

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Татјана Ч. Здравковић Стојановић

**ЈЕЗИК ЦИЦЕРОНОВИХ ПИСАМА БРАТУ
КВИНТУ**

докторска дисертација

Београд, 2020

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Tatjana Č. Zdravković Stojanović

**THE LANGUAGE OF CICERO'S LETTERS TO
BROTHER QUINTUS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

Ментор:

др Борис Пендељ, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Војин Недељковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Драгана Димитријевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Жарко Петковић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

ЈЕЗИК ЦИЦЕРОНОВИХ ПИСАМА БРАТУ КВИНТУ

АПСТРАКТ

Предмет рада је истраживање језика писама Марка Тулија Цицерона брату Квинту, обухваћених збирком *Ad Quintum fratrem*. Разматрани су карактеристични структурални елементи писама (формуле на почетку и крају писма, уводни и завршни део писма), затим обележја разговорног језика (деминутиви, придеви, прилози и глаголи са префиксом *per-*, придеви са префиксом *sub-*, елипса, парентеза и узвици), те реторска питања и, на крају, примери употребе грчког језика. Намера је била да се кроз квалитативну и квантитативну анализу одређених речи, израза и цитата дефинише језик датих писама и истакну његова главна обележја. Поред тога, како би се додатно расветлио однос Цицерона и његовог млађег брата, тумачени су друштвени, психолошки и други утицаји на језик датих писама. На основу свега тога, показало се да су писма збирке *Ad Quintum fratrem* пример динамичне комуникације и да обилују карактеристикама разговорног језика.

Кључне речи: Марко Тулије Цицерон, писма, брат Квинт, *Ad Quintum fratrem*, разговорни језик, реторска питања, промена језичког кода.

Научна област: Класичне науке

Ужа научна област: Класичне науке

THE LANGUAGE OF CICERO'S LETTERS TO BROTHER QUINTUS

ABSTRACT

The dissertation examines the language of Marcus Tullius Cicero's letters to brother Quintus, collected in *Ad Quintum fratrem*. We have explored some structural elements of letters (epistolary opening and closing formulae, introductory and closing part), some feature typical of spoken language (diminutive forms, adjectives, adverbs and verbs with *per-*, adjectives with *sub-*, ellipsis, parenthesis, interjections), rhetorical questions and code-switching. Qualitative and quantitative analysis of the words, expressions and quotations showed the main characteristics of the language of these letters. In order to comprehend relationship between the two Ciceros, in this dissertation we have also studied social, psychological and other influence to the language. It is shown that the letters of collection *Ad Quintum fratrem* is an example of dynamic communication with a myriad of features proper to conversational language.

Key words: Marcus Tullius Cicero, letters, brother Quintus, *Ad Quintum fratrem*, *sermo cotidianus*, rhetorical questions, code-switching.

Scientific field: Classical studies

Scientific subfield: Classical studies

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
1. 1. Формалне одлике збирке <i>Ad Quintum fratrem</i>	2
1. 2. Предмет рада, циљеви и методе истраживања	6
1. 3. Преглед досадашњих истраживања	8
1. 4. Структура истраживања	9
2. СТРУКТУРАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ ПИСАМА	13
2. 1. Поздравни део	13
2. 2. Уводни део	16
2. 3. Завршни део	23
2. 3. 1. Завршне поздравне формуле	23
2. 3. 2. Завршни део писма	28
2. 3. 3. Датум и место	31
3. SERMO COTIDIANUS	33
3. 1. Деминутиви	33
3. 1. 1. Именички деминутиви	34
3. 1. 2. Придевски деминутиви	38
3. 2. Сложенице са префиксима <i>per-</i> и <i>sub-</i>	41
3. 2. 1. Придеви и прилози са префиксом <i>per-</i>	41
3. 2. 2. Придеви са префиксом <i>sub-</i>	46
3. 2. 3. Глаголи са префиксом <i>per-</i>	48
3. 3. Елипса	49
3. 4. Парентеза	57
3. 5. Узвици	74
4. РЕТОРСКА ПИТАЊА	83
5. ГРЧКИ ЈЕЗИК	103
5. 1. Грчке речи и изрази	104
5. 2. Цитати и провербијални изрази на грчком језику	115
6. ЗАКЉУЧАК	125
INDEX LOCORUM	140
ИНДЕКС	142
СКРАЋЕНИЦЕ	144
БИБЛИОГРАФИЈА	145
1. Критичка издања	145
2. Секундарна литература	145

1. УВОД

Једна од најистакнутијих личности антике, Марко Тулије Цицерон, оставио је, поред многобројних говора и дела из области реторике и филозофије, и обимну преписку, која обухвата преко 900 писама датираних у периоду од 68. године пре нове ере па све до краја Цицероновог живота, до 43. године пре нове ере. Писма су касније подељена у четири збирке: писма пријатељу Атику (*Ad Atticum*), писма брату Квинту (*Ad Quintum fratrem*), писма породици и пријатељима (*Ad Familiares*) и писма пријатељу Бруту (*Ad Brutum*). Последњих деценија приметно је веће интересовање за Цицеронову преписку, а чини се да највећу пажњу истраживача привлачи збирка писама упућених најбољем пријатељу Атику. Разлози за то су сасвим оправдани и, између осталог, леже у чињеници да Цицерон пише најбољем пријатељу, без намере да писма објављује, што јесте предуслов да буде потпуно искрен и отворен у погледу осећања, те слободан у избору тема и начину њиховог презентовања. Захваљујући томе, писма Атику откривају нам један нови аспект Цицеронове личности, другачији од оног који знамо из његових говора и других дела. С друге стране, иако у писмима осталим адресатима најчешће не налазимо ту врсту интимног тона, то нужно не значи да у њима не можемо да откријемо још понешто што о Цицерону нисмо знали. Сматрамо да у том смислу нарочито могу бити занимљива писма која је Цицерон упутио брату Квинту. Наиме, писма збирке *Ad Quintum fratrem* свакако могу пружити могућност да Цицеронов језик и његову личност сагледамо из разних углова, јер потичу из једног, за Цицерона, веома бурног животног раздобља, у коме су се смењивали његови успони и падови, нада и песимизам. Тако ћемо у њима наћи Цицерона скрханог и утученог због прогонства, како оплакује своју судбину, али и како затим ликује и слави што му је одобрен повратак, па најзад како се повлачи, схватајући да је ипак побеђен; поред тога, видећемо у овим писмима и Цицерона који се бави сасвим обичним, свакодневним темама без посебних емоција.

Квинт, неколико година млађи од Цицерона, изгледа да је читавог живота био у сенци старијег брата и да често није баш најбоље подносио дату улогу. Али, читајући писма истовремено стичемо утисак да је Цицерон према млађем брату био заштитнички расположен и да је имао сталну потребу да брине о њему, његовој породици и његовој каријери. Можда би наша слика била потпунија уколико бисмо били у прилици да прочитамо и другу страну кореспонденције. Међутим, како

писма млађег брата, нажалост, нису сачувана,¹ остаје нам да писма датог корпуса подробно размотримо, узевши у обзир бројне лингвистичке, психолошке и друштвено-политичке параметре. Оно што се већ на самом почетку може приметити јесте то да однос двојице кореспондената карактерише, као што се то може и очекивати, пре свега блискост, али и повремена неслагања и несугласице. Тако ћемо, на пример, из писама сазнати да Цицерон није баш био задовољан начином на који Квинт обавља функцију проконзула у Азији, нити тиме што извесном ослобођенику Стацију даје превелика овлашћења, па ни тиме што у неким ситуацијама плаховито реагује. С друге стране, будући да Цицеронова писма Квинту садрже веома детаљне описе сенатских седница, суђења и сусрета са савременицима, видимо да се Цицерон труди да редовно извештава Квинта о приликама у Риму, да готово очински брине о Квинтовом сину, и да брижљиво уређује његову вилу и имање. У Цицероновим писмима Квинту читамо и о књижевном раду обојице, па и о неким заједничким литерарним подухватима, а сазнајемо и да се Цицерон интересује за то на какав одјек његово дело наилази код појединих савременика. Има и шaljивих писама, којима Цицерон жели да забави брата, те и оних у којима налазимо ироничне коментаре. Узимајући све наведено у обзир, сматрамо да су понекад неправедно запостављена писма корпуса *Ad Quintum fratrem* веома значајан документ који може да употпуни слику о Цицерону, његовој породици, његовим савременицима, и уопште о римском друштву из периода Републике. Сам Квинт у једином сачуваном писму Цицерону, коментаришући преписку са братом, констатује: *te totum in litteris vidi* (*Fam.* 16. 16).

1. 1. Формалне одлике збирке *Ad Quintum fratrem*

Збирка писама *Ad Quintum fratrem*, коју ћемо у овом раду проучавати, према издању Shackleton Bailey, *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum* из 1980. године, обухвата 27 писама, распоређених у три књиге. Реч је о писмима, која је Цицерон написао свом брату Квинту у раздобљу од 60/59. до 54. године пре нове ере (табела 1. 1).

¹ Сачувано је ипак једно кратко Квинтово писмо Цицерону у коме са емоцијама говори о Цицероновом ослобођенику Тирону (*Fam.* 16. 16). Међутим, оно не може бити од велике користи за наш истраживачки рад будући да потиче из 53. године пре нове ере, а то је период из кога нема сачуваних Цицеронових писама брату. Сачувана су Квинтова писма поменутом Тирону, која, такође, потичу из каснијег периода (*Fam.* 16. 8; 16. 26; 16. 27).

Најстарије сачувано писмо Квинту, написано крајем 60. или почетком 59. године пре н. е.,² по језику и стилу разликује се од осталих, те се претпоставља да је било намењено широј читалачкој публици, тј. да је Цицерон имао намеру да га објави.³ Наиме, Квинт је у периоду од 61. до 59. г. био проконзул Азије, а кад му је проконзулска служба продужена по други пут за још годину дана,⁴ Цицерон је овим дугим писмом желео брату да да упутства и савете како би руковођење провинцијом било у складу са правилима и моралним начелима. Након датог писма следи још једно, које Цицерон пише, такође, за време Квинтовог боравка у провинцији. Следећа два писма написана су током Цицероновог изгнанства, у лето 58. године. Прво од њих, веома емотивно писмо, Цицерон је написао пошто је избегао да се сретне са Квинтом док се овај враћао из провинције, па је покушао да објасни Квинту да би њихов сусрет код обојице продубио тугу.

Друга књига обухвата 16 писама, и то првих 8 написаних у раздобљу од децембра 57. до маја 56, углавном по једно писмо месечно, а каткад и два. Интензивна преписка у овом периоду проузрокована је Квинтовим боравком на Сардинији, где је службовао као квестор. Након тога, имамо само једно писмо с почетка 55. године и тек после годину дана, од фебруара 54, наставља се преписка, тако да следи још седам писама обухваћених другом књигом овог корпуса. У то време Квинт као Цезаров легат борави у Галији, а неко време и у Британији.⁵ Трећа књига садржи још седам писама, написаних у јесен исте године. Писма друге и треће књиге адресирана су углавном из Рима, а ређе са Цицеронових имања по Италији.

² Овај податак налазимо у SB 1980, 147, нап. уз писмо *Q. fr.* 1.1. У T-P 1904 пак стоји да је писмо написано 60. године.

³ О овоме види SB 1980, 147, нап. уз писмо *Q. fr.* 1.1.

⁴ То није била уобичајена појава. Ibid.

⁵ Лето 54. године Квинт је заједно са Цезаром провео у Британији. Више о овоме види Strachan-Davidson 1903, 282–283. О Квинту, такође, види McDermott 1971, 702–717.

Табела 1. 1 Писма збирке *Ad Quintum fratrem*⁶

Писмо	време	Цицерон	Квинт
1. 1.	крај 60. или почетак 59.	из Рима	проконзул у Азији
1. 2.	између 25. октобра и 10. децембра 59.	из Рима	проконзул у Азији
1. 3.	13. јун 58.	из Солуна	у Риму
1. 4.	око 5. августа 58.	из Солуна	у Риму
2. 1.	мало пре 17. децембра 57.	из Рима	на путу ка Сардинији
2. 2.	17. јануар 56.	из Рима	легат на Сардинији
2. 3.	12. фебруар 56.	из Рима	легат на Сардинији
2. 4.	средина марта 56.	из Рима	легат на Сардинији
2. 5 (4.3–7)	крај марта 56.	из Рима	легат на Сардинији
2. 6 (5)	9. април 56.	из Рима или са пута у Анагнин	на путу ка Риму
2. 7 (6)	мало после 15. маја 56.	из Рима	на путу ка Риму
2. 9 (8)	мај 56. (?)	са имања Тускуланум или Формијанум	у Риму (?)
2. 8 (7)	мало после 11. фебруара 55.	из Рима	?
2. 10 (9)	фебруар 54.	из Рима	на путу ка имању
2. 11 (10)	око 13. фебруара 54.	из Рима	на неком од имања
2. 12 (11)	14. фебруар 54.	из Рима	на неком од имања
2. 13 (12)	мај 54.	са имања Куманум или Помпејанум	на путу ка Галији
2. 14 (13)	јун 54.	из Рима	легат у Галији
2. 15 (14)	крај јула 54.	из Рима	легат у Британији ⁷
2. 16 (15)	крај августа 54.	из Рима	легат у Британији
3. 1.	септембар 54.	са имања у Арпину и из Рима	у Британији или Галији ⁸
3. 2.	11. октобар 54.	из Рима	легат у Галији
3. 3.	21. октобар 54.	из Рима	легат у Галији
3. 4.	24. октобар 54.	из Рима	легат у Галији
3. 5 (5–7)	крај октобра или новембар 54.	са имања Тускуланум	легат у Галији ⁹
3. 6 (8)	крај новембра 54.	из Рима	легат у Галији
3. 7 (9)	децембар 54.	из Рима	легат у Галији

⁶ Табела је израђена, пре свега, на основу података које смо пронашли у SB 1980. Кад је реч о локацији кореспондената, консултовали смо, такође, T–P 1904 и T–P 1906, али смо користили и податке које смо пронашли у писмима збирке *Ad Atticum*. Слична табела налази се и у White 2010, 38, таб. 2. 3. Наша табела за разлику од поменуте садржи локације и адресанта и адресата.

⁷ Види писмо *Att.* 4. 15. 10.

⁸ Из Цицероновог писма Атику (*Att.* 4. 18. 5) сазнајемо да је место где се налази Квинт „најближа тачка на британској обали“ (превод преузет из *Писма Атику II*, прев. Д. Димитријевић, стр. 201, 2013).

Сва писма ове збирке, осим првог, имају карактеристике приватне комуникације. По дужини истичу се прва два писма прве књиге (*Q. fr.* 1. 1. и 1. 2), која за тему углавном имају Квинтово управљање провинцијом, као и прво писмо треће књиге (*Q. fr.* 3. 1), у коме су заступљене различите теме, од уређења Квинтове виле, преко породичних питања, па све до дешавања у Риму. С изузетком два краћа писма (*Q. fr.* 2. 7 (6); 2. 10 (9)), која се налазе у другој књизи корпуса, сва остала писма корпуса *Ad Quintum fratrem* углавном су уједначене дужине.

Дакле, имајући у виду то да је физичка одвојеност кореспондената предуслов за епистоларну размену,¹⁰ уочавамо да су писма овог корпуса настајала за време Квинтовог проконзулата у Азији (од 61. до почетка 58. године¹¹), за време Цицероновог изгнанства (од марта 58. до септембра 57.), затим, током Квинтовог боравка на Сардинији, укључујући и пут у оба смера (од децембра 57. до маја 56.) и, на крају, током Квинтовог пута и боравка у Галији, а неко време и у Британији (од пролећа 54. до 52.).

После децембра 54. године писама нема, мада Квинт остаје у Галији још две године.¹² То, наравно, ни у ком случају не би требало да нас наведе на закључак да преписке након тога није било,¹³ већ треба узети у обзир могућност да она није сачувана; таква могућност постоји и када је реч о периоду пре 60/59. г., из којег имамо прво писмо истраживаног корпуса, као и о периодима у којима је приметна пауза у кореспонденцији.¹⁴ White 2010 даје попис Цицеронових писама Квинту који садржи и писма која нису сачувана, а за која се зна да су постојала, на основу тога што су поменута у другим писмима, како у оним из датог корпуса, тако и у писмима корпуса *Ad Atticum* и *Ad Familiares*.¹⁵

⁹ Крајем новембра 54. г. Цицерон пише Атику да је Квинт добио могућност да изабере легију са којом би презимио. Види писмо *Att.* 4. 19. 2.

¹⁰ Кочовска 2014, 42, 45.

¹¹ Из писма *Att.* 3. 9. знајемо да је Квинт Азију напустио пре 1. маја.

¹² Претпоставља се да се Квинт из Галије вратио 52. године да би се придружио брату који је постао проконзул Киликије. О Квинту в. SB 1980, 3–6.

¹³ Морамо да напоменемо да се писма, наравно, не очекују из периода када су Цицерон и Квинт били заједно. Тако се, на пример, зна да је Квинт као легат пратио Цицерона током његовог проконзулата у Киликији, те да су стога браћа провела заједно период од јула 51. па све до јесени 50. године, када су најзад стигли у Италију. Након тога су се заједно придружили Помпејевем трупам, које су се налазиле у Грчкој.

¹⁴ О Квинту пре 60. године види McDermott 1971, 702–717.

¹⁵ Аутор је закључио да је било још 20 писама која нису сачувана, те је навео претпостављено време писања и писмо из којег се то закључује: пре новембра 68. г. (*Att.* 1. 5. 2); 60. г. (*Q. fr.* 1. 1. 1, 31, 40); пре маја 59. г. (*Att.* 2. 16. 4); 59. г. (*Q. fr.* 1. 2. 2); 59. г. (*Q. fr.* 1. 2. 7–9); крај 59. г. (*Q. fr.* 1. 2. 11); крај 59. г. (*Q. fr.* 1. 2. 12–13); април 58. г. ? (*Q. fr.* 1. 4. 4); мај или јун 58. г. (*Q. fr.* 1. 3. 4); око 30. новембра

1. 2. Предмет рада, циљеви и методе истраживања

Предмет овог рада биће истраживање језика писама корпуса *Ad Quintum fratrem*, и то како кроз микролингвистичку, тако и кроз ширу макролингвистичку перспективу.

Микролингвистичко истраживање подразумева анализу лексичких јединица, а затим и морфолошку и синтаксичку анализу, на основу којих ћемо покушати да дефинишемо најважније карактеристике језика Цицеронових писама брату.

Будући да се један текст карактерише као епистоларна форма на основу одређених елемената које садржи, у оквиру нашег истраживања бавићемо се појединим структуралним елементима писама дате збирке. Тако ћемо у овом делу разматрати конвенционалне поздраве на почетку и на крају писма. Разноликост поздрава указује, с једне стране, на поштовање друштвених норми које су владале међу припадницима римске елите, а с друге стране, и на степен блискости са адресатом. Тако бисмо анализом испреплетаних спона између језичких и ванјезичких елемената на самом почетку већ дошли до неких закључака који залазе у сферу социоллингвистике. На крају овог поглавља, размотрићемо неколико примера датирања писама датог корпуса.

Познато је да језик Цицеронових писама у великој мери подсећа на свакодневни говор, па и сам Цицерон у писму пријатељу Пету каже: *...epistulas vero cotidianis verbis texere solemus*.¹⁶ Свесни чињенице да дефинисање појма колоквијалног или разговорног језика није нимало једноставно, истражићемо у једном сегменту у чему се то огледа колоквијалност језика Цицеронових писама брату Квинту. До сада је потврђено да писма Атику јесу пример живе и динамичне комуникације, те да обилују примерима карактеристичним за разговорни језик. У нашем истраживању кренућемо од хипотезе да је Цицеронова комуникација са Квинтом, и поред жеље да остави утисак старијег и искуснијег, била слична оној коју је имао са Атиком. На такву претпоставку наводи нас чињеница да је природно да су браћа, с обзиром

58. г. (*Fam.* 14. 3. 4); око 15. децембра 57. г. (*Q. fr.* 2. 1. 1); пре 12. фебруара 56. г. (*Q. fr.* 2. 3. 1); пре 9. априла 56. г. (*Q. fr.* 2. 6 (5) 1); новембар 54. г. (*Q. fr.* 3. 5. 6); мај 53. г. (*Fam.* 16. 16. 1); пре јуна 47. г. (*Att.* 11. 16. 4); средина августа 45. г. (*Att.* 13. 41. 1); август 45. г. (*Att.* 13. 47a. 2); 25. август 45. г. (*Att.* 13. 21. 2); децембар 44. г. (*Fam.* 16. 27. 1). О овоме види White 2010, 37 и табела 2.3.

¹⁶ Cic. *Fam.* 9. 21. 1. У раду ћемо за *sermo cotidianus* користити и термин „разговорни језик”. Види Polovina 1987, 36–39.

на сличну доб и релативну блискост, морала комуницирати на један слободнији начин, који свакако, у мањој или већој мери, подразумева употребу разговорног језика. У том смислу, желимо да утврдимо степен заступљености колоквијалног језика у писмима корпуса *Ad Quintum fratrem*, као и његову условљеност тренутним односом и околностима у којима се адресант и адресат налазе.

У фокусу нашег истраживања биће и Цицеронов билингвизам, те ћемо писма корпуса *Ad Quintum fratrem* размотрити и са становишта употребе грчког језика, будући да је утврђено да Квинт јесте био један од адресата са којима је Цицерон имао обичај да размени по коју реч, израз или цитат на грчком. Билингвизам у писмима подразумева како блискост међу кореспондентима, тако и, у неким случајевима врло изражену, Цицеронову жељу да парадира својим знањем. Имајући у виду да је Цицерон у комуникацији са Квинтом често имао потребу да, као старији брат, своју личност и искуство истакне у први план, не изненађује релативно честа употреба грчког језика у Цицероновим писмима Квинту. Поред тога, познато је да је Цицерон у писмима најбољем пријатељу Атику грчки користио услед недостатка адекватних латинских стручних термина, ради кодирања поверљивих порука, али и у хумористичком тону. Стога, ослањајући се на досадашња сазнања о Цицероновом билингвизму, покушаћемо да откријемо мотиве и начин употребе грчког језика у датом корпусу.

У истраживању језичких карактеристика Цицеронових писама Квинту служићемо се најпре квалитативном и квантитативном анализом релевантних речи, израза, цитата и реторских питања. Примењиваћемо компаративну методу како бисмо утврдили сличности и разлике са језиком писама која је Цицерон упутио најбољем пријатељу Атику и другим адресатима. Поређење ћемо најпре вршити синхронијски, тј. писма Квинту поредићемо са оним писмима која је Цицерон писао члановима породице, пријатељима и сарадницима од 60/59. године до 54. године пре нове ере, а која су обухваћена корпусом *Ad Atticum* (друга, трећа и четврта књига) и корпусом *Ad Familiares* (прва књига, део пете, седме, тринаесте и четрнаесте књиге). Да бисмо дошли до свеобухватнијих закључака, понекад ћемо примењивати и методу дијахронијског истраживања, али знатно ређе. Кроз интердисциплинарни приступ покушаћемо да анализирамо друштвене, психолошке и друге утицаје на језик.

Из микролингвистичке перспективе главни циљ нашег истраживања биће утврђивање језичко-стилских карактеристика Цицеронових писама брату Квинту, и то претежно, како смо већ нагласили, путем синхронијске компарације. То би нам помогло да донекле дефинишемо језик којим су комуницирали припадници виших слојева римског друштва, те да објаснимо евентуалне синхронијске варијације. С обзиром на то да су се истраживачи углавном бавили или Цицероновим писмима уопште или писмима Атику, сматрамо да би детаљно проучавање језика и стила Цицеронових писама корпуса *Ad Quintum fratrem* допринело томе да се Цицеронова кореспонденција сагледа свеобухватније. С друге стране, на ширем плану, истраживање би могло употпунити нашу слику о Цицероновој личности, личности његовог брата Квинта, њиховом односу, као и римској елити уопште. Предложена студија могла би да дâ допринос и проучавању античке епистографије.

1. 3. Преглед досадашњих истраживања

Цицеронова кореспонденција, како смо то раније истакли, већ дуго заокупља пажњу истраживача. Изузетно велики допринос истраживању овог сегмента Цицероновог опуса дао је Шеклтон Бејли, који је приредио критичка издања целокупне Цицеронове преписке, па и издање *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum* (Shackleton Bailey 1980). Поред овог, свакако треба поменути и критичка издања нешто старијег датума, Tyrrell–Purser 1904, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, vol. I и Tyrrell–Purser 1906, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, vol. II, којима су обухваћена писма корпуса *Ad Quintum fratrem*. Са становишта разматрања разговорног језика у писмима од великог значаја за наше истраживање биће запажање да постоји велика сличност између језика Плаутових комедија и Цицеронових писама, које је изложено у предговору поменутог издања Tyrrell–Purser 1904. За анализу језика и стила писама значајан је рад Фон Албрехта (Von Albrecht 2003), који садржи користан преглед језичких и стилских одлика писама. Студија се бави колоквијалним формулама, грчким речима, изразима и цитатима, утицајем адресата на Цицеронов вокабулар, елипсама, паратаксом, парентезом и многим другим језичким карактеристикама Цицеронове епистографије, као и поређењем стила и језика писама са осталим Цицероновим делима. Карактеристикама свакодневног језика у Цицероновим писмима бави се и Monsuez 1953, али има и радова којима су у фокусу поједини аспекти језика овог епистоларног корпуса, као што је, на пример, парентеза, која је истражена у

Bolkestein 1998, или елипса, којом се бави Heidemann 1893. Епистоларне формуле Цицеронових писама предмет су многих студија (e.g. Pease 1902; Portfield 1898; Laidlow 1939; Hall 2009). Кад је реч о стилу, свакако треба поменути и предговор Марјанце Пакиж у књизи *Писма Атику II*, у којем се износе значајна запажања о стилу писама Атику. Од велике важности за наше истраживање била је и докторска дисертација Светлане Кочовске *Епистоларниот дискурс на Марк Тулиј Кикерон* (Кочовска 2014), као и студија *Cicero in Letters: Epistolary Relations of the Late Republic*, која заузима прагматички приступ Цицероновим писмима (White 2010). Посебно би требало поменути истраживања која писма сагледавају из угла социолингвистике (Hall 2009; Dickey 2012; Miller 1914). Истраживачи су, такође, велику пажњу посветили употреби грчког језика у Цицероновој преписци (Adams, 2003; Swain 2002; Steele, 2009; Baldwin, 1992; Dunkel, 2000; Putnik, 2005). Значајан допринос у проучавању Цицеронових писама дала је Хачинсонова студија, која расветљава, у ранијем периоду често порицану, литерарну вредност писама (Hutchinson, 1998).

Како ћемо писма разматрати и са становишта употребе колоквијалног језика (*sermo cotidianus*), свакако ваља поменути и оне радове који се баве овим сегментом латинске лингвистике: Chahoud 2010; Dickey 2010; Adams 2016.

1. 4. Структура истраживања

Рад је подељен у шест целина. У уводном делу изнели смо формалне одлике истраживане збирке писама *Ad Quintum fratrem*, дали табелу са основним подацима о писмима и локацији адресанта и адресата, навели предмет, циљ и методе истраживања и осврнули се на преглед ранијих истраживања.

У другом поглављу предмет нашег истраживања биће поздравне формуле у почетном и завршном делу писма. Наиме, уочено је да се на почетку писама истраживаног корпуса поздравна формула јавља увек у истом облику. Поређењем са поздравним формулама писама других корпуса покушаћемо да утврдимо разлоге за такву Цицеронову одлуку. У том смислу, осврнућемо се на поздраве у Цицероновим писмима Тирону и члановима породице. С друге стране, завршни поздрав у уобичајеној формулацији *vale*, као и у облику *cura ut valeas* и његовим варијацијама, налазимо само у мањем броју писама Квинту. Поменуте завршне формуле анализираћемо и упоредићемо са завршним формулама у писмима других

корпуса, како у погледу фреквенцијског индекса, тако и у погледу њихове семантике. Дакле, размотрићемо којим се језичким средствима и структурама Цицерон служио приликом поздрављања Квинта на почетку и на крају писама, затим, на који начин поздрави зависе од тренутног Цицероновог расположења, као и то како однос међу браћом утиче на Цицеронове језичке изборе. У овом делу рада бавићемо се и анализом језика уводног дела писама, па ћемо утврдити које су то језичке појаве карактеристичне за дати сегмент писама и у којој мери су оне условљене стандардним темама, карактеристичним за почетак писма. На сличан начин осврнућемо се и на завршни део оних писама која на крају не садрже уобичајену поздравну формулу, а напослетку, и на појаву евидентирања датума и места писања писама.

У трећем поглављу посебна пажња биће посвећена проучавању елемената колоквијалног језика који се јављају у овој збирци. Држећи се опште дефиниције која под колоквијалним језиком подразумева све оно што су говорници латинског језика користили у свакодневном говору, а избегавали у својим књижевним делима и званичној комуникацији,¹⁷ покушаћемо да утврдимо у којој је мери и под којим животним околностима Цицерон у писмима брату употребљавао језичке елементе форме која спада у сферу онога што подразумевамо под термином *sermo cotidianus*. За полазну тачку испитивања уземаћемо поређење које је изнето у Tyrell–Purser 1904, а које наглашава сличности између језика Плаутових комедија, као примера разговорног језика, и Цицеронових писама уопште,¹⁸ и утврдити у којој мери се ти примери јављају у писмима брату Квинту. У том смислу, прво ћемо расветлити улогу деминутива уопште, затим ћемо кроз бројне појединачне примере анализирати улогу најпре именичких, а напослетку и придевских деминутива у истраживаном корпусу. Поређење неких од датих деминутива са њиховом употребом у делима других римских аутора биће од велике користи за овај део нашег истраживања. Након тога, осврнућемо се на сложенице, придеве и глаголе са префиксима *per-* и *sub-*, анализирати њихову дистрибуцију и разматрањем појединачних примера утврдити њихову семантичку вредност. Будући да су већ у прелиминарном разматрању уочени бројни примери елипсе, следећи одељак посветићемо утврђивању узрока који доводе до ове појаве, а затим и одредити њену

¹⁷ Dickey 2010, 65.

¹⁸ T–P 1904, 77–83.

функцију. У томе ће нам помоћи слични примери које смо уочили у збирци писама *Ad Atticum*. Важно је поменути и то да ће истраживање бити ограничено на елипсу глаголских облика као најчешће појаве. У оквиру датог поглавља биће речи и о парентетичним исказима, који ће на основу истраживања изнетог у Volkestein 1998 у једном делу бити сагледани са аспекта семантичке, синтактичке и прагматичке анализе. Истраживање парентезе одвијаће се у неколико етапа. Најпре ћемо истражити употребу парентетичних глагола који изражавају ментално стање, затим оних из групе *verba declarandi*, потом парентетичних глагола и израза којима се подстиче извршење или захтева одговор и напослетку целовитих парентетичних реченица. На крају овог поглавља, бавићемо се узвицима и покушати да анализом њихове дистрибуције, као и појединачних примера откријемо њихову улогу у одређеним ситуацијама. Будући да се узвици релативно често јављају и у писмима *Ad Atticum* и у писмима *Ad familiares*, поређење би требало да нас доведе до неких опсежнијих закључака. Дакле, намера нам је да у овом делу нашег истраживања покажемо да се Цицерон у писмима датог корпуса слободно служи свим оним језичким средствима која одликују једну живу свакодневну комуникацију. Додуше, може се лако уочити да разговорни језик није заступљен у свим писмима у истој мери, те ћемо покушати да одредимо узроке његовог присуства или одсуства.

Цицероново реторско образовање и говорничка пракса свакако су морали утицати и на његову преписку. Очигледан пример за то јесу бројна реторска питања, за која је утврђено да се јављају, како у првом писму, које је писано по реторским правилима, тако и у преосталим писмима, која носе печат приватне комуникације. Стога, у петом поглављу разматраћемо реторска питања у писмима Квинту са аспекта прагматичке анализе која ће, надамо се, додатно расветлити разлоге за употребу датог реторског средства. Такође, покушаћемо да утврдимо у оквиру којих тема Цицерон користи реторска питања у писмима, као и то да ли се у оквиру истих тема она јављају и у писмима другим адресатима. У том смислу за компарацију ће посебно важна бити писма из изгнанства, која Цицерон, оплакујући своју судбину, пише брату Квинту, најбољем пријатељу Атику, својој супрузи, кћерки и сину.

Како бисмо одредили мотиве Цицероновог билингвизма у датом корпусу, у једном делу овог рада појединачно ћемо истражити све примере употребе грчког језика. Истраживање ћемо поделити у два дела. Прво ћемо истражити примере употребе

појединачних грчких речи и израза, а затим ћемо размотрити у истом контексту употребу провербијалних израза и цитата на грчком језику. Наиме, показало се да Цицерон у кореспонденцији са братом углавном цитира Хомера и грчке трагичаре. Покушаћемо да утврдимо сврху ових цитата и да путем поређења са цитатима који се јављају у писмима Атику дођемо до неких ширих закључака. На крају, осврнућемо се и на хронологију употребе грчког језика у нашем корпусу.

У шестом поглављу изложићемо закључке до којих смо дошли истраживањем језика писама датог корпуса.

2. СТРУКТУРАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ ПИСАМА

2. 1. Поздравни део

Поздравне формуле на почетку и крају писма, између осталог, јесу елементи на основу којих се један текст може сматрати писмом. Тако се на почетку писма обично налази једноставна поздравна формула, преузета из грчке епистографије, *aliquis alicui salutem dicit*, и то увек у трећем лицу, како у скраћеним, тако и у проширеним варијантама.¹⁹ Према издању SB 1980, поздравна формула у свим писмима збирке *Ad Quintum fratrem* јесте иста, мада се у 7, од укупно 27 писама, доводи у питање њена аутентичност²⁰:

(1) MARCUS QUINTO FRATRI SALUTEM²¹

*Марко поздравља брата Квинта.*²²

Формула је елидирана, без очекиваног *dicit* или његове скраћенице *d*. Кад је реч о употреби имена адресанта у оквиру формуле, у Цицероновим писмима уопште присутна је разноврсност. Заправо, у зависности од ситуације, као и од односа према адресату, Цицерон користи лично име (*praenomen*), име рода (*nomen*) или надимак (*cognomen*). Међутим, у писмима брату Цицерон је доследан и увек употребљава *praenomen*.²³ Уочено је да у поздравној формули Цицерон једино у писмима брату користи лично име *Marcus*; то се, наравно, објашњава тиме што су њих двојица, као браћа, још од детињства, вероватно користили своја лична имена у обраћању један другом, те су такву праксу задржали и као одрасли људи.²⁴ Поред

¹⁹ О поздравним епистоларним формулама види T-P 1904, 56–58, Garr 2003, 34–38, Кочовска 2014, 195–203 и White 2010, 67–71.

²⁰ То што су поздравне формуле идентичне у свим писмима или у већем делу писама једног корпуса представља разлог да се сумња у њихову аутентичност. Но, ми се у овом раду нећемо бавити утврђивањем аутентичности поздрава у писмима. О разлозима сумње у оригиналност поздрава у корпусу *Ad Atticum* види, нпр., Porterfield 1898, 438–440.

Кад је реч о поздравној формули у писмима збирке *Ad Quintum fratrem*, за разлику од издања SB 1980, где су сви поздрави исти, у T-P 1904 налазимо варијације наведеног поздрава: *Marcus Q. fratri sal. (Q. fr. 1. 1)*; *Marcus Quinto fratri (Q. fr. 1. 2)*; *Marcus Q. fratri s. (Q. fr. 1. 3)*; *Marcus Quinto fratri sal. (Q. fr. 2. 1)*.

²¹ Све поздравне формуле, као и цитати писама збирке *Ad Quintum fratrem* биће навођени према издању SB (1980) *Cicero: Epistulae ad Quintum fratrem et M. Brutum*.

²² Сви преводи који нису обележени јесу ауторови.

²³ Разноликост у употреби имена присутна је и у оквиру писама истом адресату, а примећено је да, на пример, у писмима Теренцији и Тирону увек стоји *nomen gentile (Tullius)*. О овоме види Кочовска 2014, 199, као и White 2010, 68.

²⁴ Репрезентативне форме поздрава у Цицероновим писмима, као и њихову класификацију у одређене групе даје Pease 1902, 395–404. Аутор је, према индексу фреквентности, навео пет различитих комбинација којима Цицерон именује себе (*Cicero, Marcus Cicero, Tullius, Marcus,*

тога, обојица су имали исти *cognomen* и *nomen gentile*, тако да би и то могао бити разлог употребе личног имена.²⁵ Иста објашњења могу се применити и у случају именована адресата, где се, у истраживаном корпусу, Цицерон држи истог правца и у дативу користи искључиво *praenomen Quintus*. Занимљив је податак да *praenomen* адресата Цицерон употребљава само још у писмима Сулпицију Руфу, за кога се зна да је био близак Цицеронов пријатељ, као и у писму извесном Апију.²⁶ На основу тога закључено је да комбинација „*praenomen* адресанта & *praenomen* адресата“, у поздравној формули, показује висок степен блискости, која би морала сезати у детињство.²⁷ Међутим, оно што овај уводни поздрав чини специфичним је употреба именице *fratri* уз лично име *Quinto*. Готово је извесно да је употреба ове именице проистекла из потребе да се направи разлика између старијег Квинта и његовог сина, Квинта дечака,²⁸ а потврду за то можемо наћи у поређењу са поздравима у писмима другим адресатима. У ту сврху искористићемо поздраве у писмима Тирону, где је очигледно да се такве одреднице користе из наведеног разлога.

- (2) TULLIUS TIRONI SUO S. P. D. <ET> CICERO MEUS ET FRATER ET FRATRIS F.
(*Fam.* 16. 1)²⁹

Тулије, мој Цицерон, брат и његов син срдечно поздрављају свог Тирона.

- (3) TULLIUS TIRONI SUO S. P. D. ET CICERO ET Q. FRATER ET Q. F. (*Fam.* 16. 4)

Тулије, Цицерон (млађи), брат Квинт и (његов) син Квинт срдечно поздрављају свог Тирона.

Marcus Tullius Cicero), као и шест начина на које именује адресата (*cognomen*, *nomen*, *praenomen cognomen*, *praenomen nomen*, *praenomen*, *praenomen nomen cognomen*) и притом истако да сваки од тих облика указује на одређена осећања адресанта и његов степен блискости са адресатом.

²⁵ Ово објашњење, уз напомену да и у писму које Квинт пише Цицерону такође стоје лична имена, налазимо у White 2010, 68 и нап. 30.

²⁶ У 11, од укупно 17 писама Сервију Сулпицију Руфу, у поздравној формули стоји *praenomen Servius*. Будући да су пријатељи још од детињства, Цицерон га ословљава на начин како је то чинио док су били дечаки. Други адресат кога Цицерон ословљава личним именом у поздравној формули једног писма јесте извесни *Appius*. О овоме види Pease 1902, 398.

²⁷ *Ibid.*, 401.

²⁸ Кочовска је дошла до сличног запажања. Она, наиме, у закључку своје докторске дисертације у једној реченици помиње део поздравне формуле *fratri* као обележје „односа између Цицерона и Квинта“. (Кочовска 2014, 267.) У Adams 1978 је такође примећено да је у писмима за сина свога брата Квинта увек користио *praenomen (Quintus)*, док је за свог сина употребљавао *cognomen (Cicero)*. О овоме види Adams 1978, 158.

²⁹ Све поздравне формуле, као и цитати писама збирке *Ad familiares* биће навођени према следећим издањима: SB (2001) *Cicero: Letters to Friends*, vol. I, SB (2001) *Cicero: Letters to Friends*, vol. II и SB (2001) *Cicero: Letters to Friends*, vol. III.

Да именица није у функцији изражавања осећања показује и поређење са поздравом који стоји у једном писму породици, где Цицерон уз именице које означавају породичне и родбинске односе, употребљава суперлативе придева како би изразио најнежнија осећања према супрузи и кћери.

- (4) TULLIUS TARENTIAE ET PATER TULLIAE, DUABUS ANIMIS SUIS, ET CICERO MATRI OPTIMAE, SUAVISSIMAE SORORI S. P. D. (*Fam.* 14. 14)

Тулије најсрдачније поздравља Теренцију и отац Тулију, две своје душе, и Цицерон најбољу мајку и најмилију сестру.

Будући да у поздравним формулама писама Квинту таквих атрибута нема, Цицерон вероватно није имао намеру да изражава било какве емоције, како се то може учинити данашњем читаоцу, већ да само денотира родбинске односе и тиме прецизира на кога од двојице Цицерона мисли. Према томе, поздрав у писмима Квинту по експресивности далеко је од веома емотивних поздравних формула које налазимо у Цицероновим писмима породици и Тирону.

- (5) TULLIUS TARENTIAE SVAE TULLIOLAE SVAE CICERONI SUO S. D. (*Fam.* 14. 1)

Тулије поздравља своју Теренцију, своју Тулијицу и свог Цицерона.

- (6) TULLIUS S. D. TARENTIAE SVAE ET TULLIOLAE ET CICERONI SUIS (*Fam.* 14. 2)

Тулије поздравља своју Теренцију и своје Тулијицу и Цицерона.

- (7) TULLIUS TIRONI SUO S. (*Fam.* 16. 2)

Тулије поздравља свог Тирона.

- (8) TULLIUS ET CICERO ET QQ. TIRONI HUMANISSIMO ET OPTIMO S. P. D. (*Fam.* 16. 5)

Тулије, Цицерон (млађи), Квинт и Квинт (млађи) срдачно поздрављају најплеменитијег и најбољег Тирона.

Ради поређења наводимо и пример поздравне формуле из писма које Цицеронов син пише ослобођенику Тирону.

- (9) CICERO F. TIRONI SUO DULCISSIMO S. (*Fam.* 16. 21)

Цицерон син поздравља свог најмилијег Тирона.

Дакле, наведене поздравне формуле садрже присвојну заменицу *suae/suo/suis*,³⁰ суперлативе елативног значења и деминутиве који их чине веома афективним. Будући да ништа од поменутог не налазимо у формули која стоји у писмима корпуса *Ad Quintum fratrem*, преостаје да потврдимо да дата формула јесте једноставна и емоционално неутрална варијанта епистоларне поздравне формуле.

Сматрамо да би, на крају, било занимљиво навести и поздравну формулу јединог сачуваног писма које је Квинт упутио Цицерону.

(10) QUINTUS MARCO FRATRI S. (*Fam.* 16. 16)

Квинт поздравља брата Марка.

Квинт користи готово исту поздравну формулу, исти начин именовања адресанта и адресата и одредницу *fratri*. Објашњења за употребу овакве поздравне формуле су идентична онима која смо већ изнели у случају разматрања поздравне формуле која се јавља у Цицероновим писмима Квинту.

2. 2. Уводни део

Под уводним делом писма подразумевамо део који следи након поздравне формуле, а у коме Цицерон даје кратак коментар, који се углавном тиче саме епистоларне размене, пре него што пређе на оно што је њен циљ, тј. на информације, размишљања и осећања које жели да пренесе адресату. Кочовска 2014 овај део писма назива прологом, наводећи притом да у њему „Цицерон коментарише саму преписку: извештава адресата која од његових писама је примио, колико писама је примио, када их је примио, ко их је донео, шта је био њихов садржај, зашто није одговорио одмах, да ли писмо пише *manu propria* или не, и слично“.³¹ Понекад Цицерон након поздравне формуле одмах прелази на

³⁰ Употреба ове присвојне заменице указује на блискост међу кореспондентима и јавља се углавном у писмима члановима породице и домаћинства. О овоме види White 2010, 69.

³¹ Кочовска у оквиру анализе макроструктуре писма даје следећу поделу:

1. Уводна поздравна формула
2. Жеља за добро здравље (*formula valetudinis*)
3. Пролог
4. Главни део (*narratio, petitio*)
5. Епилог
6. Завршна поздравна формула
7. Датум [и место]

О свему овоме, види Кочовска 2014, 99–107.

У мањем броју Цицеронових писма након поздравне формуле јавља се уобичајена формула којом адресату жели добро здравље (*si vales bene est; si vales bene est ego quoque valeo*). Међутим, такве

главни део писма, тако да у неким писмима уводног дела уопште нема. Но, тамо где га има његова дужина варира, а у неким случајевима тешко је утврдити прецизну границу између уводног и главног дела писма. У истраживаном корпусу уводни део писма, у овако дефинисаном облику, налазимо готово у половини од укупног броја писама.

Познато је да су Римљани имали обичај да писма диктирају својим секретарима. Међутим, како сазнајемо из саме Цицеронове преписке, од њега се очекивало да онима који су му били блиски писма пише лично.³² Тако у писмима Атику која је диктирао свом секретару, као разлог за то наводи пословне обавезе, путовања или болест, а понекад, каже, то чини како би сакрио свој идентитет из страха да писмо може пасти у туђе руке.³³ У уводном делу писама брату Цицерон се такође бави овом темом, те ћемо покушати да, поредећи два корпуса, размотримо на који начин то чини и шта од поменутог налазимо у збирци *Ad Quintum fratrem*.

У једном писму датог коруса, Цицерон у делу који следи након поздрава каже да га је болест спречила да писмо напише својом руком.

- (11) Non occupatione, qua eram sane impeditus, sed parvula lippitudine adductus sum ut dictarem hanc epistulam et non, ut ad te soleo, ipse scriberem. (*Q. fr.* 2. 2. 1)

То што ме је натерало да ово писмо диктирам, уместо да ти пишем лично, како то обично чиним, није био посао, мада сам прилично заузет, него нека блага упала ока.

Седам година након овог писма Цицерон у писму Атику, такође у уводном делу, наводи исту болест као разлог због кога писмо диктира писару.

- (12) Lippitudinis meae signum tibi sit librari manus ... (*Att.* 8. 13. 1)³⁴

Нека ти то што писмо пише мој секретар буде знак да имам упалу ока ...

формуле у корпусу *Ad Quintum fratrem* нема, као што је нема ни у корпусу *Ad Atticum*; с друге стране, уочено је да је карактеристична за Цицеронову кореспонденцију са познаницима, званичницима и особама женског пола. О овоме види Laidlaw 1939, 251–252, T–P 1904, 57–58, White 2010, 71–73, а о самој формули и њеним варијацијама, као и писмима у којима се она јавља, види Кочовска 2014, 100–101.

³² *Numquam ante arbitror te epistulam meam legisse nisi mea manu scriptam.* (*Att.* 2. 23. 1). О овом примеру и обичају да писма пише лично види Miller 1914, 61–62, као и White 2010, 65.

³³ Овакво објашњење, уз позивање на писмо *Att.* 2. 20. 5, налазимо у Miller 1914, 61.

³⁴ Цитати писама збирке *Ad Atticum* биће наведени према следећим издањима: SB (1965) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. I, SB (1965) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. II, SB (1968) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. III, SB (1968) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. IV, SB (1960) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. V и SB (1967) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. VI.

У оба претходна примера Цицерон свој здравствени проблем помиње у контексту оправдања што не пише сам, како се то очекује од њега. Међутим, примећујемо да у писму Квинту то чини на један суптилнији начин, користећи уз именицу *lippitudo* деминуирани придев *parvula*, не би ли на тај начин предупредио евентуалну бригу брата за његово здравље;³⁵ дакле, Квинт би требало да схвати да је болест безначајна и да јој не треба придавати нимало пажње, а да је Цицерон помиње само успут. С друге стране, у писму Атику, разлог диктирања писма секретару саопштава на другачији начин: кратко, јасно и, чини се, без жеље да утиче на Атикове емоције у тренутку кад буде читао писмо.

У писмима Квинту проналазимо и друге разлоге који спречавају Цицерона да пише *manu propria*.

- (13) Occupationum mearum tibi signum sit librari manus. Diem scito esse nullum quo die non dicam pro reo. Ita, quicquid conficio aut cogito, in ambulationis tempus fere confero. (*Q. fr.* 3. 3. 1)

Рукопис мог секретара ти је знак у каквој сам гужви. Само да знаш да нема дана да некога не заступам на суду. Тако да, штагод да пишем или смишљам, чиним то за време шетње.

Само неколико месеци раније Цицерон се на почетку писма, на потпуно исти начин, истим речима, правдао и пријатељу Атику што је писмо написано руком секретара.

- (14) Occupationum mearum vel hoc signum erit quod epistula librari manu est. (*Att.* 4. 16. 1)

*Сама чињеница да ово писмо пише мој секретар јесте очити доказ у каквој сам гужви.*³⁶

И док у писму пријатељу само једном реченицом саопштава да је превише заузет, у писму брату има потребу да разлоге због којих је писање поверио секретару додатно појасни и тиме увери Квинта да заиста нема времена да сам напише писмо. Да је Цицерон у навођењу ових разлога у писмима Квинту опширнији, потврђује и следећи пример, у коме поред поменутих разлога налазимо и коментар о времену.³⁷

³⁵ Више о деминуираном придеву *parvula* и његовом утицају на именицу *lippitudo* види стр. 38–39.

³⁶ Превод преузет из *Писма Атику II*, прев. Д. Димитријевић, стр. 167.

³⁷ Примећено је да је коментар о времену карактеристичан за почетак Цицеронових писама која су упућена блиским адресатима. О овоме види White 2010, 5.

- (15) Cum a me litteras librari manu acceperis, ne paulum <quidem> me oti habuisse iudicato, cum autem mea, paulum. Sic enim habeto, numquam me a causis et iudiciis districtiorem fuisse, atque id anni tempore gravissimo et caloribus maximis. (*Q. fr.* 2. 16 (15) 1)

Кад будеш примио моје писмо написано руком секретара, буди уверен да немам ни тренутак слободног времена; кад је пак писано мојом руком, имам га помало. Тако да знаш да никада нисам био више заокупљен парницама и суђењима, а још уз то, у ово доба године тешко је време и врућине су велике.

Дакле, примери показују да је болест и окупираност послом, као и у случају кореспонденције са Атиком, оно што Цицерона спречава да сам напише писмо брату. Насупрот томе, прегледом уводног дела писама збирке *Ad familiares* утврдили смо да ни у једном писму Цицерон, као ни његови адресати, не помиње ову тему у контексту ове врсте оправдања,³⁸ што нас наводи на закључак да се пракса да сам пише писма очекивала изгледа, пре свега, у комуникацији са најближима, тј. у овом случају са Атиком и Квинтом. Такву врсту коментара могли бисмо још очекивати у писмима породици, али га ни тамо не налазимо, те нам преостаје да претпоставимо да је Цицерон вероватно у ситуацијама када је имао потребу да пише члановима уже породице, а то је углавном период боравка у изгнанству и период током грађанског рата³⁹, изгледа био у прилици да пише лично, а, поред тога, тешко је поверовати да би нека од тих веома емотивних писама уопште могао да диктира секретару.

Осим самог чина писања, тема епистоларне размене у уводном делу писма намеће такође термине које бисмо могли данас сматрати стручним терминима у области латинске палеографије. Наиме, Цицерон у оквиру овог дела понекад помиње материјал за писање, те срећемо термине: *calamus, atramentum, charta dentata*.

- (16) Calamo et atramento temperato, charta etiam dentata res agetur. Scribis enim te meas litteras superiores vix legere potuisse. In quo nihil eorum, mi frater, fuit quae putas. Neque enim occupatus eram neque perturbatus nec iratus alicui. Sed hoc facio semper ut, quicumque calamus in manus meas venerit, eo sic utar tamquam bono. (*Q. fr.* 2. 15 (14) 1)

³⁸ Ова тема се помиње, додуше веома ретко, у главном делу писама збирке *Ad familiares*, али у контексту који је другачији од оног који смо овде истраживали (*Fam.* 3. 6. 2; 11. 23. 2; 16. 22. 1).

³⁹ О Цицерону током грађанског рата, 49–47. године, види Strachan-Davidson 1903, 323–344.

Писаћу ово писмо пером и добро измешаним мастилом, и то на изглачаној подлози. Пишеш, наиме, да си једва прочитао моје претходно писмо. Ништа у њему, драги мој брате, нема од онога што мислиш. Јер нити сам био преокупиран послом, нит' сам био узнемирен, нит' сам био љут на кога. Ал' имам обичај, да каквагод да ми писаљка падне шака, увек је користим тако као да је најбоља.

Управо нам ово писмо показује зашто се, кад је реч о кореспонденцији блиских особа, инсистира на писању *tanti propria*; наиме, на основу рукописа адресанта могло се штошта сазнати о његовом тренутном стању.⁴⁰ Изгледа да је због неадекватног прибора и материјала за писање Цицеронов рукопис био такав да је Квинт посумњао да је узнемирен или љут; стога Цицерон користи уводни део писма да брата разувери.

У уводном делу једног писма истраживаног корпуса, наилазимо на још један термин који представља средство епистоларне размене. Наиме, реч је о именици *codicilli*, којом су означавани записи на таблицама од воска.⁴¹

(17) Epistulam hanc convicio efflagitarunt codicilli tui. (*Q. fr.* 2. 10 (9) 1)

Твоје белешке вапе за овим писмом.

Дакле, писмо које Цицерон намерава да напише јесте одговор на Квинтове кратке записе у форми под називом *codicilli*, па Цицерон на самом почетку писма то и саопштава брату. Употреба овог термина, као и оних у примеру бр. 16, изгледа да нема другу функцију осим да допринесе живости и на тај начин забави адресата. За разлику од озбиљног тона који срећемо у покушају да оправда то што писмо диктира секретару, овде је све усмерено на задобијање наклоности адресата.

Кад је реч о Цицероновој кореспонденцији и уопште кореспонденцији у том периоду, свакако се намеће тема доставе писама.⁴² Познато је да се користила свака прилика да се писмо пошаље и испоручи адресату, те отуда нимало не изненађује то што Цицерон у уводном делу писама помиње имена оних који су имали улогу

⁴⁰ До оваквог закључка дошао је White 2010 на основу коментара у примеру који смо навели, као и још неких места где се помиње ова тема (*Fam.* 16. 15. 2; *Att.* 5. 4. 4). О овоме види White 2010, 65.

⁴¹ О овоме види White 2010, 64, као и T-P 1904, 55. Више о самој именици и њеном деминутивном карактеру види стр. 36 и пример бр. 5 у одељку „Деминутиви”.

⁴² Организована поштанска служба у то време није постојала. О начинима на које су Цицеронова писма стизала до адресата види White 2010, 11–15 и OCD, S. V. *tabellarii*.

„курира“. Међутим, тако нешто налазимо у само једном писму збирке *Ad Quintum fratrem*.

- (18) Superiori epistulae quod respondeam nihil est, quae plena stomachi et querelarum est, quo in genere alteram quoque te scribis pridie Labeoni dedisse, qui adhuc non venerat. (*Q. fr.* 3. 6 (8) 1)

Немам шта да одговорим на твоје претходно писмо, које је пуно једа и незадовољства; и још пишеш да си друго исто такво претходног дана предао Лабеону, који још увек није дошао.

Друго, помињање имена људи по којима је писмо послато, могло је бити и у функцији идентификовања писама, с обзиром на то да је постојала могућност да писмо не стигне до адресата, те, према томе, адресант није могао бити сигуран којим информацијама адресат располаже, тј. која су од послатих писама уопште стигла до одредишта. Из истог разлога, адресант је имао обичај да адресата упути у то која је од његових писама примио. Тако се на почетку неких писама истраживаног корпуса Цицерон осврће на претходна писма, како на она која је сам написао, тако и на она која је упутила друга страна. Неке од тих примера ћемо навести и размотрити.

- (19) Epistulam quam legisti mane dederam; sed fecit humaniter Licinius quod ad me misso senatu vesperi venit, ut si quid esset actum ad te, si mihi videretur, perscriberem. (*Q. fr.* 2. 1. 1)

Писмо, које управо читаш, предао сам ујутру; а баш лепо од Лицинија што је свратио увече, након распуштања Сената, да бих, ако се случајно нешто догоди, могао то да ти напишем.

- (20) Dederam ad te litteras antea quibus erat scriptum Tulliam nostram Crassipedi prid. <Non.> Apr. esse desponsam, ceteraque de re publica privataque perscripseram. (*Q. fr.* 2. 6 (5) 1)

Послао сам ти раније писмо у коме је написано да је наша Тулија 4. априла верена за Красипеда, а писао сам и остало о државним и приватним стварима.

- (21) O litteras mihi tuas iucundissimas exspectatas, ac primo quidem cum desiderio, nunc vero etiam cum timore! Atque has scito litteras me solas accepisse post illas quas tuus nauta attulit Ulbia datas. (*Q. fr.* 2. 7 (6) 1)

О, какво ми је задовољство причинило твоје писмо, тако дуго очекивано, прво са чежњом, а сад већ и са страхом. И да знаш да је то једино писмо које сам примио после оног, послатог из Улбије, које је донео твој морнар.

- (22) *Duas adhuc a te accepi epistulas, [quarum] alteram in ipso discessu nostro, alteram Arimino datam. Pluris quas scribis te dedisse non acceperam. (Q. fr. 2. 13 (12) 1)*

До сада сам примио два твоја писма, једно на самом одласку, а друго оно које си послао из Аримина. А остала о којима пишеш, нисам примио.

- (23) *A. d. III Non. Iun., quo die Romam veni, accepi tuas litteras datas Placentia, deinde alteras postride datas Blandenone cum Caesaris litteris refertis omni officio, diligentia, suavitate. (Q. fr. 2. 14 (13) 1)*

Примио сам твоје писмо, које си послао из Плаценције, 2. јуна, оног дана када сам стигао у Рим; а затим сутрадан и друго послато из Бланденона, заједно са Цезаровим писмом пуним поштовања, пажње и љубазности.

Разматрањем ових примера уочили смо неколико карактеристичних елемената. Пре свега, ваља поменути да је, у погледу фреквенцијског индекса, заступљеност термина *litterae* и *epistula* у истраживаном делу писама готово једнака и изгледа да их Цицерон употребљава без неке разлике. Друго, писма идентификује помоћу места, „курира“ или теме којом се писмо бави. У том смислу, примећено је присуство топонима и личних имена. Дакле, уколико жели да означи одређено писмо, Цицерону је најлакше да помене место из кога је послато или да помене имена људи који су писмо преузимали од адресанта и испоручивали адресату. Тако овде читамо о писмима која је Квинт послао из Улбије, Аримина и Плаценције (примери бр. 21, 22 и 23) и о писму које је предато Лабеону (пример бр. 18). Осим тога, подсећање на тему писма може имати исту намену, те тако у примеру бр. 20 читамо о писму које за тему има Тулијину веридбу и остале државне и приватне ствари.

Поред свега што смо до сада навели, у уводном делу писма у неким примерима се даје кратак коментар, који је у функцији повезивања претходног писма са оним што следи у датом писму.

- (24) *Scripti ad te superiora. Nunc cognosce postea quae sint acta. (Q. fr. 2. 3. 1)*

Писао сам ти о томе раније. Чуј сада шта је после било.

Понекад такав коментар за циљ има искључиво намеру да се адресат опусти или забави. Такав је следећи пример.

(25) *Gaudeo tibi iucundas esse meas litteras, nec tamen habuissem scribendi nunc quidem ullum argumentum nisi tuas acceperissem. (Q. fr. 2. 11 (10) 1)*

Драго ми је што ти се допало моје писмо; да твоје није стигло, не бих имао шта да пишем.

Сличан овоме је и први део примера бр. 21, у коме уочавамо појачану афективност изражену узвиком,⁴³ срачунату на то да се придобије адресатова наклоност, у чему је Цицерон, као изванредан говорник, морао бити веома вешт.

Треба поменути и то да Цицерон у писмима која из изгнанства пише брату потпуно изоставља уводни део и након поздравне формуле одмах прелази на главни део писма (*Q. fr.* 1. 3; 1. 4).

2. 3. Завршни део

2. 3. 1. Завршне поздравне формуле

Завршни део писма најчешће садржи завршну поздравну формулу *vale* или *cura ut valeas*.⁴⁴ У табели 2. 1 дајемо фреквенцијски индекс поменутих поздравних формула и њихових варијација кроз синхронијски преглед три корпуса, за период из кога потичу писма корпуса *Ad Quintum fratrem*, од 60/59. до 54. године, као и број писама у којима су оне изостављене.

Табела 2. 1 Синхронијски преглед употребе завршних поздравних формула (60/59–54. г.)

<i>Q. fr.</i>		<i>Att.</i>		<i>Fam.</i>	
без завршног поздрава	18 (67%)	без завршног поздрава	62 (85%)	без завршног поздрава	25 (76%)
<i>vale</i>	4 (15%)	<i>vale</i>	1 (1%)	<i>vale / valete</i>	5 (15%)
<i>cura / fac / te oro ut valeas</i>	5 (18%)	<i>cura ut valeas</i>	10 (14%)	<i>cura / curate ut valeas</i>	3 (9%)

⁴³ О овом примеру и узвику који се у њему јавља види стр. 75–76.

⁴⁴ О завршној поздравној формули у Цицероновим писмима уопште, као и списак адресата у чијим писмима стоји, види Кочовска 2014, 104–105, 203–211.

Синхронијски преглед показује да највећи број писама не садржи завршну поздравну формулу, што је у складу са податком према коме у целокупној Цицероновој преписци само око 20% писама садржи завршни поздрав.⁴⁵ Такође, уочавамо да је проценат писама без поздравне формуле у корпусу *Ad Quintum fratrem* нешто нижи у односу на корпус *Ad familiares*, док је знатно нижи у поређењу са корпусом *Ad Atticum*. Кад је реч о Цицероновој кореспонденцији уопште, Кочовска 2014 је уочила да се поздравна формуле *vale / valete* јавља два пута чешће од формуле *cura / curate ut valeas*.⁴⁶ С друге стране, синхронијски преглед за дати период показује да је већи број писама која садрже поздрав *cura ut valeas* (16) од оних у којима стоји *vale* (10).⁴⁷

Једноставни поздрав *vale* укупно се јавља у 108 писама,⁴⁸ а у корпусу *Ad Quintum fratrem* уочен је четири пута.

(26) Mi frater, vale. (*Q. fr.* 2. 5 (4. 3–7) 5 (7))

A sad здраво, драги мој брате!

(27) **Vale, mi optime et optatissime frater,** et advola. (*Q. fr.* 2. 7 (6) 2)

Здраво, мој најбољи и најдражи брате, и дођи што пре!

(28) **Vale, mi suavissime et optime frater.** (*Q. fr.* 3. 5 (5–7) 9)

A sad здраво, мој најдражи и најбољи брате!

(29) Mi suavissime et optime frater, vale. (*Q. fr.* 3. 7 (9) 9)

Мој најмилији и најбољи брате, здраво!

Поред тога што је поздрав *vale* у свим примерима праћен вокативом *mi frater*, експресивности овако израженог завршног поздрава у великој мери доприносе и суперлативи, који овде имају елативни карактер; тако је *optime* употребљено у чак

⁴⁵ Поред овог White 2010 износи још неке занимљиве податке о употреби завршне формуле: у писмима Атику завршна формула стоји у мање од 10% писама, од чега се 40% налази у једнаестој књизи овог корпуса, у писмима из периода после битке код Фарсале. О овоме види White 2010, 73–74.

⁴⁶ Кочовска 2014, 206.

⁴⁷ Овом приликом из поређења су искључена два примера, *fac ut valeas* и *te oro ut valeas*, будући да их Кочовска не сматра типичним завршним поздравима (Кочовска 2014, 209–210). Међутим, с обзиром на то да они у писмима Квинту врше функцију завршног поздрава, у даљем раду третираћемо их као варијацију истог.

⁴⁸ Податак износи Кочовска, а истраживање је обухватило сва Цицеронова писма. О овоме види Кочовска 2014, 204–205, а о датом поздраву у говорном контексту види Roscetti 2010, 100–104.

три од укупно четири примера овог типа. Комбинација *suavissime & optime* стоји два пута, а занимљив је пример и *optime & optatissime*. Овако конципиране синтагме поздраву *vale*, који сам по себи не мора да носи било какву емоцију, даје велику дозу афективности. Положај поздрава *vale* варира: он се два пута налази испред синтагме у вокативу, док је два пута иза ње. Уочено је, такође, да се понекад завршни поздрав не налазе на крају писма, већ су „интегрисани у сам епилог“, а од претходно наведених такав је пример бр. 27.⁴⁹

Друга поздравна формула *cura ut valeas* везује се искључиво за епистоларни дискурс,⁵⁰ и у збирци *Ad Quintum fratrem* јавља се три пута, док се изрази исте функције, *fac ut valeas* и *te oro ut valeas*, јављају по једанпут.

- (30) **Cura, mi frater, ut valeas** et, quamquam est hiems, tamen Sardiniam istam esse cogites. (*Q. fr.* 2. 3. 7)

Чувај се, драги мој брате, и, иако је зима, ипак знај да је то Сардинија.

- (31) **Fac, mi frater, ut valeas** quam primumque venias. (*Q. fr.* 2. 6 (5) 4)

Чувај се, драги мој брате, и дођи што пре!

- (32) **Te oro** etiam atque etiam, **mi frater, ut valeas.** (*Q. fr.* 3. 1. 25)

И поново те молим, драги мој брате, да се чуваш.

- (33) **Cura, mi suavissime et carissime frater, ut valeas.** (*Q. fr.* 3. 4. 6)

Чувај се, мој мили и вољени брате!

- (34) **Cura, mi carissime frater, ut valeas.** (*Q. fr.* 3. 6 (8) 6)

Чувај се, вољени мој брате!

Видимо из примера да и уз ову врсту поздравне формуле обавезно стоји вокатив *mi frater*, а у два примера емотивни тон оваквог поздрава појачан је поново суперлативима. Глаголи у императиву, *cura* и *fac*, као и глагол *oro*, од својих зависних клауза одвојени су поменутом синтагмом у вокативу. Чини се да обраћање Квинту и централна позиција синтагме у вокативу наглашава интензитет Цицеронових осећања и његову благонаклоност према брату.

⁴⁹ Кочовска 2014, 104. О деловима писма види напомену 31.

⁵⁰ Кочовска 2014, 206.

На основу прегледа писама из синхронијске перспективе, приметили смо да Цицерон на сличан начин користи завршне поздравне формуле једино у писмима Теренцији, кћери Тулији и сину Марку. Наиме, експресивност завршних поздравних формула у поменутих писмима огледа се поново у употреби вокатива, присвојних заменица и суперлатива. Поред свега наведеног, јављају се и деминутиви који у великој мери доприносе емотивном тону ових поздрава. Иначе, треба поменути и то да сва писма која је Цицерон упутио породици садрже завршни поздрав или његове варијације.⁵¹

(35) **Valete, mea desideria, valete.** (*Fam.* 14. 2. 4)

Збогом, моја чежњо, збогом!

(36) **Vale, mea Terentia.** (*Fam.* 14. 3. 5)

Збогом, моја Теренција!

(37) **Mea Terentia, fidissima atque optima uxor, et mea carissima filiola et spes reliqua nostra, Cicero, valete.** (*Fam.* 14. 4. 6)

Моја Теренција, највернија и најбоља жена, и моја најдража кћерчице и једина преостала надо, Цицероне, збогом!

Ако се, инспирисани овим, упустимо у даље, дијахронијско, истраживање писама која је Цицерон упутио својој супрузи и деци, налазимо још један пример, који је, по степену емоције, веома сличан онима који стоје у писмима брату Квинту.

(38) **Vos, mea suavissima et optatissima Terentia, ..., **curate ut valeatis.**** (*Fam.* 14. 5. 2)

Моја најмилија и најдража Теренција ..., чувајте се!

С друге стране, кад је реч о писмима најбољем пријатељу, Цицерон употребљава само поздравну формулу, без елемената који утичу на експресивност поздрава и које срећемо у претходно разматраним писмима; интересантан је податак да се, у

⁵¹ Такође, сва писма која је Цицерон написао Тирону, а има их 21, садрже завршну поздравну формулу. О честој употреби ових поздрава у писмима Теренцији и Тирону White 2010 каже следеће: „Terentia et Tiro are both projected as valetudinarians in Cicero’s discourse with them, and so, to the extent that the “farewell” formula echoes a real concern about health, it had perhaps a stronger motivation in letters to them than to most others. But that alone would not explain such a sharp spike in its frequency. Terentia and Tiro were not always ailing, after all, and both managed to live exceptionally long lives. ... The high frequency and awkward repetitions of the formula can be explained partly by the dearth of things to talk about apart from health, and partly by Cicero’s unwillingness to make an extra effort.” О овоме види White 2010, 74–75.

периоду који смо разматрали, поздрав *vale* јавља у само једном писму Атику (табела 2. 1).

Уколико бисмо покушали да упоредимо уобичајену поздравну формулу *cura ut valeas* са изразима *fac ut valeas* и *te oro ut valeas*, разлика би се огледала у степену њихове експресивности и чини се да је она виша код ових других. Али, док се у писмима Теренцији и Тирону изрази *fac ut valeas* и *te oro ut valeas* односе на Цицеронову бригу за њихово здравље,⁵² изгледа да је у писмима Квинту њихова функција другачија. Наиме, у самим писмима Теренцији и Тирону има делова који говоре о њиховом нарушеном здрављу,⁵³ па се ови завршни поздравни могу тумачити на поменути начин. Кад је пак реч о писмима Квинту, у њима таквих наговештаја нема, те изразе *fac ut valeas* и *te oro ut valeas* треба схватити на другачији начин и протумачити у једном ширем контексту, разматрајући и оно што стоји уз њих. Тако у примеру бр. 31 након израза следи још једна захтевна реченица, *quam primumque venias*. Ако се зна да је Цицерон ово писмо написао док је Квинт, као Помпејев легат, боравио на Сардинији, па се томе дода податак да у истом писму Цицерон упозорава брата да не пропусти прилику за пловидбу чим се створе услови, и да на још једном месту помиње да жели да га што пре види у Риму,⁵⁴ постаје јасно да је Цицерон рачунао на то да снагом израза *fac ut valeas* покаже своју бригу и нестрпљење да види брата. У примеру бр. 32 *etiam atque etiam*, такође, појачава цео израз. Пошто је познато да је Квинт у то време ратовао у подручју данашње Белгије, потпуно је разумљива Цицеронова потреба да га, у ризичној ситуацији као што је рат, „изнова, и изнова“ упозори да се чува. Како видимо, у писмима Квинту функција израза *fac ut valeas* и *te oro ut valeas* је пре упозорење брату да буде опрезан и да се причува неких непредвиђених ситуација, да буде стрпљив, а могуће је да се у примеру бр. 31 конкретно односи на пловидбу ка кући која очекује Квинта.⁵⁵

⁵² Ова констатација стоји у Кочовска 2014, 209–210. Ауторка сматра да је исти разлог употребе ових израза и у писмима Квинту.

⁵³ Види, на пример, *Fam.* 14. 2. 3; 14. 3. 2; 16. 1. 1; 16. 4. 1; 16. 17. 2. и види нап. 51.

⁵⁴ *Hominem conveni et ab eo petivi ut quam primum te nobis redderet. ... Tu, mi frater, simul et ille venerit, primam navigationem, dum modo idonea tempestas sit, ne omiseris. ... Romae essem teque, mi carissime et suavissime frater, ad eam diem, ut sperabam, viderem. (Q. fr. 2. 6 (5) 4)*

⁵⁵ Молбу да буде пажњив приликом пловидбе са Сардиније већ смо уочили у једном од писама. Види пример бр. 74, стр. 68.

2. 3. 2. Завршни део писма

У једном од писама налазимо Цицеронову молбу брату да припази на здравље. Она се налази на крају првог писма корпуса *Ad Quintum fratrem*.

- (39) Reliquum est ut te orem ut valetudini tuae, si me et tuos omnis valere vis, diligentissime servias. (*Q. fr.* 1. 1. 46)

Преостаје је само да те молим да, ако желиш да ја и сви твоји будемо добро, брижно чуваш своје здравље.

Будући да оваква опомена стоји на крају писма у којем, између осталог, покушава да утеши брата након сазнања да му се служба у провинцији продужава за још годину дана, Цицеронова молба се вероватно односи како на Квинтово душевно, тако и на физичко здравље, које је у стању очаја могло бити озбиљно нарушено. Будући да цело ово писмо протиче у тону убеђивања, Цицерон ни на крају не одступа од тога; занимљив је начин на који Цицерон користи реалну аподозу не би ли Квинту предочио шта ће се догодити уколико не услиши његову молбу.

Уз поменуте завршне формуле, у разматраним примерима, два пута налазимо позиве Квинту да што пре дође, и они су изражени на два различита начина: у примеру бр. 27 стоји императив *advola*, а у примеру бр. 31 захтевна клауза *ut ... quam primitusque venias*. Но, уочили смо да Цицерон једно писмо, у коме на крају нема поздравне формуле, завршава оваквим позивима.

- (40) Amabo te, advola; consolabor te et omnem abstergebo dolorem. Et adduc, si me amas, Marium. Sed appropriate. Hortus domi est.⁵⁶ (*Q. fr.* 2. 9 (8) 4)

Молим те, пожури овамо; пружићу ти утеху и ослободити те патње. И поведи, најлетше те молим, Марија. Али пожурите обојица! Код куће имамо врт.

Дакле, Цицерон поново употребљава метафорично *advola*, којим изгледа жели да истакне да тај долазак треба да буде у најкраћем могућем року, и све то још једном појачава императивом *appropriate*. Чини се да овако организован крај писма треба да покаже Квинту колико је, у ствари, Цицерону стало до сусрета са њим. То Цицерон понекад наглашава и непосредно пре саме завршне формуле. Тако пре завршног поздрава наведеног у примеру бр. 30 налазимо следећу реченицу:

⁵⁶ Пример ће бити поново наведен и разматран у оквиру одељка „Парентеза“. Више о томе види стр. 66 и пример 71.

- (41) Quid agas et ut te oblectes scire cupio maximeque te ipsum videre quam primum. (*Q. fr.* 2. 3. 7)

Желим да знам шта радиш и како се забављаш, а највише желим да те видим што пре.

Такође, непосредно пре завршне формуле, Цицерон често захтева од адресата да га писмима извештава о догађајима. Међутим, има писама која се и завршавају управо таквим захтевом, а у датом корпусу учили смо неколико таквих примера.

- (42) Etiam Terentiam **velim** tueare mihi que de omnibus rebus **rescribas**, sis fortis quoad rei natura patiatur. (*Q. fr.* 1. 3. 10)

И молим те да ми чуваш Теренцију и пишеш о свему; буди јак колико год то прилике допуштају.

- (43) **Te oro ut** ad me de omnibus <rebus> **rescribas** et in me animi aut potius consuli minus putes esse quam antea, amoris vero et officii non minus. (*Q. fr.* 1. 4. 5)

Молим те да ми о свему пишеш и да знаш да, иако су моја снага и моћ одлучивања мање него раније, није мања љубав и осећање дужности.

- (44) Quibus in locis et qua spe hiematurus sis ad me quam diligentissime **scribas velim**. (*Q. fr.* 3. 3. 4)

Молим те да ми што детаљније напишеш где ћеш провести зиму и шта очекујеш.

Када је реч о захтевима којима од Квинта тражи наставак епистоларне интеракције, уочавамо да овакаву врсту захтева Цицерон ублажава глаголима *oro* и *velim*, те тиме чини да они изгледају што љубазније. Иначе, глагол *velim* стоји без субординатора *ut*,⁵⁷ а у поменутиим примерима налазимо га уз конјунктив презента глагола *scribere* или *rescribere*. Ваља поменути и то да је утврђено да 79% од укупног броја примера којима Цицерон на љубазан начин, у својим писмима, захтева одговор, јесу они у којима се то чини помоћу глагола *velim*.⁵⁸ Поред тога, примећено је да Цицерон, кад тражи од адресата да му пише, чешће захтев ублажава и изражава молбом, како то

⁵⁷ Pinkster 2015, 355.

⁵⁸ До оваког податка дошла је Dickey разматрајући на које начине Цицерон у својим писмима изражава молбу. Ауторка, такође, наводи да уз захтеве којима се тражи одговор срећемо *quaeso* (14%), *rogo* (6%) и *peto* (1%). О овоме види Dickey 2012, 733. и нап. 164 у овом раду. О другим начинима које Цицерон користи за изражавање молбе у писмима Квинту види стр. 63–69.

и показују претходни примери, него што употребљава само императив глагола.⁵⁹ У ствари, оптативни конјунктив *velim* треба да увери Квинта у то да је информација коју Цицерон очекује од велике важности за њега, а будући да се она често тиче самог Квинта и његовог положаја, тиме показује жељу за неговањем једног односа блискости, јер захтева да зна шта се у сваком тренутку дешава у Квинтовом животу. Чини се да је функција израза *te oro* у примеру бр. 39 слична оној коју смо уочили и у вези са глаголом *velim*. Даље, можемо приметити да Цицерон у Квинтовим писмима очекује исцрпне извештаје, тако да захтева да пише „о свему“ што се догађа (*de omnibus rebus*) или пак захтева да пише „веома детаљно“ (*diligentissime*). Још једно писмо на самом крају садржи тему епистоларне размене; међутим, за разлику од претходних примера у којима моли Квинта да пише, овде Цицерон, користећи уобичајени израз *facere certiores*,⁶⁰ даје обећање да ће Квинта редовно обавештавати о свим догађајима.

(45) De singulis tamen rebus quae cottidie geruntur **faciam te crebro certiores**. (*Q. fr.* 1. 2. 16)

У сваком случају, редовно ћу те обавештавати о сваком појединачном догађају.

Осврнућемо се сада на још један пример, који је специфичан, пре свега, по томе што га као поруку којом се жели „леп провод“ налазимо само у овом корпусу.

(46) Oblecta te cum Cicerone nostro quam bellissime. (*Q. fr.* 2. 12 (11) 4)

Проведи се што лепше можеш са нашим Цицероном.

Дакле, за разлику од подстицања епистоларне размене где Цицерон избегава императиве,⁶¹ овде управо налазимо императив у другом лицу једнине, мада се жеља односи како на Квинта, тако и на Квинтовог сина. Изгледа да је овим Цицерон желео да у фокус своје жеље ипак стави брата, јер пише лично њему, али је покушао да употребом заменице *nostro* покаже да му је до благостања нећака, такође, веома стало. Из дела који претходи примеру сазнајемо да се порука с краја писма односи на празник познат под називом Луперкалије. Фраза овог типа указује на то да, с

⁵⁹ Према Кочовској, императиви су „најосновнија, и истовремено најређа, манифестација принципа подстицања интеракције“. О овоме види Кочовска 2014, 73.

⁶⁰ У истраживаној збирци писама овај израз налазимо само једанпут. Међутим, његову дистрибуцију смо проверили на www.perseus.tufts.edu, и утврдили да је он веома чест у збиркама *Ad Atticum* и *Ad familiares* и да се у свакој од њих јавља више десетина пута.

⁶¹ Види нап. 59.

једне стране, међу кореспондентима постоји одређени степен блискости који допушта да се писмо заврши у једном опуштеном и лаганом тону, а, с друге стране, показује да постоји жеља за учтивошћу. У сваком случају, овакав крај писма у великој мери подсећа на свакодневни разговор који завршавамо речима „срећан пут!“, „леп провод!“ или „пријатан дан!“. У том смислу овакве поруке у свакодневној комуникацији често се употребљавају уместо завршног поздрава и чини се да у овом примеру управо јесте такав случај. Међутим, иако је реч о оптаивном типу реченице, стичемо утисак да се он понекад у свакодневном разговору употребљава успут, без посебне емоционалне обојености, искључиво са циљем да означи крај разговора. Морамо да приметимо да је овде Цицерон, ипак, вешто избегао такву замку, и то захваљујући томе што је употребио суперлатив прилога елативног значења, *bellissime*; тиме је, наиме, у ову поруку унео дозу експресивности,⁶² коју је затим додатно појачао прилогом *quam*. Тако је изразом *quam bellissime* показао да му је до обојице веома стало, али и да истовремено од њих очекује да дају све од себе како би празник провели што боље. Јасно је, наиме, да би без поменутог израза завршетак писма био у великој мери лишен своје изражајности. Иначе, суперлатив прилога *bellissime* забележен је још само у писмима Атику, Теренцији и Тирону,⁶³ што указује на то да је карактеристичан за комуникацију међу онима који су блиски.

Истраживање завршног дела Цицеронових писама брату показало је да Цицерон два писма завршава служећи се грчким језиком. Цицероновим билингвизмом и примерима које смо уочили у разматраном делу писма бавићемо у одељку „Грчки језик“.⁶⁴

2. 3. 3. Датум и место

Након свега треба поменути и то да Цицерон има обичај да на крају неких писама евидентира датум писања писма и место одакле пише. Међутим, утврђено је да ове податке садржи мали број писама.⁶⁵ У корпусу *Ad Quintum fratrem* уочили смо само

⁶² Хофман истиче афективни тон позитива прилога *belle* наводећи, између осталих, примере из Плаута (*Curc.* 375), Цицерона (*Att.* 5. 17. 6) и Петронија (51. 5). О овоме види Hofmann 1951, 70.

⁶³ Дистрибуцију овог прилога проверили смо на www.perseus.tufts. Поред поменутог у истраживаном корпусу, налазимо га још у: *Att.* 5. 10. 3; *Fam.* 14. 14; 16. 4. 3; 16. 9. 1.

⁶⁴ Види стр. 103–124.

⁶⁵ Само 15% писама целокупне Цицеронове кореспонденције садржи датум. Занимљив је и податак да половина од укупног броја писама Тирону и 80% писама Теренцији садржи датум на крају писма, при чему је примећено да употреба датума „коинцидира са периодом у коме је Цицерон боравио у иностранству“. Ове податке налазимо у White 2010, 75–76. Поред тога, уочено је да су датирана

три таква писма, и то сва три имају датум, док се место помиње само у једном од њих:

Id. Iun. Thessalonicae (*Q. fr.* 1. 3)

XIII Kal. Febr. (*Q. fr.* 2. 2)

XV Kal. Mart. (*Q. fr.* 2. 3)

Као разлог изостављања датума наводи се то што Цицерон често у самом писму помиње дан у коме пише или пак помиње датуме других догађаја на основу којих се приближно може закључити када је писмо написано.⁶⁶ Стога, на основу времена догађаја који се помињу у писму адресат може оквирно реконструисати време писања самог писма. Без намере да истражујемо да ли је то могуће у датом корпусу, извршили смо увид и утврдили да се датуми помињу у 2/3 од укупног броја писама. Приметили смо, такође, да Цицерон у неким писмима, пред крај, наводи дан када је писмо написано:

Haec scripsi a. d. VIII Kal. Nov.,... (*Q. fr.* 3. 4. 6)

A. d. V Id. Apr. ante lucem hanc epistulam dictaveram ... (*Q. fr.* 2. 6 (5) 4)

Prid. Id. Febr. haec scripsi ante lucem. (*Q. fr.* 2. 3. 7)

Кад је реч о навођењу места из кога се пише, уочено је да се место помиње онда када Цицерон не пише из Рима⁶⁷ и такав је случај управо у примеру који смо навели. Наиме, дато писмо Цицерон пише из изгнанства и сматра важним да Квинт зна где се у том тренутку налази. Место је, као што се и очекује, наведено у локативу, и то након датума.

приватна писма, док су писма препоруке и писма утехе увек без датума, као и то да писма која су писана на путу већином садрже датум. О овоме види Albercht 2003, 63.

⁶⁶ Поред тога, време писања писма није од велике важности уколико се посматра са становишта епистоларног времена. Тако да оно што је у тренутку писања садашњост, у тренутку адресатовог читања писма је већ прошлост. О овоме, као и о другим разлозима изостављања датума које смо поменули, види White 2010, 76.

⁶⁷ Кочовска 2014, 105.

3. SERMO COTIDIANUS

3. 1. Деминутиви

Познато је да су деминутиви деривати са карактеристиком умањеног значења и да као такви представљају обележје свакодневног говора.⁶⁸ Пошто је њихово присуство уочено у Цицероновим писмима, у Т–Р 1904, наведено је 80 деминутива именица и придева (укључујући и деминутиве личних имена), од којих се 56 јавља само код Цицерона.⁶⁹ У Hofmann–Szantyr 1965, стоји да у Цицероновим писмима има 70 различитих деминутива на 288 места.⁷⁰ Што се тиче анализираног корпуса, већ смо у прелиминарном разматрању учили деривате са правим деминутивним значењем и деривате у којима препознајемо типичне деминутивне суфиксе, али се на семантичком плану не осећа њихова умањеност. Наиме, општеприхваћена је дефиниција по којој деминутиви са становишта семантике показују мали предмет или младо биће. Међутим, бројне студије и расправе уверавају нас да је питање дефинисања деминутива знатно сложеније⁷¹ и да је семантички спектар деминутива велики, у распону „од реалне процене онога о чему се говори – оно стварно може бити мало, уочљиво мало за своју врсту, недовршено и сл. – па до разних повољних и неповољних објективно и субјективно датих судова.“⁷² У том смислу, као резултат употребе деминутива јавља се често хипокористичност, затим атенуирање, еуфемизам, наговештај ниподаштавања, презира, па чак и пејорација.⁷³ Разматрајући употребу деминутива у латинском језику, Купер (Cooper 1895) истиче Цицеронову способност да деминутивима изрази све те fine нијансе у значењу, али истовремено и наглашава да, кад је реч о свакодневном говору, склоност ка дужим формама чест је разлог употребе деминутива.⁷⁴

⁶⁸ Palmer 1954, 77.

⁶⁹ Предговор издања *The Correspondence of M. Tullius Cicero* vol. 1, у оквиру одељка о стилу Цицеронових писама, садржи део о деминутивима. О овоме види Т–Р 1904, 88–89.

⁷⁰ Hofmann–Szantyr 1965, 774.

⁷¹ Од великог значаја за наш рад била су два чланка. Први се бави суфиксалним и префиксалним деминуирањем именица, придева и глагола у српском језику, као и њиховом употребом и значењем: „О неким особеностима деминуције“ (Грицкат 1995). Други чланак, који носи назив “The truth about diminutives, and how we can find it: Some theoretical and methodical consideration“ (Schneider 2013), поред анализе различитих начина образовања деминутива у енглеском језику, истражује и њихово значење.

⁷² Грицкат 1995, 1–30.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Cooper 1895, 164.

3. 1. 1. Именички деминутиви

Држећи се једног ширег контекста појма деминутива, у Цицероновим писмима Квинту издвојили смо 13 деминутива који се јављају на 14 места. Будући да анализа деминутивних облика, пре свега, намеће поделу на именичке и придевске деминутиве, наводимо најпре деминутиве именица које налазимо у датом корпусу, а затим ћемо их размотрити појединачно.

<i>aculeus</i>	2. 1. 1.
<i>codicilli</i>	2. 10 (9) 1.
<i>oppidulum</i>	2. 11 (10) 2.
<i>oricula</i>	2. 14 (13) 4.
<i>atriolum</i>	3. 1. 2. (јавља се два пута)
<i>ponticulus</i>	3. 1. 4.
<i>aedificatiuncula</i>	3. 1. 5.
<i>auricula</i>	3. 4. 2.
<i>negotiolum</i>	3. 4. 6.

Цицерон је, говорећи о Квинтовој вили, за чије је уређење изгледа био задужен, употребио деминутив *atriolum*, којим је означаван споредни, мали атријум око кога су се налазиле спаваће собе. У истом писму, јавља се деминутив *aedificatiuncula*, који, такође, за циљ има искључиво преношење информације о умањености појма. У Т–Р 1904, стоји да се поменути деминутиви срећу само код Цицерона.⁷⁵ Иначе, деминутиви који се завршавају на *-uncula* везују се за епистоларни стил и представљају карактеристику колоквијалног језика виших класа, с обзиром на то да су заступљени у писмима Цицерона, Сенеке и Плинија, а да у комедији налазимо само шест таквих примера и код Петронија два.⁷⁶

- (1) Quo loco in porticu te scribere aiunt ut **atriolum** fiat, mihi ut est magis placebat. Neque enim satis loci videbatur esse **atriolo** neque fere solet nisi in iis aedificiis fieri in quibus

⁷⁵ Т–Р 1904, 88.

⁷⁶ Купер наводи 18 деминутива на *-uncula* које налазимо код Цицерона, и то 6 само у писмима (*aedificatiuncula*, *ambulatiuncula*, *captiuncula*, *commotiuncula*, *lectiuncula*, *possessiuncula*) и 12 у другим делима (*cantiuncula*, *conclusiuncula*, *contiuncula*, *contradictiuncula*, *interrogatiuncula*, *offensiuncula*, *oratiuncula*, *quaestiuncula*, *ratiuncula*, *rogatiuncula*, *sessiuncula*, *stipulatiuncula*). О овоме види Cooper 1895, 181–182.

est atrium maius nec habere poterat adiuncta cubicula et eius modi membra. (*Q. fr.* 3. 1. 2)

Кажу да си наложио да се под портиком сагради мали атријум; међутим, мени се овако више свиђа, јер ми се чини да за мали атријум нема довољно места; а обично се и не прави, осим у оним кућама у којима се већем атријуму не могу припојити спаваће собе и просторије тог типа.

- (2) Nicephorum, vilicum tuum, sane probavi quaesivique ex eo esquid ei de illa **aedificatiuncula** Laterii de qua mecum locutus es mandavisses. (*Q. fr.* 3. 1. 5)

Никефора, твог управника, проценио сам као поузданог и питао га шта си му наложио у вези са оном зградом у Латерију, о којој си ми говорио.

Илустративан пример деминуције са циљем умањења просторне димензије јесте и именица *ponticulus*.⁷⁷

- (3) Id. Sep. in Laterio fui. Viam perspexi; quae mihi ita placuit ut opus publicum videretur esse, praeter CL passuum (sum enim ipse mensus) ab eo **ponticulo** qui est ad Furcrinae, Satricum versus. (*Q. fr.* 3. 1. 4)

Био сам 13. септембра у Латерију. Проверио сам какав је пут. Изгледа ми добро, скоро као државни пут, осим неких сто педесет корака (лично сам их премерио), од мостића код Фуриног храма према Сатрику.

Сва три поменути деминутива у складу су са стандардном дефиницијом овог појма, по којој они представљају деривате са карактеристиком умањености, из чега се даље може закључити да значење деминутива задржава значење основне речи. Очигледно је да употребом поменутих деминутива Цицерон не рачуна на изазивање било каквих емоција, већ само „денотира умањење“⁷⁸. Међутим, у одређеном контексту, према Грицкат, деминутиви могу доживети разне модификације.⁷⁹ Тако се и у анализираном корпусу јављају деминутивне именице које имају тенденцију изражавања или изазивања одређених емоција, што доводи до потискивања праве деминутивности. Као пример, наводимо деминутив *oppidulum* (*Q. fr.* 2. 11 (10) 2), који се јавља у делу писма које садржи ноту хумора, те се намеће закључак да је и сам деминутив употребљен са истим циљем. Пример

⁷⁷ За разлику од поменутог примера, код Катутла деминутив *ponticulus* уводи обележје безвредности. О овоме види Ball Platner 1895, 198.

⁷⁸ Грицкат 1995, 1.

⁷⁹ Ibid.

деминутива употребљеног с намером „евалуације”⁸⁰ појма налазимо у делу писма у коме Цицерон говори о Помптиновом захтеву да му се одобри тријумф.

- (4) Etenim erit nescio quid **negotioli**. Nam Cato et Servilius praetores prohibituos se minantur, nec quid possint scio. (*Q. fr.* 3. 4. 6)

Биће неких малих проблема пошто претори Катон и Сервилије прете да ће то спречити; мада, не знам шта могу да учине.

Деминутивом *negotioli* Цицерон наговештава да је оспоравање на које може да наиђе Помптинов захтев безначајно, што уосталом и објашњава његова констатација *nec quid possint scio*. Дакле, деминутивом Цицерон минимизира проблем, будући да је сигуран да ће се ствар окончати баш онако како жели.

С друге стране, у истраживаном корпусу налазимо деминутиве који су се делимично или потпуно удаљили од своје деминутивне семантике, тако да се њихово значење разликује од значења основне речи.⁸¹

- (5) Epistulam hanc convicio efflagitarunt **codicilli** tui. (*Q. fr.* 2. 10 (9) 1)

Твоје белешке вапе за овим писмом.

Према SB, реч је о белешкама на воштаним таблицама које су тражиле хитан одговор. Иначе, воштане таблице по којима се писало стилусом употребљавале су се ретко, називале још *tabellae* или *pugillares*, и користиле се да се нешто запише на брзину.⁸² Користиле су се изгледа слично ономе како ми данас употребљавамо бележницу, за кратке записе, и управо та умањена просторна и временска димензија представља везу са деминутивном семантиком. Међутим, неоспорно је да је реч стекла ново значење и да се на неки начин осамосталила, те се на први поглед не уочава њена деминутивност. Слично је и са деминутивом *auricula*, који се, према LS, односи на ушну шкољку.

- (6) ... **auriculam** fortasse mordicus abstulisset ... (*Q. fr.* 3. 4. 2)

⁸⁰ У чланку који се бави деминутивима у енглеском језику, наводи се низ илустративних примера деминутива код којих се категорија умањености користи у функцији изражавања како позитивних, тако и негативних оцена, нпр. *wifelet*, *starlet*, *kinglet*. Види Schneider 2013, 140–144.

⁸¹ Такву појаву налазимо и у српском језику, нпр. ручица, бабица, књижица... О деминуираним именичким облицима, који су се удаљили од својих основа и стекли нова значења, види Грицкат 1995, 7–9.

⁸² T–P 1904, 55, White 2010, 65. Пример смо већ разматрали у оквиру одељка „Уводни део”; види стр. 20.

... отишао би пошто би ми одгризао уво ...

Полазећи од Адамсове (Adams 2013) тврдње да је у вулгарном латинитету деминутив *auricula* потиснуо *auris*,⁸³ синхронизским прегледом Цицеронових писама упоредили смо употребу деминутива *auricula* са употребом именице *auris* и утврдили да се основна реч јавља пет пута, да се односи на орган чула слуха и везује искључиво за процес слушања.⁸⁴ Насупрот томе, деминутив се јавља два пута и односи на само један део тог органа, тј. ушну шкољку,⁸⁵ али без очигледне карактеристике умањености. Такав деминутив, чија деминутивна семантика свакако лежи у односу дела према целини, употребљен је с намером да изразу *auriculam mordicus* да извесну дозу хумора какву налазимо у Хорацијевим *Сатурама: emitto auriculas, ut iniquae mentis asellus* (Hor. S. 1. 9). Поред тога, у збирци *Ad Quintum fratrem* налазимо деминутивни облик *oricula*, који стоји у провербијалном изразу *oricula infima ... molliorem*:

(7) ... ita et esse et fore, **oricula** infima scito molliorem. (*Q. fr.* 2. 14 (13) 4)⁸⁶

... знај да је тако и да ће бити тако, мек сам к`о памук.

Наиме, прелазак дифтонга *ai* у *o* представља карактеристику говора социјално нижих слојева становништва Рима, али, како видимо, ова појава није била страна ни неформалном језику римске елите⁸⁷ и свакако указује на афективни тон и блискост двојице кореспондената.⁸⁸ Деминутивна семантика, као и у претходном примеру, потиче из односа дела према целини будући да се синтагмом *oricula infima*

⁸³ Adams 2013, 781. Деминутив *auricula* је из вулгарног латинитета прешао у романске језике пошто је изгубио своју деминутивну семантику, те је у италијанском дао *orecchio*, у шпанском *oreja*, у француском *oreille*. О овоме види Alkire–Rosen 2010, 295.

⁸⁴ Наводимо примере употребе ове речи: *in auribus omnium gentium ac nationum esse positam* (*Q. fr.* 1. 1. 9); *sint aures tuae quae id quod audiunt existimentur audire* (*Q. fr.* 1. 1. 13); *patere aures tuas querelis omnium* (*Q. fr.* 1. 1. 25); *proinde ita fac venias ut ad sitientis aures* (*Att.* 2. 14. 1); *vide enim quibus hominibus aures sint deditae meae* (*Att.* 2. 14. 2).

⁸⁵ Да се *auriculum* односи на ушну шкољку потврдиће и следећи наводи из Светонија, Петронија и Сенеке: *rubentibus auriculis* (Svet. *Aug.* 69); *auriculas illi praeciderem* (Petr. *Satyr.* 67); *auriculam illi tetigit* (Sen. *Apoc.* 9). Питањем односа двеју именица у медицинској терминологији бави се Адамс, који напомиње да се *auricula* према *auris* односи као део према целини. О овоме види Adams 1995, 550–551.

⁸⁶ Исти израз налазимо и код Катула: *mollior ... imula oricilla* (*Cat.* 25. 2). Претпоставка да је Цицерон поменути израз преузео од Катула побија се чињеницом да Цицерон обично није цитирао савременике, нити је икада поменуо овог песника. Стога се сматра да је реч о пословичном изразу. О овоме види Т–Р 1906, 125, нап. 4. и 144. нап. 4.

⁸⁷ Clackson–Horrocks 2007, 241–242. Облик *oricula* спис *Rhetorica ad Herennium* наводи као пример неформалног разговорног језика (*infimus et cotidianus sermo* (*Rhet. Her.* 4. 1. 4)). Види Adams 2013, 83–84.

⁸⁸ Vääänänen 1981, 39.

означава ушна ресица, која јесте део уха,⁸⁹ а целим изразом Цицерон уверава Квинта да ће у политици и према политичким опонентима бити нарочито благ и попустљив, тј. „мекши од ушне ресице“. Синхронијски преглед писама показује да је Цицерон облике *auricula* и *oricula* употребио само у писмима Квинту, и то у фразама, које се иначе везују за разговорни језик, па отуда и не чуди што у њима стоје деминутиви, који могу послужити и као извор хумора.

Удаљавање од деминутивног значења налазимо и у следећем примеру, где Цицерон укратко, готово телеграфски, говори о дешавањима у Сенату.

(8) Fuerunt non nulli **aculei** in Caesarem ... (*Q. fr.* 2. 1. 1)

Била је понека жаока ка Цезару...

Према LS, реч је о деминутиву именице *acus*, који је претрпео промену рода⁹⁰.

3. 1. 2. Придевски деминутиви

Што се тиче деминуираних придева,⁹¹ у Цицероновим писмима Квинту уочили смо четири придева са карактеристичним деминутивним обележјима: *parvula*, *minuscula*, *pusillus* и *lignaeolum*. Према стандардној дефиницији, деминуирањем придева може се означити слабљење интензитета неке особине, али и хипокористичност.⁹² Размотрићемо сада какве све нијансе у значењу деминуираних придева налазимо у анализираном корпусу.

(9) ... sed **parvula lippitudine** adductus sum ut dictarem hanc epistulam et non, ut ad te soleo, ipse scriberem. (*Q. fr.* 2. 2. 1)

... него ме је лагана упала ока натерала да ово писмо диктирам уместо да сам пишем, као што то обично чиним.

У уводном делу писма, у коме се Цицерон у кореспонденцији са братом и пријатељем Атиком понекад извињава због тога што не пише чешће или што не пише *manu propria*, једном као разлог што писмо диктира секретару наводи „лагану

⁸⁹ Adams 2013, 84.

⁹⁰ Деминутиви у латинском језику по правилу задржавају род основне речи. Међутим, Купер примећује да постоје бројни изузеци и управо Цицерона наводи као једног од аутора који одступа од поменутог правила. О овоме види Соорег 1895, 171.

⁹¹ Већина деминуираних придева се јавља у раној комедији, што наводи на закључак да их везујемо за „говор плебса“ (*sermo plebeius*). О деминуцији придева види Соорег 1895, 185–195.

⁹² Грицкат 1995, 11.

упалу ока“.⁹³ Чини се да Цицерон деминутивом *parvula* жели да болест прикаже као безначајну и тиме умањи евентуалну Квинтову бригу, тј. бринући о Квинтовим емоцијама минимизира значај своје болести. Квантитативна промена особине заступљена је и у примеру који садржи деминуирани компаратив⁹⁴ *minuscule* (sc. *epistula*) (*Q. fr.* 3. 1. 11), а који бисмо могли превести „писамце“.

У примеру који следи, деминутив *ligniculum* своју функцију деминуције у потпуности преноси на именицу *lychnuchum*, с обзиром на то да је реч о градивном придеву који као такав не познаје смањење интензитета особине.

(10) Hanc scripsi ante lucem ad **lychnuchum ligniculum**, qui mihi erat periucundus quod eum te aiebant, cum esses Sami, curasse faciendum. (*Q. fr.* 3. 5 (5–7) 9)

Ово сам написао пре зоре, крај маленог дрвеног свећњака, који ми је тако драг јер кажу да си се ти побринуо да се направи кад си био на Самосу.

Реч је, дакле, о свећњаку који је направљен од малог парчета дрвета⁹⁵, тј. о маленом дрвеном свећњаку, а из писма сазнајемо да га је сам Квинт направио док је боравио на Самосу, те би у тој чињеници можда требало тражити разлог употребе деминуираног придева.

Још један пример стоји у синтагми *pusillus Thucydides* (*Q. fr.* 2. 12 (11) 4). Наиме, говорећи о грчком писцу Филисту из Сиракузе, Цицерон га пореди са Тукидидом и каже „малени Тукидид“. На први поглед може се учинити да је деминуирани придев употребљен у пејоративном смислу, али уколико узмемо у обзир епитете којима је у истој реченици описао Филиста (*capitalis, creber, acutus, brevis*), постаје јасно да Филистово угледање на Тукидида никако не може бити предмет подсмеха и омаловажавања. У то нас додатно уверава и осврт на Цицеронова помињања овог историчара у другим делима.⁹⁶ Иначе, поменути деминутив јесте неформални термин, карактеристичан за вулгарни латинитет, а код Цицерона је употреба мотивисана емоцијама⁹⁷ и јавља се дванаест пута, и то једанаест пута у писмима и

⁹³ Поменути пример је већ разматран у оквиру одељка „Уводни део“; види стр. 17–18.

⁹⁴ Према Куперу, Цицерон у писмима употребљава још три оваква придева: *meliusculus, maiusculus, putidiusculus*; у осталим његовим делима налазе се још два: *plusculus* (*Or.* 2. 24. 9; *Rep.* 2. 33. 57), *longiusculus* (*Arch.* 10. 25). О овоме види Cooper 1895, 191.

⁹⁵ У LS стоји да је *ligniculum* “wooden, of small objects”.

⁹⁶ *Hunc consecutus est Syracosius Philistus, qui, cum Dionysi tyranni familiarissimus esset, otium suum consumpsit in historia scribenda maximeque Thucydidem est, ut mihi videtur, imitatus* (Cic. *De Orat.* 2. 57).

⁹⁷ Väänänen 1981, 79.

једном у говору.⁹⁸ С обзиром на такав фреквенцијски индекс овог деминутива, направићемо кратак преглед његове употребе. Наиме, он се јавља са релативно широким семантичким спектром, и то од хипокористичке употребе којом Цицерон у писму Атику именује Тулију (*verita est enim pusilla, quae nunc laborat, ne animum Publi offenderet* (Att. 4. 15. 4)), преко афективне употребе којом Цицерон, иако је тек је кренуо из Рима, показује колико чезне за тим градом (*Habuimus in Cумано quasi pusillam Romam* (Att. 5. 2. 2)), па све до конотације којом се указује на објективно смањену димензију (*pusilla epistula* (Att. 6. 1. 23)) или до оне којом се имплицира пејоративно значење (*sed nihil tam pusillum, nihil tam sine voce, nihil tam ... verum haec tu tecum habeto* (Att. 4. 15. 6)).

* * *

У категорији деминутива могу се уочити различита значења, од оних којима се умањује просторна димензија, преко оних који умањују интензитет, па све до оних који за циљ имају умањивање вредности људи и предмета, што на крају доводи до пејоративног тона. Но, чини се да Цицерон у писмима брату Квинту користи деминуиране именице и придеве како би претежно означио просторну димензију или слабљење интензитета. С друге стране, синхронијско поређење са збиркама *Ad Atticum* и *Ad familiares* показује да је семантички спектар деминутивних именица и придева у поменутих збиркама далеко разноврснији. Тако у њима, поред оних са правим деминутивним значењем, налазимо низ других деминутива. Поменућемо, пре свих, оне са хипокористичним својствима: *Tulliola* (Att. 4. 1. 4; Fam. 14. 1. 1; 14. 1. 6; 14. 2. 1; 14. 4. 3)⁹⁹, *pusilla* (Att. 4. 15. 4), *filiola* (Fam. 14. 4. 6); таква врста деминутива резервисана је наравно за кореспонденцију са онима који су најближи Цицерону: супругу Теренцију, кћи Тулију, сина Марка и најбољег пријатеља Атика; њима је сличан облик *misella* (Fam. 14. 4. 3), који се, такође, односи на Тулију и облик *misellus* (Att. 3. 23. 5), који се односи на сина Марка. Поред поменутих, нашу пажњу привлачи и пејоративни хипокористик *Pulchellus* (Att. 2. 18. 3; 2. 22. 1); затим, деминутив којим изражава самосажаљење *vocula* (Att. 2. 23. 1); те деминутив којим Цицерон жели да покаже скромност, у исказу *gloriola nostra*

⁹⁸ Придев *pusillus* јавља се у говору *In Verrem*. О овом придеву види Adams 2016, 207.

⁹⁹ Анализа дистрибуције овог деминутива за период обухваћен нашим истраживањем показује да се у корпусу *Ad familiares* јавља најчешће у писмима која Цицерон из изгнанства пише породици и која обилују снажним емоцијама. Он стоји чак и у поздравном делу писама: *Tullius s. d. Terentiae et Tulliolae et Ciceroni suis*.

(*Fam.* 5. 12. 9) и још један деминутивни хипокористик у *mi vetule* (*Fam.* 7. 16. 1), који је упућен пријатељу Трепатију и којим се алудира на његову мудрост, какву имају старци;¹⁰⁰ потом деминутив придева *bonus*, употребљен иронично у *homo bellus* (*Fam.* 7. 16. 2). Овакву шареноликост поднијанси у значењу деминутива не налазимо у корпусу *Ad Quintum fratrem*.

3. 2. Сложенице са префиксима *per-* и *sub-*

3. 2. 1. Придеви и прилози са префиксом *per-*

Купер помиње 225 неуобичајених придева и прилога са префиксом *per-*, од чега се 106 јавља код Цицерона, и то 19 само у писмима, а осталих 87 у његовим књижевним делима. Таква статистика аутора наводи на закључак да су се они, иако им је порекло у народском језику (*sermo plebeius*), кад је реч о класичном периоду, удаљили од вулгаризама и да припадају свакодневном говору виших класа, тј. онеме што подразумевамо под термином *sermo cotidianus*.¹⁰¹ У семантичком смислу, Купер истиче да префикс *per-* придевима даје снагу какву имају суперлативи.¹⁰² Такође је уочено да је број оваквих придева и прилога у писмима временом опадао, али је истовремено зависио од врсте писма, те је примећено да су чести у писмима препоруке, као и то да се у збирци *Ad Brutum* јавља само један.¹⁰³

У корпусу *Ad Quintum fratrem* заступљено је 14 придева и 4 прилога са префиксом *per-*, који се јављају на 24 места, од којих су два облика забележена у тмези:

perexiguus (*Q. fr.* 1. 1. 5); *persaepe* (1. 1. 5; 1. 1. 15); *permagnus* (1. 1. 7; 1. 1. 15; 1. 1. 22); *perpaucus* (1. 1. 16); *permultus* (1. 1. 16; 3. 1. 3); *percautus** (1. 1. 18); *perblandus* (1. 2. 8); *perlibens* (2. 5 (4. 3–7) 4(6)); *perleviter* (2. 6 (5) 2); *perhumanus* (2. 6 (5) 2); *perbenigne* (2. 8 (7) 2) *perfamiliaris* (2. 12 (11) 4); *persalse* (2. 14 (13) 3); *pergratus* (3. 1. 12; 3. 1. 20); *periucundus* (3. 1. 12; 3. 5 (5–7) 9); *pervetus* (3. 1. 14); *perdiligens** (3. 5 (5–7) 6); *perluctuosus** (3. 6(8) 5);¹⁰⁴

¹⁰⁰ Т–Р 1906, 217, нап.1.

¹⁰¹ О разлици између вулгарног и колоквијалног језика види Недељковић 2012, 77–80.

¹⁰² Cooper 1895, 252–256.

¹⁰³ Albrecht 2003, 119.

¹⁰⁴ Придеви означени астериском забележени су само једном. Дистрибуцију придева проверили смо на www.perseus.tufts.edu.

Наведимо најпре примере у којима се јављају придеви са префиксом *per-*, а који су означени као *haraх legomena*.

- (11) Qua re sint haec fundamenta dignitatis tuae: tua primum integritas et continentia, deinde omnium qui tecum sunt pudor, delectus in familiaritatibus et provincialium hominum et Graecorum **percautus** et diligens, familiae gravis et constans disciplina. (*Q. fr.* 1. 1. 18)

Нека, стога, ово буду основе твог часног управљања: као прво, твоје поштење и скромност, а затим поштење свих који су са тобом, веома опрезан и пажљив избор најближих сарадника, како људи из провинције, тако и Грка, а, кад је реч о робовима, строга и чврста дисциплина.

- (12) De libris Tyrannio est cessator; Chrysippo dicam. Sed res operosa est et hominis **perdiligentis**. (*Q. fr.* 3. 5 (5–7) 6)

Што се књига тиче, Тиранион је готован; разговараћу са Хрисипом, али то је тежак посао, чак и за некога ко је веома вредан.

- (13) Serrani, Domiti fili, funus **perluctuosum** fuit a.d. VIII Kal. Dec. (*Q. fr.* 3. 6 (8) 5)

Потресна сахрана Домицијевог сина Серана била је 24. новембра.

Сада ћемо навести исказе у којима се јављају преостали придеви и прилози са *per-* и размотрити њихову употребу у писмима осталих корпуса која припадају истом временском раздобљу. Један од фреквентнијих у Цицероновој кореспонденцији јесте придев *periucundus*, а у збирци *Ad Quintum fratrem* стоји у исказу *qui mihi erat periucundus* и односи се на свећњак које направио Квинт.¹⁰⁵ Синхронијски преглед корпуса *Ad Atticum* и *Ad familiares* показује да се овај придев јавља у сличном синтаксичком оквиру, увек у функцији именског или прилошког предикатива¹⁰⁶: *id et nobis erit periucundum* (*Att.* 2. 4. 6); *periucundus mihi Cincius fuit* (*Att.* 4. 4); *cui quidem litterae tuae ... periucundae fuerunt* (*Fam.* 1. 7. 3); *periucundae mihi fuerunt litterae tuae* (*Fam.* 1. 9. 1). Очигледно је да је употреба оваквог придева мотивисана тежњом ка експресивношћу, а чини се да је у писму Квинту његова афективност још и најизраженија. Наиме, Цицерон овим интензивираним придевом показује да је емотивна вредност предмета за њега неизмерна, а затим предмет персонификује, чиме показује изузетну благонаклоност према Квинту.

¹⁰⁵ Овај пример је разматран у контексту употребе деминутива *lignaeolum*. Види стр. 39 и пример бр. 10.

¹⁰⁶ Термини су преузети из Станојчић–Поповић 2000, 222–230.

Са становишта нашег истраживања нарочито је занимљив следећи пример, у коме су употребљена два придева, оба интензивирани префиксом *per-*, при чему је придев *iucundus* растављен од свог префикса уметањем енклитике *-que*.¹⁰⁷ Чини се да овде употреба сложенице са *per-* у тмези додатно појачава експресивност читавог исказа.¹⁰⁸

(14) *Balbus quod ais mature Romam bene comitatum esse venturum mecumque adsidue usque ad Id. Mai. futurum, id mihi pergratum perque iucundum. (Q. fr. 3. 1. 12)*

А то што кажеш да ће Балбо добро опремљен ускоро доћи у Рим и да ће остати са мном све до 15. маја, због тога сам одушевљен и много ми је драго.

У истом писму, на још једном месту стоји придев *pergratus*:

(15) *Annali pergratae litterae tuae fuerunt ... (Q. fr. 3. 1. 20)*

Аналис је био презадовољан твојим писмом ...

Погледајмо сада исти придев у збиркама *Ad Atticum* и *Ad familiares: fecisti mihi pergratum (Att. 2. 4. 1); Terentiae pergrata est adsiduitas tua (Att. 2. 15. 4); pergratum mihi feceris (Fam. 13. 60. 2); quae fecisti pergrata sunt (Fam. 13. 41. 1)*. Дакле, дати придев се јавља у фрази уз глагол *facere* или је пак праћен глаголом *esse*, као у случају придева *periucundus*. Поменуто фразе су, заправо, варијанте уобичајених израза захвалности које Цицерон користи у писмима, како у формалним тако и у неформалним језичким регистрима.¹⁰⁹

Анализа дистрибуције придева и прилога са *per-* показује да је оваква врста интензивирања најзаступљенија у првом писму брату Квинту, које се по стилу у великој мери разликује од осталих писама будући да превазилази оквире обичне размене информација и представља расправу о томе како треба водити провинцију, и које је, по свему судећи, било намењено ширем кругу читалаца.¹¹⁰ Дакле, овим писмом Цицерон обавештава Квинта, који је као проконзул боравио у Азији, да му

¹⁰⁷ Придеви са префиксом *per-* јављају се и у тмези; први пут је ова појава забележена у комедији, али је од I века нове ере њена употреба била ограничена. О овоме види Cuzzolin 2009, 645. Сматра се карактеристиком колоквијалног језика (Albrecht 2003, 40.).

¹⁰⁸ Употребу *per-* у тмези приметили смо у још једном примеру: *... per mihi benigne respondit... (Q. fr. 2. 8 (7) 2)*.

¹⁰⁹ Поред фразе *gratum est* и њених варијанти, Хал помиње следеће фразе које представљају изразе захвалности, подразумевајући њихове разне варијанте: *hoc mihi gratius facere nihil potes; gratias ago*. Аутор, такође, даје преглед њихове дистрибуције у писмима. О овоме види Hall 2009, 35–38, 198.

¹¹⁰ SB 1980, 147.

је служба продужена за још годину дана и даје му савете како да поступа у новонасталој ситуацији, те писмо протиче у убеђивању Квинта да његово управљање провинцијом мора бити у складу са строгим моралним начелима. Чини се да су, између осталог, форме интензивирања придева и прилога помоћу префикса *per-*, које се у овом писму јављају девет пута, управо средство у служби уверавања Квинта. Наводимо, најпре, пример употребе придева *permagnus*, који се у овом писму јавља три пута, а релативно је честа његова употреба и у писмима Атику.

(16) Intellego **permagnum** esse negotium ... (*Q. fr.* 1. 1. 7)

Добро знам да је то огроман посао...

(17) Mihi quidem **permagnum** videtur ... (*Q. fr.* 1. 1. 15)

Чини ми се да је то претежак задатак...

(18) Qua re cum **permagni** hominis est ... (*Q. fr.* 1. 1. 22)

То је одлика великог човека ...

На основу претходних примера видимо да је придев *permagnus* увек употребљен у сфери апстрактног значења, а готово да је исти случај и кад је реч о збиркама *Ad Atticum* и *Ad familiares* (нпр. *permagni nostra interest ... (Att. 2. 23. 3); ... hoc permagnum rei publicae malum ... (Att. 7. 6. 2); ... permagna res agitur ... (Att. 16. 16F. 2; 16. 16E. 1); permagni interest ... (Fam. 11. 16. 1)*).

Прилог *persaepe* Цицерон је употребио два пута у првом писму корпуса *Ad Quintum fratrem*:

(19) Quae **persaepe** sapientissimis viris acciderunt ... (*Q. fr.* 1. 1. 5)

То се веома често догађа и најмудријим људима ...

(20) Frons, oculi, vultus **persaepe** mentiuntur, oratio vero saepissime. (*Q. fr.* 1. 1. 15)

Чело, очи и лице веома често varaју, а говор још и најчешће.

У претходном примеру поред прилога *persaepe*, који има значење суперлатива, стоји и суперлатив *saepissime*, што указује да је ипак присутна семантика градуираности, која иде од првог ка другом прилогу.

Наводимо преостале примере придева и прилога са префиксом *per-*:

- (21) Nunc tamen decedens, id quod mihi iam facere videris, relinque, quaeso, quam iucundissimam memoriam tui. Successorem habes **perblandum**; (*Q. fr.* 1. 2. 8)

Пошто сада ипак одлазиш, молим те, потруди се, (а изгледа ми да то већ и чиниш), да останеш у најбољем могућем сећању. Наследника имаш умилнијег него што би требало.

- (22) A.d. VIII. Id. Apr. sponsalia Crassipedi praebui. Huic convivio puer optimus, Quintus tuus meusque, quod **perleviter** commotus fuerat, defuit. A.d. VI Id. Apr. veni ad Quintum eumque vidi plane integrum, multumque is mecum sermonem habuit et **perhumanum** de discordiis mulierum nostrarum. (*Q. fr.* 2. 6 (5) 2)

Поводом Красипедове просидбе организовао сам 6. априла гозбу. Сјајан дечак, твој и, подразумева се, мој Квинт, није присуствовао јер је био помало узнемирен. Посетио сам га 8. априла и видео да се потпуно опоравио; водио је са мном дуг и врло емотиван разговор о раздору међу нашим женама.

- (23) Me magis 'De Dionysio' delectat. Ipse est enim veterator magnus et **perfamiliaris** Philisto Dionysius. (*Q. fr.* 2. 12 (11) 4)

Много ме забавља она књига О Дионисију. Стари је лисац тај Дионисије и Филист га баш добро познаје.

- (24) Trebatium quod ad se miserim **persalse** et humaniter etiam gratias mihi agit. (*Q. fr.* 2. 14 (13) 3)

А за оно што сам му послао Требатија, захвалио ми се веома духовито и љубазно.

- (25) Ego locum aestate umbrosiorem vidi numquam, **permultis** locis aquam profluentem et eam uberem. (*Q. fr.* 3. 1. 3)

Никада лети нисам видео сеновитије место, ни воду која избија на толико места и оно плодно поље.

- (26) Reddita etiam mihi est **pervetus** epistula ... (*Q. fr.* 3. 1. 14)

Враћено ми је оно прастаро писмо ...

Већ је раније истакнуто да префикс *per-* придевима и прилозима даје снагу какву имају суперлативи. Међутим, реч је о суперлативу који искључује поређење и који је познат под називима „елатив“ или „апсолутни суперлатив“.¹¹¹ Анализа

¹¹¹ „Of course, superlativ means only absolute superlative: at no stage of the history of Latin is there a single example of an adjective in the superlative expressed with prefix *per-* or *prae-* and a standard, like **praeclarus omnium* 'the most famous of all'.“ (Cuzzolin 2009, 644).

претходних примера показује да се овакви облици често могу изједначити са придевима у српском језику који су спојени са префиксом „пре-“.¹¹² Уколико ово објашњење размотримо у контексту истраживаних придева и прилога са префиксом *per-*, уочавамо чешће придеве елативног значења, нпр. *percautus* значи „преопрезан“, тј. „веома опрезан“, *perhumanus* „преемотиван“, тј. „врло емотиван“. С друге стране, ексцесивно значење заступљено је у примерима *perblandus* („умилнији него што би требало“), *persaepe* („пречесто“, тј. „сувише често“, односно „чешће него што би требало“). Међутим, неки придеви могу имати оба значења у зависности од контекста у коме се јављају; нпр. придев *permagnus* јавља се са ексцесивним значењем као *permagnum negotium* „превелик“, тј. „сувише велик“, односно „већи него што би требало“, али и са елативним значењем у синтагми *permagni hominis* као „веома велик“ у позитивном смислу.

3. 2. 2. Придеви са префиксом *sub-*

Придеви и прилози са префиксом *sub-*, као и они са *per-*, спадају у сферу онога што подразумевамо под термином *sermo cotidianus*. Међутим, њихов број знатно је мањи од придева и прилога са префиксом *per-*. Поред тога, Купер истиче да, кад је реч о семантици, овакви придеви имају снагу какву имају деминутиви.¹¹³ С друге стране, у Cuzzolin 2009 стоји да префикс *sub-* придеве чини по значењу блиским негативним парњацима елатива основног придева.¹¹⁴

Купер је избројао код Цицерона укупно 22 придева са префиксом *sub-*, и то 8 забележених само у писмима, а 14 у његовим осталим делима.¹¹⁵ Наше истраживање показује да се у Цицероновим писмима брату Квинту налази само један придев овог типа. Наиме, реч је о придеву *subgrande*, употребљеном у

¹¹² Клајн истиче два значења придева овог типа: „ексцесивно“, којим се изражава претераност и „елативно“, односно појачано значење; даље објашњава да се „ексцесиви могу парафразирати прилогом сувише (превелик = сувише велик) или конструкцијом компаратив + него што (би) треба(ло) (превелик = већи него што би требало)“, а да су „елативи обично позитивног значења (прел[и]еп, предиван, прекрасан, премудар, пресрећан, презадовољан, итд.), ређе негативног (преглуп, претужан). Клајн сматра да је „суперлативно значење елемента нај- веома блиско 'појачаном' значењу префикса као што су *пре-*, *веле-*, *архи-* или *ултра-*.“ Међутим, у случају придева које смо испитивали, узимајући у обзир, пре свега, њихову семантику, као еквивалент префиксу *per-* у латинском језику намеће се префикс *pre-* у српском језику. О придевима са префиксом *pre-* види Клајн 2001, 197, 200–201.

¹¹³ Cooper 1895, 256–258.

¹¹⁴ Морамо да напоменемо да поменути аутор термин елатив користи у уопштем смислу, тј. њиме означава сваки апсолутни суперлатив. Као пример наводи придев *subtristis*: „means 'almost sad, not really sad' and could be paraphrased 'less sad than expected'“. О овоме види Cuzzolin 2009, 637–638.

¹¹⁵ Cooper 1895, 256–257.

синтагми *subgrande cubiculum* у писму које за тему има, између осталог, уређење Квинтове виле, за које је изгледа био задужен Цицерон.

(27) **Subgrande cubiculum** autem et hibernum alt(er)um valde probavi quod et ampla erant et loco posita ambulationis uno latere, eo quod est proximum balneariis. (*Q. fr.* 3. 1. 2)

А она повећа спаваћа соба и друга зимска, баш су ми се допале, јер су и простране, а и добро су позиционирани, уз пролаз који је најближе купатилу.

С обзиром на оно што је раније речено, наведену синтагму могли бисмо превести на следеће начине: „повећа спаваћа соба“ или „повелика спаваћа соба“. Размотримо сада семантику придева који настају додавањем префикса по- или о- у српском језику, а које бисмо могли донекле изједначити са придевима у латинском језику насталим додавањем префикса *sub-*. Према Клајну, овакви придеви у српском језику имају „појачавајуће-ублажавајуће значење“¹¹⁶. Грицкат, такође, објашњава да њихови префикси имају функцију семантичког ублажавања, али и стварају утисак извесног ограничавања.¹¹⁷ У контексту претходно реченог, пример *subgrande* би могао означавати спаваћу собу која пространа, али не претерано или недовољно да би се могла назвати „великом“, или је пространа, уколико се у обзир узму дате околности, тј. у поређењу са осталим собама у кући. Поред тога, ублаженост се може нагласити помоћу „мало“, „нешто“, „малко“,¹¹⁸ па би тако значење поменутог примера могло бити „она мало већа спаваћа соба“, „нешто већа“ или „малко већа“. У сваком случају, овај придев израз је Цицеронове субјективног суда и употребљен је ради експресивности.

Синхронијски преглед показује да су придеви и прилози са *sub-* у збиркама *Ad Atticum* и *Ad familiares*, такође, релативно ретки. Поменућемо оне који су, према Куперу,¹¹⁹ употребљени само у писмима: *subrusticus* (*Fam.* 5. 12. 1.); *subimpudens* (*Fam.* 7. 17. 1); *subcontumeliose* (*Att.* 2. 7. 3); *subinanis* (*Att.* 2. 17. 2); *subturpiculus*

¹¹⁶ Клајн 2001, 199.

¹¹⁷ Грицкат наводи као пример придев подебео и објашњава: „У истом исказу може се, дакле, садржати и то да је дебљина премашила толерантан просек, па је таква оцена неповољна, али и то да није домашена граница иза које би почињала нетолеранција, па у том смислу оцена није неповољна. Међутим, у оба случаја долази до одређеног ограничења. Једанпут се подразумева „ипак не потпуна дебелост“, а други пут „ипак не потпуна виткост“. У случају примера подебљи Грицкат каже да је реч о „атенуацији правога компаратива“ и наводи пример „подебљи од свог брата“, али ако се употреби без поређења („то је један подебљи човек“) онда се тиме означава „даља атенуација“. Објашњење је слично и у случају придева образованих са о-. Види Грицкат 1995, 22–23.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Cooper 1895, 257.

(Att. 4. 5. 1). Последњи је карактеристичан пример двоструког обележја деминутивности.

3. 2. 3. Глаголи са префиксом *per-*

Према Куперу, Цицерон користи 75 глагола са *per-*, док се највећи број јавља код Плаута и других писаца раног периода римске књижевности.¹²⁰ Што се семантике оваквих глагола тиче, могла би се повући извесна паралела између њих и раније разматраних придева са префиксом *per-*. У том смислу очекујемо да префикс *per-* на неки начин интензивира значење глагола.¹²¹ Понекад ови глаголи могу бити еквиваленти нашим глаголима са префиксом *pre-*, код којих Клајн, као и у случају придева са истим префиксом, истиче ексцесивно значење префикса, тј. значење претеране мере.¹²²

Наводимо као пример глагол *pergaudere* који се јављаја само једном у корпусу *Ad Quintum fratrem*.

(28) Trebonium meum a te amari teque ab illo **pergaudeo**. (*Q. fr.* 3. 1. 9)

Баи ми је драго што волиш мог Требонија, а и он тебе.

Глагол *pergaudeo* означава емоционално стање појачаног интензитета.¹²³ Чини се да њиме Цицерон афектира, као да посебно жели да истакне своја осећања и допринесе живости и сликовитости писма у коме поред поменутог глагола налазимо и више деминутива и придева са *per-*, о којима је већ било речи.¹²⁴ Један од фреквентнијих глагола овог типа јесте и *perscribere*, који се у овом корпусу јавља шест пута.

(29) ... sermones ad te aliorum semper, non mea iudicia **perscripsi**. (*Q. fr.* 1. 2. 2)

... сваки пут сам ти детаљно изложио оно што сам чуо да други говоре, а не оно што сам мислим.

¹²⁰ „This form of composition, accordingly, seems to have reached its greatest height in archaic times, and was never popular in classic Latin.“ О овоме види Cooper 1895, 283–286.

¹²¹ Морамо да поменемо и то да префикс *per-* може бити употребљен у значењу просторне димензије. Као пример наводимо глагол *perspicere*, где префикс има просторно значење, те глаголу даје значење “to look or see through” (LS). Слично је и са нашим префиксом *pre-* који је код неких глагола има просторно значење; нпр. “пренети”, “превући”, “препливати”. О овоме види Клајн 2001, 251.

¹²² Клајн 2001, 252.

¹²³ У LS стоји да је значење глагола *pergaudeo* “to rejoice greatly”.

¹²⁴ Види примере бр. 14, 15, 25, стр. 43–46.

- (30) Sed tu, ut ante ad te scripsi, perspice rem et pertempta et ad me, ut tempora nostra non ut amor tuus fert, vere **perscribe**. (*Q. fr.* 1. 4. 5)

А ти, како сам ти раније написао, размотри и испитај целу ситуацију, и извести ме искрено, у складу са тренутном позицијом, а не онако како ти налажу осећања.

- (31) ... ceteraque de re publica privataque **perscripseram**. (*Q. fr.* 2. 6 (5) 1)

... и детаљно сам те обавестио о осталим, како државним, тако и приватним стварима.

Сви примери показују да се семантика глагола *perscribere* везује искључиво за контекст епистоларне размене. Наиме, Цицерон или подсећа на оно што је сам, као адресант, написао или жели да преписку настави тиме што захтева од адресата да пише, и то што пре, детаљно и опширно.

Поред наведених, требало би поменути глагол *pertimescere*. Дајемо два упечатљива примера у којима се он јавља. У оба случаја реч је о пријатељима који су изневерили Цицеронова очекивања, а с обзиром на то да су писма писана из изгнанства, Цицеронова жеља за снажним изразом сигурно јесте разлог употребе ових интензивираних глагола.

- (32) Qui in meo reditu fortasse reprehensionem sui sceleris **pertimescunt**. (*Q. fr.* 1. 3. 5)

Они се страшно плаше можда зато што у мом повратку виде опасност осуде због својих недела.

- (33) Intimus, proximus, familiarissimus quisque aut sibi **pertimuit** aut mihi invidit. (*Q. fr.* 1. 4. 1)

Сви моји најближи и најоданији пријатељи или су били престрављени или су ми завидели.

Инкохативни глагол *pertimescere* у истраживаном корпусу јавља се шест пута и могли бисмо га упоредити са нашим глаголом „преплашити се“. Са истим значењем је и глагол *perterrere* који се јавља само једном.

3. 3. Елипса

Често се у свакодневном говору изостављају поједини елементи реченичне структуре, те се елипса може сматрати одликом колоквијалног стила. У том смислу, она је сасвим очекивана у Цицероновим писмима, а нарочито у преписци коју,

између осталог, карактерише блискост кореспондената. Познат је податак да у Цицероновој преписци има 3317 примера елиптичних реченица, и то највише у писмима Атику (2340), затим у писмима корпуса *Ad familiares* (740), те у писмима Квинту (156) и, на крају, у писмима Бруту (81).¹²⁵ Албрехт велики број примера елипсе у писмима Атику објашњава изразитом блискошћу двојице пријатеља, тако да изостављање појединих реченичних делова не доводи до двосмислености или неразумевања.¹²⁶ Примећено је, такође, да се, кад је реч о корпусу *Ad familiares*, елипса јавља у писмима Трепатију и Папирију Пету, али, иако је Цицерон употребљава у „афективном контексту“, нема је у писмима Теренцији, а њена употреба је смањена и у писмима написаним током изгнанства.¹²⁷ Ваља истакнути да у основи елиптичних реченица лежи жеља за кратким изразом, али и за експресивношћу коју управо тај кратки израз може да произведе. Будући да се појам елипсе може схватити у веома широком контексту,¹²⁸ ми ћемо се у овом раду ограничити на елипсу глаголских облика, као најчешћу појаву елипсе у истраживаном корпусу.

Као интересантан пример елипсе наводимо део писма у коме су изостављени глаголи *accidere*,¹²⁹ *esse*, *ire*, а у коме се даје детаљан опис дешавања на суђењу Милону, кога је Клодије оптужио за насиље.

(34) Hora fere nona quasi signo dato Clodiani nostros consputare coeperunt. Exarsit dolor. Urgere illi ut loco nos moverent. Factus est a nostris impetus. **Fuga operarum, eiectus de rostris Clodius.** Ac nos quoque tum fugimus, **ne quid in turba. Senatus vocatus in curiam. Pompeius domum; neque ego tamen in senatum,** ne aut de tantis rebus tacerem aut in Pompeio defendendo (nam is carpebatur a Bibulo, Curione, Favonio, Servilio filio) animos bonorum virorum offenderem. (*Q. fr.* 2. 3. 2)

Око три сата, као на дат знак, Клодијеви почеше да пљују по нашим. Бес се распламса. Навалише да нас избаце. Наши узвратише. Банда се разбежа, а Клодије

¹²⁵ Monsuez 1952, 119. Поред овога, преглед места на којима су изостављени глаголи у Цицероновим писмима даје Heidemann 1893.

¹²⁶ То, с друге стране, може, према мишљењу аутора, да отежа наше разумевање писама. О елипси у Цицероновим писмима као карактеристици колоквијалне синтаксе и стила, види Albrecht 2003, 56–57.

¹²⁷ Halla-aho 2011, 431.

¹²⁸ „Let us by defining ellipsis in simplest and widest terms as the omission of one or more words in a sentence. This definition will allow us to include all types of omission under our elliptical umbrella, whether our Latin grammars call them simple omission, brachylogy, compendiary comparison, or other exotic term“. О елипси види Sadler 1979, 261–264.

¹²⁹ У реченици *ne quid in turba* подразумева се глагол *accideret*. (SB 1980, 175, нап. 2)

би изгуран са говорнице. Но, и наши тада побегоше да не би дошло до гужве. Сенат би позван у курију. Помпеј оде кући; а ни ја нисам хтео у Сенат да не бих морао о свему овоме да ћутим или да бранећи Помпеја (а нападали су га Бибул, Курион, Фавоније и Сервилијев син) не бих увредио неке часне људе.

Будући да је био заклето Клодијев непријатељ и у овој ситуацији здружено подржавао Милона,¹³⁰ јасно је да је цео овај догађај морао за Цицерона бити од суштинске важности; отуда нимало не чуди жеља да Квинту приближи део бурне атмосфере и своју узнемиреност поводом тога; учестале елиптичне реченице дају живост и јасност израза, али, поред тога, дочаравају Цицероново емотивно стање у једној озбиљној ситуацији сукоба политичких противника. Чини се да му је намера била да текст ослободи свега онога што се подразумева како би адресатову пажњу усмерио на најважније актере и моменте дешавања: кад Квинт буде читао, он мора да „види“ Клодија и гужву, да „чује“ вику, да осети бес... Наравно, Квинт је био добро упознат са целокупном ситуацијом која је претходила овом догађају, а да је Цицерон већ писао о овој теми, показује нам почетак разматраног писма.¹³¹ Стога је разумљив начин на који покушава брату да „исприча“ све ово, брзо и детаљно. Примећено је да, кад је реч о догађајима везаним за сукоб Милона и Клодија, Цицерон у писму најбољем пријатељу Атику, такође, користи елиптичне реченице сличног типа.

(35) Ita que a. d. III. Id. Nov. cum Sacra via descenderem, insecutus est me cum suis. **Clamor, lapides, fustes, gladii; et haec improvisa omnia.** ... tum ex Anniana Milonis domo Q. Flaccus eduxit viros acris; occidit homines ex omni latrocinio Clodiano notissimos, **ipsum cupivit, sed ille †ex interiorum aedium Sulla se in†. Senatus postridie Id. domi Clodius. Egregius Marcellinus, omnes acres.** ... **Contiones turbulentae Metelli, temerariae Appi, furiosissimae Publi; haec tamen summa,** nisi Milo in campo obnuntiasset, **comitia futura.** (*Att.* 4. 3. 3–4.)

И тако, кад сам се 11. новембра спуштао низ Via Sacra, сустиже ме дотични са својом дружином. Урлање, каменце, мотке, мачеви; и све то без најаве. ... Тада је Квинт Флак довео жестоке момке из Милонове куће зване Анпиана; он скрати за главу најодвратније фаце из Клодијеве банде, па хтеде да пресуди и дотичном, ал' се овај повуче у подрумске просторије Сулине куће. Седница Сената одржана је 14. новембра, а Клодије је остао код куће. Марцелиново излагање било је

¹³⁰ О поменутом догађајима види Петковић 1998, 54–56.

¹³¹ Види пример бр. 24, стр. 22.

*изузетно, и сви остали су га снажно подржали. ... Метелов јавни наступ био је буран, Апијев непромишљен, Публијев безуман; ипак, све у свему, испало је да ће се избори одржати, уколико Милон на Марсовом пољу не објави супротно.*¹³²

Претходни одломак показује да се извесна паралела може повући између представљања ових догађаја у два различита корпуса. Кратке реченице, ослобођене глаголских облика који се могу подразумевати, с циљем приказа драматичних дешавања: прво, физичког обрачуна политичких неистомишљеника, а затим и сенатске седнице која је потом уследила. На крају, овакав начин излагања Цицерон и сам наговештава на почетку писма Атику: ... *sed velim perspicias ex meis litteris quo animo ea feram quae geruntur et qui sit hoc tempore aut mentis meae sensus aut omnino vitae status.*¹³³ (Att. 4. 3. 1) Сходно овоме, јасно је да су елипсе у претходним примерима морале бити, пре свега, у служби сликања „стања Цицероновог духа“ у датој ситуацији.

Да Цицерон елипсу употребљава приликом описа драматичних догађаја с циљем њиховог живописног приказа, потврђује нам и следећи пример, који говори о поплави која је задесила део Рима.

(36) **Romae et maxime in Appia ad Martis mira proluvies. Crassipedis ambulatio ablata, horti, tabernae plurimae. Magna vis aquae usque ad piscinam publicam.** (*Q. fr.* 3. 5 (5–7) 8)

У Риму, а нарочито на Апијевом друму према Марсовом храму, страшна поплава. Однето је Красипедово шеталиште, вртови, већина радњи. Силна вода се слила све до базена.

Цицерон овде, поред глагола *esse*, који је изостављен, изоставља и неке именице, рачунајући на то да се оне подразумевају: *Appia* (sc. *Via*), *Martis* (sc. *templum*). У основи овако структуриране реченице, која је могућа само у случају када адресат добро познаје околности догађаја о коме се пише (а у овом случају добро познаје град), јесте жеља да се у фокус ставе делови града који су погођени поплавом и да тиме покаже не само своје изненађење, већ и да појача утисак адресата и изазове његову реакцију. У ствари, могућност да се глаголи уопште изоставе проистиче из

¹³² Превод преузет из *Писма Атику II*, прев. Д. Димитријевић, стр. 125–129.

¹³³ „...већ би хтео да из мојих писама видиш каква је моја реакција на оно што се дешава, какво је моје стање духа и укупна ситуација у овом тренутку.“ (Превод преузет из *Писма Атику II*, прев. Д. Димитријевић, стр. 123.)

чињенице да информација коју они преносе није најважнија за реченицу, већ је њен фокус на неком другом реченичном члану.¹³⁴

Кад је реч о елипси која подразумева изостављени глагол, запажено је да је у истраживаном корпусу најчешћа појава изостављање глагола *esse*.¹³⁵ Такође, примећено је да је таква појава карактеристична за реченице у којима стоји одрична заменица *nihil* уз компаратив придева. Да оваква врста елиптичних реченица јесте у функцији изражавања посебних осећања, показују следећи примери. Наиме, Цицерон о дечацима Марку и Квинту готово увек говори у стању повишених емоција и са много нежности,¹³⁶ а у примерима које наводимо управо је реч о једном од њих.

- (37) ... venit ad nos Cicero tuus ad cenam, cum Pomponia foris cenaret. Dedit mihi epistulam legendam tuam quam paulo ante acceperat, Aristophaneo modo valde mehercule et suavem et gravem, qua sum admodum delectatus. Dedit etiam alteram illam mihi, qua iubes eum mihi esse adfixum tamquam magistro. Quam illum epistulae illae delectarunt, quam me! **Nihil puero illo suavius, nihil nostri amanti.** (*Q. fr.* 3. 1. 19)

...дошао нам је на вечеру твој син Цицерон, док је Помпонија вечерала напољу. Дао ми је да прочитам твоје писмо, које само што је био примио; а било је у Аристофановом стилу, тако ми свега, и пријатно и озбиљно; како сам само уживао! Дао ми је и друго, у коме му наређујеш да се не миче од мене. Како га је то писмо развеселило, а како је тек мене! Има ли шта од тог дечака драже, има ли шта милије?!

- (38) ... Quid quaeris? **Nihil festivius.** (*Q. fr.* 2. 6 (5) 2)¹³⁷

... Шта ћеш више? Нема ништа милије.

Занимљиво је то да у једном писму Атику Цицерон о Тирону пише користећи готово исту конструкцију: *nihil illo adolescente castius, nihil diligentius* (*Att.* 6. 7. 2). Будући да знамо да је Цицерон Тирона доживљавао као члана породице и према

¹³⁴ Фокус може бити, нпр. на субјекту или објекту реченице. О овоме види Спевак 2010, 97.

¹³⁵ Кад је реч о Цицероновим писмима уопште, елипса глагола *esse* представља половину свих елипси. Види Halla-aho 2011, 431.

¹³⁶ Цицерон је био изузетно брижан као отац и често показивао нежност према кћери Тулији и сину Марку. Међутим, чини се да је иста осећања неговао и кад је реч о Квинту, сину његовог брата. О Цицероновом односу према деци види Späth 2010, 147–172.

¹³⁷ Реченице стоје у наставку примера који смо већ навели, те види пример бр. 22, стр. 45.

њему био посебно брижан,¹³⁸ пример нас додатно уверава да емоције јесу оно што адресанта води приликом стварања оваквих елиптичних реченичних конструкција. Међутим, негативне емоције, такође, могу се изразити на сличан начин, те своју озлојеђеност због дешавања у Риму Цицерон истиче на следећи начин: *nihil turpius, nihil desertius* (*Q. fr.* 3. 1. 15); *nihil illo turpius* (*Q. fr.* 3. 1. 24); поред тога што оваква елиптична реченица може послужити да сликовито прикаже ситуацију у граду, њоме може да да и свој коментар, кроз који сазнајемо како је сам позициониран у односу на дате прилике:

(39) *Nihil hominum sermone foris clarius.* (*Q. fr.* 3. 2. 2)

Напољу се ни о чему више није говорило.

(40) *Omnino nihil accusatore Lentulo subscriptoribusque eius infantius, nihil illo consilio sordidius.* (*Q. fr.* 3. 4. 1)

Заиста ништа није неспособније од тужиоца Лентула и оних који су потписали тужбу, ништа корумпираније од те пороте.

Елиптичне реченице које садрже исту врсту конституената приметили смо и у писмима осталим адресатима, а Цицерон их нарочито употребљава у писмима најбољем пријатељу Атику (*nihil gratius* (*Att.* 4. 17. 3); *nihil exoptatius adventu meo, nihil clarius* (5. 15. 1); *nihil odiosus, nihil molestius* (6. 3. 2); *etsi nil miserius* (7. 1. 5)) Њиховим прегледом утврђено је да је употреба, као и у писмима Квинту, мотивисана жељом да се потпуно слободно изразе интензивирана осећања, како она која су пријатна, тако и она која су настала као реакција на непријатне догађаје.

Елипса је присутна, такође, код представљања личности, тј. Цицерон је склон да у таквој прилици изостави глагол *esse*. Таква појава уочена је не само у писмима, већ и у Цицероновим литерарним делима, али и код многих других писаца, који припадају различитим периодима римске књижевности, и објашњава се тежњом да

¹³⁸ Цицерон је Тирона ослободио 54. године, али је он остао његов писар све до Цицеронове смрти. Писма показују посебан однос према ослобођенику, и то не само Цицерона већ и других чланова породице, Квинта и сина Марка. Тај однос најбоље илуструје део писма у коме Квинт говори о Тирону: *De Tirone, mi Marce, ita te meumque Ciceronem et meam Tulliolam tuumque filium videam, ut mihi gratissimum fecisisti, quom eum indignum illa fortuna ac nobis amicam quam servum esse maluisti* (*Fam.* 16. 16. 1). О овоме види Joshel 2010, 10–12, а о Тирону, као Цицероновом адресату, види Beard 2002, 130–143.

се кроз приказ личност у кратким цртама остави што дубљи утисак на читаоца.¹³⁹ Тако у следећем примеру Цицерон пише о грчком писцу Филисту, кога, у кратким цртама, кроз његов књижевни рад представља Квинту, изостављајући, притом, глагол *esse*.

- (41) Siculus ille capitalis; creber, acutus, brevis, paene pusillus Thucydides.¹⁴⁰ (*Q. fr.* 2. 12 (11) 4)

Онај Сицилијанац је главни; mudar, оштар, концизан, прави малени Тукидид.

Сличан концепт приказа личности помоћу елиптичних реченица пронашли смо и у корпусу *Ad Atticum*.

- (42) Messala consul est egregius; fortis, constans, diligens, nostri laudator, amator, imitator. Ille alter uno vitio minus vitiosus quod iners, quod somni plenus, quod imperitus, quod ἀπρακτότατος. (*Att.* 1. 14. 6)

*Конзул Месала је сјајан: одважан, чврст, неуморан, мене хвали, наклоњен ми је, узима ме за узор. Оног пак другог мање фаличним чини та фалинка што је лењ, успаван, неспособан, неактиван.*¹⁴¹

Примећено је да Цицеронова економичност израза у епистоларном контексту подразумева и често изостављање глагола говорења.¹⁴²

- (43) Sed cum veneris. (*Q. fr.* 2. 10 (9) 3)

Али о томе ћемо кад дођеш.

- (44) Coram enim. (*Q. fr.* 2. 7 (6) 2)

Но, о томе ћемо кад се видимо.

Последњи наведени израз у више варијација веома се често јавља у писмима Атику, док у корпусу *Ad familiares* налазимо само три примера, од којих један стоји у писму Тирону.¹⁴³ То нас, наине, наводи на закључак да је карактеристичан за комуникацију међу особама чији је однос близак и која подразумева висок степен

¹³⁹ О сликању карактера, као и примерима, који садрже елипсу, а у којима Цицерон представља Месалу, Салустије Катилину, Ливије Ханибала и Тацит Галбу, Веспасијана, Тиберија и многе друге, види Moore 1903, 8–9, 14–15.

¹⁴⁰ О овом примеру је већ било речи у контексту употребе деминуираних придева. Види стр. 39–40.

¹⁴¹ Превод преузет из *Писма Атику I*, прев. Ј. Савић, стр. 115.

¹⁴² Hofmann 1951, 171–172; Heidemann 1893, 73–81.

¹⁴³ *Att.* 2.9.3; 2.17.2; 3.4; 7.3.12; 7.8.5; 12.21.2; 12.47; 13.19.5; 13.40; 13.41; *Fam.* 9.8.2; 13.47; 16.17.1.

присности и слободе. Сличану појаву изостављања глагола групе *verba dicendi* налазимо у примеру који наводимо у наставку; у њему препознајемо уобичајен начин да се уведе нова тема.

(45) Nunc de Milone. (*Q. fr.* 3. 6 (8) 6)

А сада о Милону.

Међутим, елипса глагола говорења може допринети живљем опису догађаја, о чему сведочи следећи пример. Поново је реч о збивањима на политичкој сцени, као у примерима спочетка овог одељка и о темама које у потпуности могу да закупе Цицеронову пажњу.

(46) Nomina data, cum ille verbum nullum. (*Q. fr.* 3. 2. 3)

Имена су дата, кад онај ни реч.

Поред тога, тон свакодневне комуникације писмима дају елиптичне упитне реченице, које, у ствари, јесу реторска питања, а посебно се међу њима истичу оне које су кратке и које почињу упитном заменицом *quid*; таква питања карактеристична су, управо, за комедију и Цицеронова писма.¹⁴⁴ У писмима Квинту налазимо следеће примере: *Quid multa?* (*Q. fr.* 1. 2. 11; 2. 8 (7) 3); *Quid plura?* (*Q. fr.* 3. 4. 1); *Quid praeterea?* (*Q. fr.* 3. 1. 24);¹⁴⁵ њих у различитим варијантама уочавамо и у осталим корпусима, а уз њих се увек подразумевају глаголи говорења. Међутим, елипса глагола јавља се у још неким афектираним упитним реченицама.

(47) Quid enim mihi suavius? (*Q. fr.* 2. 9 (8) 1)

Шта би ми могло бити пријатније?

(48) Quo modo nam, mi frater, de nostris versibus Caesar? (*Q. fr.* 2. 16 (15) 5)

Шта, драги мој брате, Цезар мисли о мојим стиховима?

У збирци *Ad Quintum fratrem* приметили смо још једну врсту елиптичних реченица. Наиме, реч је о кондиционалним реченицама, код којих је у протази изостављен глагол.

¹⁴⁴ Pinkster 2015, 346.

¹⁴⁵ Питања овог типа и остала елиптична питања истраживаног корпуса биће разматрана са становишта *реторског питања*; види стр. 92–99.

- (49) Pompeius tamen cum Crasso locutus est. Videntur negotium suscepisse. Si perficiunt, **optime; si minus**, ad nostrum Iovem revertamur. (*Q. fr.* 2. 8 (7) 2)

Помпеј је разговарао са Красом. Чини ми се да су се прихватили посла. Ако то заврше, одлично; а у супротном, вратимо се нашем Јупитеру.

- (50) Deinde rogas Fabium ut et patrem et filium vivos comburat, si possit; **si minus**, ad te mittat uti iudicio comburantur. (*Q. fr.* 1. 2. 6)

Затим питаш Фабија да оца и сина живе спали ако може; а у супротном, да их теби пошаље да их ти по судској одлуци спалиш.

У претходним примерима глаголи протаза реченица које претходе елиптичним кондиционалним реченицама (*perficiunt* и *possit*) подразумевају се у разматраним елиптичним протазама. Заправо, њихова елиптичност може се објаснити намером да се избегне понављање. Међутим, чини се да се оваквом структуром у први план истиче аподоза и информација коју она преноси, а у оба примера управо она садржи и дозу хумора. Наиме, у примеру бр. 49, Цицерон констатује да им не преостаје ништа друго осим да се врате молитви Јупитеру, док у примеру бр. 50 парафразира Квинтову шалу¹⁴⁶. Протаза *si minus* са изостављеним глаголом уочена је и у Цицероновом говору *In Catilinam: Educ tecum etiam omnis tuos, si minus, quam plurimos*, (*Cat.* 1. 5. 10).¹⁴⁷

На крају, можемо да закључимо да је употреба елиптичних реченица у којима је изостављен глагол у корпусу *Ad Quintum fratrem*, пре свега, омогућена фамилијарним односом кореспондената, а писмима даје тон једног живахног „разговора“, срачунатог на то да детаљно одслика догађај, да прикаже Цицеронову позицију у датим околностима, и да, наравно, изазове емотивну реакцију адресата.

3. 4. Парентеза

Парентеза је одлика колоквијалног стила. Најчешће се тумачи као „реченица убачена (додата) уз неку главну реченицу и одвојена од ње помоћу заграда, цртица, запета (или пауза у говорним текстовима) и као реченица чије се саопштење односи на неку другу (по нашој интерпретацији – главну) реченицу, с тим што обе изговара

¹⁴⁶ Да је реч о шали потврђује нам део писма који следи: *Hae litterae abs te per iocum missae ad G. Fabium, si modo sunt tuae, cum leguntur, invidiosam atrocitatem verborum habent.* (*Q. fr.* 1. 2. 6)

¹⁴⁷ Пажња је усмерена на *omnis*, те се одсуство глагола не примећује, нити утиче на разумевање текста. О овоме види Sadler 1979, 261.

исто лице, парентетичну реченицу, додуше, са другачијег становишта (у својству коментатора главне).“¹⁴⁸ Bolkestein 1998 наводи да критеријуми за одређивање парентезе могу бити прозодички, синтактички, семантички и прагматички, те даље објашњава да она није интонацијски уклопљена у главну реченицу, да је погледу семантике независна у односу на главну и да се на њу не примењују синтаксичка правила главне реченице. Узимајући као пример Цицеронова писма, пре свега због колоквијалног стила заступљеног у њима, и то углавном она из збирки *Ad Atticum* и *Ad familiares*, ауторка разматра две врсте парентезе: „modalizing mental state verbs“ и „parenthetical full clauses“.¹⁴⁹

Полазећи од констатације да је парентеза честа појава у Цицероновим писмима,¹⁵⁰ покушаћемо да утврдимо у којој мери то важи за писма корпуса *Ad Quintum fratrem*, као и то каква је њена функција. Истраживање започињемо парентетичним глаголима који изражавају ментално стање. Наиме, Bolkestein 1998 наводи, редом према индексу фреквентности, као најчешће у Цицероновој кореспонденцији, следеће глаголе: *(ut) opinor, credo, arbitror, puto* и *existimo*.¹⁵¹ У истраживаном корпусу уочили смо све поменуте, осим глагола *existimo*, али њихов фреквенцијски индекс није пропорционалан оном који важи на нивоу целокупне Цицеронове кореспонденције.

- (51) Nullas, **ut opinor**, insidias hostium, nullam proeli dimicationem, nullam defectionum sociorum, nullam inopiam stipendi aut rei frumentariae, nullam seditionem exercitus pertimescimus. (*Q. fr.* 1. 1. 5)

Нема разлога да се плашимо, како мислим, ни непријатељских заседа, ни ратних сукоба, ни одметања савезника, ни оскудице приноса или жита, ни побуне војске.

- (52) Et, **ut opinor**, Flavi aliquando rem et Pompeius et Caesar tibi commendarunt et ipse ad te scripserat Flavius et ego certe. (*Q. fr.* 1. 2. 11)

Чак су, и Помпеј и Цезар, ако се не варам, једном теби поверили Флавијев случај, а и сам Флавије ти је писао, и ја сигурно.

¹⁴⁸ Grochowski 1986, 2. У раду ћемо користити термине за које поменути аутор наводи да су употреби: парентеза, парентетична реченица, парентетични исказ, парентетични израз, израз с парентезом, парентетични глагол.

¹⁴⁹ Bolkestein 1998, 1–15.

¹⁵⁰ Кочовска 2014, 172.

¹⁵¹ Bolkestein 1998, 11.

- (53) Deinde eius operae repente a Graecostasi et gradibus clamorem satis magnum sustulerunt, **opinor**, in Q. Sextilium et amicos Milonis incitatae. (Q. fr. 2. 1. 3)

Затим су његови најамници одједном са Грекостазе и степеница подигли баи велику галаму, потакнути да нападну, мислим, на Квинта Секстилија и Милонове пријатеље.

- (54) Unum illud addam: Cicero tuus nosterque summo studio est Paeoni sui rhetoris, hominis, **opinor**, valde exercitati et boni. (Q. fr. 3. 3. 4)

Додаћу само још једну ствар: Твој и мој Цицерон је потпуно посвећен инструкцијама свог учитеља беседништва Пеона, по мом мишљењу, веома верзираног и доброг човека.

- (55) Habes acta unius diei; reliqua, **ut arbitror**, in mensem Ianuarium reicientur. (Q. fr. 2. 1. 3)

Имаш извештај о догађајима који су се збили у једном дану; а остало ће, мислим, бити одложено за јануар.

- (56) Quem ego Romae adgrediar, et, **ut arbitror**, commovebo, et simul M. Taurum, quem tibi audio promississe, qui nunc Romae erat, de aqua per fundum eius ducenda rogabo. (Q. fr. 3. 1. 4)

Свратићу ја до њега у Риму, и, по мом мишљењу, тргнуће се, а истовремено ћу замолити Марка Таура, који је сада у Риму и за кога чујем да ти је дао обећање у вези са провођењем воде преко његовог имања.

- (57) Cui quidem vehementer satis facio rebus omnibus; **ut arbitror**, etiam Memmio. (Q. fr. 3. 1. 16)

Њему удовољавам у свему, а, како мислим, и Мемију.

- (58) Tenui me, **ut puto**, egregie, tantum ut facerem quantum <faciendum> omnes viderent; (Q. fr. 3. 5 (5–7) 5)

Држим се, чини ми се, одлично, тако да радим само онолико колико сви могу да виде.

- (59) Tu cum pecuniae, cum voluptati, cum omnium rerum cupiditati resistes, ut facis, erit, **credo**, periculum ne improbum negotiatorem, paulo cupidiores publicanum comprimere non possis! (Q. fr. 1. 1. 7)

Док се опиреш, како већ и чиниш, новцу, задовољству и свакој врсти похлепе, постојаће, верујем, опасност да нећеш моћи да зауздаш непоштеног трговца или мало похлепнијег публикана.

- (60) De novis autem tribunis pl. est ille quidem in me officiosissimus Sestius et (**spero**) Curius, Milo, Fadius, Atilius, ... (*Q. fr.* 1. 4. 3)

Међутим, од нових народних трибуна Сестије је заиста мени најоданији и, надам се, Курије, Милон, Фадије, Атилије, ...

- (61) Sed, **ut spero**, paucis mensibus post Kal. Quint. in tuam commigrabis. (*Q. fr.* 2. 3. 7)

Но, како се надам, за неколико месеци, после 1. јула преселићеш се у своју кућу.

- (62) Sed et haec, **ut spero**, brevi inter nos communicabimus. (*Q. fr.* 2. 5 (4. 3–7) 1 (3))

Но, ово ћемо, како се надам, ускоро заједно размотрити.

- (63) Plura ad te vacuo animo scribam, cum, **ut spero**, se Cicero meus belle habebit. (*Q. fr.* 3. 6(8) 2)

Писаћу ти растерећен више кад мој Цицерон, како се надам, буде добро.

Оваква врста парентезе која подразумева глагол у првом лицу индикатива презента може се сматрати изразом субјективности.¹⁵² Наиме, реч је о глаголима групе *verba sentiendi*, као што су *opinor*, *arbitror*, *puto*, *credo* и *spero*, чију статистику појављивања у парентези, у првом лицу индикатива презента дајемо у табели бр. 3. 1. Глаголи *opinor*, *arbitror* и *spero* јављају се по четири пута, док се *puto* и *credo* јављају само по једном. Кад је реч о субординатору *ut*, ваља истакнути да је обавезан уз глагол *arbitror*, док *opinor*, *puto* и *spero* могу стајати и без њега; с друге стране, субординатор никада не стоји уз глагол *credo*.¹⁵³ Volkestein наглашава да су уз глагол *arbitror* у парентези чести *ego* и *equidem*. Међутим, у корпусу *Ad Quintum fratrem* налази се само један пример са личном заменицом (*ut ego arbitror* (*Q. fr.* 1. 1. 40)). Разматрајући Цицеронова писма уопште, ауторка је закључила да је парентеза чешћа у првом делу реченице, односно иза првог члана.¹⁵⁴ Наша пак анализа показује да је у истраживаном корпусу број парентетичних глагола групе *verba sentiendi* који стоје у почетном делу реченице (на другом месту) нешто мањи од броја оних који заузимају позицију у средишњем делу реченице. Парентетични

¹⁵² Кочовска 2014, 176.

¹⁵³ О поменутих парентетичним глаголима види Volkestein 1998, 13.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 12.

глагол на другом месту у реченици односи се на целу реченицу, на њен део или на реченицу која му претходи или која следи (примери бр. 51, 52, 55, 61). Али има и поменутих глагола који су фокусирани на само један реченични члан (пример бр. 57) и њих ћемо углавном наћи у средишњем делу реченице.¹⁵⁵

Табела 3. 1 Заступљеност парентетичних глагола групе *verba sentiendi* у збирци писама *Ad Quintum fratrem*

парентетични глагол	без субординатора	са субординатором <i>ut</i>	укупно
<i>opinor</i>	2	2	4
<i>arbitror</i>	-	4	4
<i>puto</i>	-	1	1
<i>credo</i>	1	-	1
<i>spero</i>	1	3	4

Размотримо ли наведене примере са становишта семантике, уочавамо да овако употребљени *opinor* и *credo* углавном показују „опрезност, скромност и оклевање“, и да је *credo* експресивнији парентетични глагол, јер изражава снажнију жељу да саговорник одобри или размотри оно што је речено.¹⁵⁶ Сличне семантичке тенденције показује и глагол *arbitror*, који сугерише извесну дозу несигурности, мада, чини се, у мањем степену него глагол *opinor*. Такође, сматра се да ова врста парентетичних глагола, са субординатором или без њега, представља лексичко средство које може ослабити асертивну илокуторну снагу реченице.¹⁵⁷

Глагол *credere* јавља се два пута у парентези у облику другог лица једине императива презента уз заменицу: *mihi crede* ((*Q. fr.* 1. 1. 3; 2. 12 (11) 1)). Чини се да овако формулисана парентеза показује нарочито залагање адресанта да увери адресата у истинитост онога о чему говори, будући да је истовремено присутна сумња да је адресат неверљив. Поред тога, и овде може бити речи о наглашеној субјективности којом адресант не само да истиче свој став, већ га представља као једино могућ и исправан. Дакле, за разлику од претходно разматране групе глагола

¹⁵⁵ Ibid., 12.

¹⁵⁶ До оваквог закључка дошло се приликом разматрања колоквијалних карактеристика језика Лукрецијевог дела *De rerum natura*, а то, као што видимо, у потпуности важи и за поменуте парентетичне глаголе у збирци писама *Ad Quintum fratrem*. О глаголима говора и мишљења у парентези у поменутом Лукрецијевом делу види Reinhardt 2010, 224.

¹⁵⁷ О парентетичним глаголима као модулатору асертивне илокуторне снаге декларативних реченица види Pinkster 2015, 309–310.

у првом лицу јединине презента, изгледа да овакав парентетични израз појачава асертивну илокуторну снагу реченице у коју је уметнут. Први такав пример стоји у првом Цицероновом писму Квинту којим га подстиче да истраје и издржи још једну додатну годину у провинцији (пример бр. 64), а други у писму којим на духовит начин уверава Квинта да му је стало до Цезаровог пријатељства (пример бр. 65).

- (64) ... si omnem tuam mentem, curam, cogitationem ad excellentis in omnibus rebus laudis cupiditatem incitaris, **mihi crede**, unus annus additus labori tuo multorum annorum laetitiam nobis, gloriam vero etiam posteris nostris adferet. (*Q. fr.* 1. 1. 3)

Ако будеш усмерио свој ум, бригу и размишљање на жељу да будеш похваљен у сваком погледу, веруј ми, једна додатна година твог труда нама ће донети радост за много година, а нашим потомцима славу.

- (65) Nam, ut scis, iam pridem istum canto Caesarem. **Mihi crede**, in sinu est neque ego discingor. (*Q. fr.* 2. 12 (11) 1)

Јер, к'о што знаш, већ дуго славим твог Цезара. Веруј ми, прирастао ми је за срце и не пуштам га.

У корпусима *Ad Atticum* и *Ad familiares*, поред поменутог, срећемо и облик *crede mihi*, мада знатно ређе.¹⁵⁸ Међутим, у збирци *Ad Quintum fratrem* такав парентетични израз није забележен.

У парентези често су заступљени и глаголи групе *verba declarandi*, такође у првом лицу индикатива презента. *Inquam* се у истраживаном корпусу јавља два пута, и то на другом месту у реченици, окружено корелативом *sic* и субординатором *ut*, који уводе консекутивну реченицу, а која је, иначе, у оба случаја фокус деловања парентетичног *inquam*.

- (66) Consul est egregius Lentulus, non impediante collega, sic, **inquam**, bonus ut meliorem non viderim. (*Q. fr.* 2. 5 (4. 3–7) 2 (4))

Лентул је изврстан конзул, колега га не омета; он је, кажем, тако добар да бољег нисам видео.

- (67) Ludos apparatus magnificentissimos, sic, **inquam**, ut nemo sumptuosiores ... (*Q. fr.* 3. 6 (8) 6)

¹⁵⁸ Е.г. *Att.* 5. 10. 1; 6. 6. 1; 8. 14. 1; *Fam.* 4. 5. 4; 8. 14. 4; 8. 17. 1. Дистрибуцију израза *crede mihi* истражили смо помоћу програма *Musaio* и утврдили да је однос израза *crede mihi* према *mihi crede* 1:5.

Припрема величанствене игре; кажем такве да скупље нико никад није приредио

...

Изгледа да је употребом парентетичног *inquam* Цицерон желео да допринесе живости конверзације, али и да Квинта додатно увери у свој став. Дакле, парентетични глагол у овим примерима појачава илокуторну снагу реченице. Слично је и са парентетичним изразом *ut dico* употребљеном у писму у коме је, према тврдњи изнетој у Hutchinson 1998, хумор израженији него у осталим Цицероновим писмима Квинту.¹⁵⁹ Чини се да парентетични израз управо и јесте у функцији сликовитијег и живљег представљања анегдоте о заједничком пријатељу Марију кога је Цицерон избегавао да позове у своју вилу.

(68) Hunc, **ut dico**, certe sustulisse, ut aliquando subtilitatem veteris urbanitatis et humanissimi sermonis attingerem. (*Q. fr.* 2. 9 (8) 2)

Сигурно бих га, кажем, покупио да бар једном будем у прилици да уживам у сунтилности добре старе градске углађености и куртоазног разговора.

У трећу групу бисмо могли сврстати парентетичне глаголе и изразе којима се подстиче извршење или захтева одговор.¹⁶⁰ У истраживаном корпусу уочили смо *quaeso* (*Q. fr.* 1. 1. 42; 1. 2. 8), *amabo* (*Q. fr.* 3. 7 (9) 4), *amabo te* (*Q. fr.* 1. 4. 1; 2. 9 (8) 4) и *si me amas* (*Q. fr.* 2. 1. 3; 2. 9 (8) 4). Синхронијску и дијахронијску заступљеност оваквих облика у Цицероновим збиркама писама дајемо у табели 3. 2.

Табела 3. 2 Синхронијска (*) и дијахронијска заступљеност парентетичних глагола и израза којима се подстиче извршење радње или захтева одговор

парентетични глагол / израз	<i>Q. fr.</i>	<i>Att.</i>	<i>Fam.</i>
<i>quaeso</i>	2	3*/59	2*/8
<i>amabo</i>	1	-*/1	-*/1
<i>amabo te</i> ¹⁶¹	2	3*/11	-*/2
<i>si me (nos) amas</i> (<i>amatis, amabis</i>)	3	4*/15	21*/14

* синхронијски преглед заступљености у односу на збирку *Ad Quintum fratrem* (60/59–54. г.)

¹⁵⁹ Трагове хумора налазимо у Цицероновим писмима Квинту од 57. до 54. године, али се сматра да је у поменутом хумор најизраженији. О хумору у овом писму види Hutchinson 1998, 187–191.

¹⁶⁰ Кочовска 2014, 174–175.

¹⁶¹ Преглед појављивања израза *amabo te* даје Blase 1896, 48–91 и Hall 2009, 80 – 81, нап. 9, 10.

Познато је да је Цицерон често употребљавао глагол *quaeso*; наиме, у периоду I века пре нове ере овај глагол се у вишим регистрима прозе обично користио за изражавање молбе.¹⁶² *Quaeso* се, у парентези, у истраживаном корпусу јавља два пута, и то оба пута уз императив у другом лицу једнине. Први пример стоји у првом писму брату Квинту којим га Цицерон саветује како да управља провинцијом, док се други односи на Квинтов повратак из провинције.

(69) ... contende, **quaeso**, atque elabora non modo ut his rebus dignus fuisse sed etiam ut illa omnia tuis artibus superasse videare. (*Q. fr.* 1. 1. 42)

...упни се из петних жила, преклињем те, и настоји да радиш тако да изгледа не само да си био достојан функције која ти је додељена, већ и да си својим вештинама надмашио све оно што је постигнуто у Азији.

(70) ... relinque, **quaeso**, quam iucundissimam memoriam tui. (*Q. fr.* 1. 2. 8)

... остани, преклињем те, у што бољем сећању.

Иако су, на први поглед, Марко и Квинт Цицерон градили одвојене каријере, оне су и те како зависиле једна од друге, а, уколико узмемо у обзир и то да су везе међу браћом у римском друштву биле изузетно јакe,¹⁶³ не чуди степен Цицероновог интересовања за братовљев професионални углед, који је, уз све то, у Цицероновим очима изгледа био мало пољуљан. Употреба парентетичног *quaeso* у служби је уверавања Квинта у важност моралног усавршавања његове личности, која је од великог значаја за обојицу. Упоредимо ли употребу овог парентетичног глагола са његовом употребом у корпусу *Ad Atticum*, уочавамо, пре свега, да је у овом другом корпусу далеко виши фреквенцијски индекс,¹⁶⁴ али и то да су захтеви уз које он обично стоји потпуно другачији. Наиме, у писмима најбољем пријатељу Цицерон овим парентетичним глаголом углавном подстиче епистоларну интеракцију, тј. тражи информацију или савет (e.g. ... *scribe, quaeso, quam acuratissime* ... (*Att.* 9. 19. 4); *scribe, quaeso, ad me* ... (*Att.* 12. 1. 1); *scribe, quaeso, quid* ... (*Att.* 12. 8); ... *perscribe*,

¹⁶² Dickey 2012, 747. Поред тога, примећено је да је у Теренцијевим комедијама *quaeso* резервисано искључиво за комуникацију међу мушким ликовима који припадају вишим друштвеним слојевима. О употреби овог глагола код Теренција види Carney 1964, 61–63.

¹⁶³ Hutchinson 1998, 38.

¹⁶⁴ Разматрајући употребу глагола *quaeso* у Цицероновим писмима уопште, Dickey наводи податак да је овај глагол најзаступљенији у писмима Атику, тј. 80% у односу на укупан број појављивања у свим корпусима, (уз напомену да су писма која су други адресанти упућивали Цицерону искључена из овог истраживања). Поред тога, ауторка истиче да се *quaeso* у писмима Атику, Теренцији и Квинту јавља са заступљеношћу од 86%. Види Dickey 2012, 742.

quaeso, quae causa... (Att. 15. 13. 6); *tu, quaeso, ... quid agendum nobis sit cogita* (Att. 9. 12. 3); ... *quaeso, cogita quid sit mihi faciendum* (Att. 11. 15. 1); *iuva me, quaeso, consilio...* (Att. 13. 38. 2)); међутим, нису ретки ни случајеви где *quaeso* стоји у реторским питањима са значењем „молићу лепо“ или „забога“.¹⁶⁵ У корпусу *Ad familiares* налазимо парентетично *quaeso* у писмима увек различитим кореспондентима, али овога пута са знатно нижим фреквенцијским индексом. И овде се употребљава како у контексту подстицања епистоларне интеракције тако и у реторским питањима. Стога је закључено да, кад је реч о Цицероновим писмима уопште, у поређењу са другим глаголима којима се изражава молба, *quaeso* углавном стоји уз захтеве који нису тако снажни и значајни за Цицерона и чије извршење, према мишљењу адресанта, не захтева нарочиту жртву.¹⁶⁶ Наше пак истраживање показује да *quaeso* у писмима Квинту имплицира знатно већи степен озбиљности захтева него што је то изгледа случај у осталим разматраним збиркама. Поред тога, примећено је да честа употреба овог глагола у писмима јесте помало изненађујућа, будући да он припада вишим регистрима, а да се писмо сврстава у неформални жанр, што се нарочито истиче када је реч о писмима Цицерону блиским адресатима.¹⁶⁷ Међутим, управо то што се комуникација међу браћом може сматрати неформалном даје објашњење за ретку употребу глагола *quaeso* у писмима Квинту. Оба примера се јављају на почетку сачуване кореспонденције, а посебно је индикативно то да један од њих стоји у првом писму, које се сврстава у више регистре и које по стилу наликује беседи.

За разлику од претходно разматраног *quaeso*, парентетични *amabo* и *amabo te* припадају сфери неформалне комуникације,¹⁶⁸ што се може закључити на основу

¹⁶⁵ Att. 2. 6. 4; 3. 10. 2; 5. 1. 4; 6. 9. 4; 7. 11. 1; 12. 6. 2; 12. 44. 1; 13. 25. 3; 14. 16. 3; 14. 20. 3; 16. 1. e.g. *Quaeso, quid nobis futurum est?* (Att. 6. 9. 4)

Шта ће, забоба, бити с нама? (Превод преузет из *Писма Атику III*, прев. Т. Здравковић Стојановић, стр. 203.)

¹⁶⁶ Dickey је најпре утврдила да је употреба глагола који изриче молбу директно повезана са степеном важности захтева, а затим је разматрала употребу глагола *velim, quaeso, peto* и *rogo* у оквиру истог типа захтева у писмима. Тако је закључила да, кад је реч о захтеву којим се тражи одговор на писмо, *quaeso* и *velim* стоје за минорнији захтев, док се глаголи *rogo* и *peto* користе за озбиљније захтеве. Примећено је, такође, да су уз захтеве којима се траже личне информације из живота адресата и његове породице, а који се могу сматрати и чином љубазности, присутни *velim* и *quaeso*. Поред тога, ауторка истиче да је у оваквој врсти захтева *velim* чешће, али и то да су захтеви уз њега од мањег значаја него они уз *quaeso*. О овоме и глаголима молбе уз захтеве којима Цицерон у писмима тражи услугу за пријатеља, види Dickey 2012, 731–748.

¹⁶⁷ Dickey 2012, 747.

¹⁶⁸ Поред разматраног *quaeso*, Beach 1954 помиње и *amabo* и *amabo te* као начине да се у свакодневном језику каже ”молим”. (Beach 1954, 356)

њихове дистрибуције. Наиме, примећено је да ових израза нема у Цицероновим говорима, док се, с друге стране, они често јављају у његовој кореспонденцији, нарочито у писмима Атику, али их налазимо и у писмима која су други адресанти упутили Цицерону. Дакле, дијахронијски преглед показује да је *amabo te* најзаступљеније у писмима Атику (једанаест пута), док га, кад је реч о збирци *Ad familiares*, налазимо два пута у писмима која је Целије упутио Цицерону и само два пута у Цицероновим писмима Куриону и Касију. Исто толико пута се јавља и у писмима Квинту. Узимајући у обзир ове податке, као и то да се поменути Цицеронове адресати Скрибоније Курион и Касије Лонгин могу окарактерисати као „урбани младићи“, Хал закључује да је овај израз уобичајен за комуникацију у неформалном контексту, међу особама које поседују одређени степен софистицираности.¹⁶⁹ *Amabo te* је најчешће употребљено уз императив. Наводимо пример који показује употребу израза уз императив глагола *advolare* у метафоричној употреби. Наиме, Цицерон се правда Квинту што је избегао да на своје имање са собом поведе њега и њиховог пријатеља Марија. Писмо негде на средини, међутим, добија извесну дозу хумора и такав тон остаје готово до самог краја,¹⁷⁰ где се и налази парентетично *amabo te*.

(71) **Amabo te**, advola; consolabor te et omnem abstergebo dolorem. Et adduc, **si me amas**, Marium. Sed appropriate. Hortus domi est. (*Q. fr.* 2. 9 (8) 4)

Молим те, пожури овамо; пружићу ти утеху и ослободити те патње. И доведи, најлепше те молим, Марија. Али пожурите обојица! Код куће имамо врт.

Дакле, наведени део поприма неформалан и опуштен тон, додатно појачан још једним парентетичним изразом сличног типа, али истовремено и пун емоција, какав је могућ једино међу веома блиским особама.

Цицеронова писма Квинту пружају нам још један пример употребе израза *amabo te*, али овога пута уз конјунктив, што представља ретку појаву; наиме, срећемо је једном у збирци *Ad Atticum* и два пута у *Ad familiares*.

¹⁶⁹ Hall 2009, 80–81. Holford-Strevens 2010 даје интересантан пример из дела *De oratore* где је Цицерон израз *amabo te* употребио у контексту шале на тему мизогиније (*De orat.* 2.278). Поред тога, аутор чланка помиње Адамсов закључак да се, кад је реч о Плаутовим комедијама, *amabo* везује за комуникацију међу женским ликовима, а у случајевима када га користе мушкарци, онда представља знак недостатка мушкости. Међутим, аутор истиче да то не важи за Цицеронову кореспонденцију, као ни за његова остала дела. (Holford-Strevens 2010, 334.)

¹⁷⁰ Види нап. 159. О деловим овог писма ће бити речи и у оквиру одељка о узвицима, реторским питањима и грчком језику; види стр. 79–80, 91–92, 106.

(72) **Amabo te**, mi frater, ne, si uno meo facto et tu et omnes mei corruistis, improbitati et sceleri meo potius quam imprudentiae miseriaeque adsignes. (*Q. fr.* 1. 4. 1)

Молим те, брате мој, ако сте због једног мог поступка и ти и сви моји пропали, не приписуј то мом непоштењу и греху, већ пре непромишљености и јадном стању у коме се налазим.

Разматрајући употребу поменутог парентетичног израза у збирци *Ad Atticum*, Хал истиче да он у комбинацији са *mi Attice* чини да љубазни захтев добије додатну ноту додворавања и афектираности.¹⁷¹ Такав је случај и са примером бр. 72, у коме је израз *amabo te* појачан вокативом *mi frater*. Пример стоји у писму из изгнанства, те отуда присуство овакве комбинације на самом почетку писма не изненађује, јер је познато да део Цицеронове кореспонденције који потиче из тог периода управо карактерише појачана експресивност. Сличну комбинацију налазимо на још једном месту, с тим што је парентетични израз употребљен без личне заменице *te*. Цицерон, наиме, саветује брата да у неповољним политичким околностима буде опрезан и не чини ништа што би угрозило његов положај, иако би користило самом Цицерону.

(73) Sed cave, **amabo**, quicquam quod ad meum commodum attineat, nisi maximo tuo commodo et maxima tua facultate, mi frater, cogitaris. (*Q. fr.* 3. 7 (9) 4)

Молим те, чувај се, мој брате, да не помишљаиш ни на шта што мени иде у корист, а да није истовремено и најбоља погодност и могућност за тебе.

Кад је реч о глаголу *amabo* у парентези, без личне заменице *te*, његова употреба је веома ретка; налазимо га само по једанпут у сваком од разматраних корпуса.

Анализом претходних примера и употребе парентетичних *amabo* и *amabo te* у збиркама *Ad Atticum* и *Ad familiares*, долази се до закључка да је, за разлику од раније истраживаног *quaeso*, Цицерон поменуте парентетичне изразе ретко користио за подстицање епистоларне интеракције; њима је, наиме, углавном молио адресате за разне услуге или пак молио да прихвате савете које им нуди. Наведени примери из корпуса *Ad Quintum fratrem* у потпуности се уклапају у општу слику употребе ових парентетичних израза.

¹⁷¹ Hall 2009, 80.

Парентетични исказ *si me amas* чест је у Цицероновим писмима¹⁷² (табела 3. 2). Анализа бројних примера, пре свега из корпуса *Ad Atticum*, показује да он стоји уз Цицеронове молбе којима се захтевају услуге, а које су од велике важности за њега и у датом тренутку су у фокусу његовог интересовања. Тако овај израз налазимо у молбама које се тичу важних пословних подухвата (*παράφύλαξον, si me amas, τὴν τοῦ φυρατοῦ φιλοτιμίαν* (Att. 6. 9. 2)), новчаних трансакција (...*perficere et cognosce rationem et ut <ne tecum> agam amplius, si me amas, prius quam proficiscaris effice* (Att. 5. 4. 3)), спречавања продужења службе у провинцији (*ex ea die, si me amas, παράπλημα ἐνιαύσιον commoveto* (Att. 5. 14. 1); *sed feremus, modo, si me amas, sit annus, adsis tu ad tempus ut senatum totum excites* (Att. 5. 15. 3); *si quicumque me amas, hunc locum muni* (Att. 5. 17. 5)). Понекад и сам Цицерон након таквих захтева констатује да би њихово извршење значило за њега ослобађање од велике бриге.¹⁷³ Кад је реч о темама и молбама које нису тако озбиљне, *si me amas* сугерише да је до њиховог извршења Цицерону и те како стало (*nunc si me amas, si te a me amari scis, enitere per amicos, clientis, hospites, libertos denique ac servos tuos, ut scida ne qua deperat* (Att. 1. 20. 7); *si me amas, cura ut conserventur ad me perferantur* (Att. 2. 1. 12); *librum si me amas, mitte* (Att. 12. 6. 2)). Њиме се, наиме, уводи извесна доза афектираности која за циљ има убеђивање адресата да изврши оно што се тражи од њега. Налазимо га већином уз императив, и то углавном у завршном делу писма и управо таква су оба примера који стоје у корпусу *Ad Quintum fratrem*.

(74) Fac, **si me amas**, ut considerate diligenterque naviges de mense Decembri. (*Q. fr.* 2. 1. 3)

Постарај се, молим те, да пловидба буде безбедна, јер је децембар месец.

У упозорењу које Цицерон даје брату бринући што пловидба током децембра може представљати опасност парентетично *si me amas* чини да цео исказ покаже стање повишених емоција. У примеру бр. 71, након дела писма у коме доминира хумор овај израз Цицерону помаже да уозбиљи читаву ствар и да Квинта увери у то да заиста жели да га заједнички пријатељ Марије, кога је раније избегавао да позове на имање, посети. Примећено је, такође, да је користећи исти израз и Атика позивао

¹⁷² *Si me amas* је, за разлику од *amabo* и *amabo te*, ретко у раној комедији; има га код Хорација и Петронија, као и на таблицама из Виндоланде. Често је и код Фронтона. О овоме види Hofmann 1951, 127–128 и Holford-Strevens 2010, 335. и нап. 20.

¹⁷³ *Hoc mihi nihil potest esse gratius* (Att. 2. 1. 12); *magna me cura levaris* (Att. 5. 4. 3);

да му буде гост (*tu, si in Formiano non erimus, si nos amas, in Pompeianum venito* (Att. 2. 4. 6); *quo die [ad me] venies, tu, si me amas, apud me cum tuis maneas* (Att. 4. 19. 2)).

Дистрибуција израза *si me amas* у корпусу *Ad familiares* пружа могућност за доношење неких ширих закључака у погледу његове употребе. Дијахронијски преглед показује да овај израз стоји два пута у писмима Теренцији, Тулији и сину Марку: први пут у писму писаном из изгнанства, а други у писму, написаном приликом повратка из Киликије. Дакле, оба писма су писана с повишеним емоцијама и карактерише их податак да су адресати чланови Цицеронове уже породице. Да овај израз указује на блискост међу кореспондентима додатно нас уверава списак адресата којима је упућен. Тако се *si me amas* у парентези јавља четири пута у писмима Пету (*Fam.* 9. 17. 1; 9. 20. 3; 9. 24. 4; 9. 25. 3), за кога се већ на основу самих писама може утврдити да је био веома близак Цицерону;¹⁷⁴ посебан однос, који одликује блискост, брига и узајамно поверење, Цицерон је имао и са својим ослобођеником Тироном,¹⁷⁵ а писма нам показују да је разматрани парентетични израз у кореспонденцији са Тироном употребљен три пута (*Fam.* 16. 1. 2; 16. 18. 1; 16. 20), и њиме је Цицерон изражавао бригу за здравље свог ослобођеника (*...si me amas ... indulge valetudini tuae* (*Fam.* 16. 18.1); *cura te, si me amas, diligenter* (*Fam.* 16. 20)). Сви поменути примери, али и остали о којима у овом одељку није било речи (има их по једанпут у писмима Целију (2. 14. 1), Ватинију (5. 11. 3), Трепатију (7. 21. 1), Волумнију (7. 32. 2) и Корнифицију (12. 21)), показују да Цицерон парентетични израз *si me amas* у његовим разним варијантама користи када од адресата тражи услугу или пак жели да се његов савет или упозорење, које се тиче здравља или положаја адресата, схвати озбиљно. С друге стране, за разлику од претходно анализиралих парентетичних *quaeso* и *amabo (te)*, веома ретко га налазимо у молбама којима се од адресата захтева информација.

„Парентетичне целовите реченице“¹⁷⁶ имају функцију објашњења или коментара уз дати текст. У Volkestein 1998 анализира се положај овакве врсте парентезе и

¹⁷⁴ *Nam cum a satis multis (non enim possum aliter dicere) et coli me videam et diligi, nemo est illorum omnium mihi te iucundior. Nam quod me amas, quod id et iam pridem et constanter facis, est id quidem magnum atque haud scio an maximum, sed tibi commune cum multis; quod tu ipse tam amandus es tamque dulcis tamque in omni genere iucundus, id est proprie tuum.* (*Fam.* 9. 15. 1) На основу наведеног дела Цицероновог писма Пету, а у контексту разматрања употребе грчког језика у писмима, Адамс закључује да су њих двојица морали бити веома блиски. Види Adams 2003b, 313–314.

¹⁷⁵ Види нап. 138.

¹⁷⁶ Назив је превод термина “parenthetical full clauses“, који смо преузели из Volkestein 1998, 1–17.

истражује однос парентетичне реченице и њеног фокуса који се налази у основној реченици¹⁷⁷. Наиме, ауторка је утврдила да се парентетичне целовите реченице у Цицероновим писмима најчешће јављају у синтаксичкој паузи (58%), тј. између две реченице, затим у оквиру саме реченице (40%) и, на крају, да су веома ретке на позицији између именице и њеног модификатора (2%).¹⁷⁸ Поред тога, закључено је да се у прва два случаја, који у ствари преовлађују, најснажнији фокус увек налази иза парентетичне реченице. Ми ћемо покушати да на основама поменутог истраживања размотримо семантичку вредност овакве врсте парентезе и њену функцију, као и њен утицај на основну реченицу.

(75) Quo ex genere si quem forte tui cognosti amantiorem (**fieri enim potuit**) quam temporis, hunc vero ad tuum numerum libenter adscribito. (*Q. fr.* 1. 1. 15)

Али, ако видиш да је неко из те класе наклоњенији теби (а и то је било могуће) него твојој тренутној позицији, слободно га уврсти у своје пријатеље.

Поменути парентетични исказ *fieri enim potuit* можемо сматрати варијацијом парентетичног *potest fieri*, које је забележено, такође у парентези, код Цицерона, али и на таблицама из Виндоланде, што указује на колоквијални карактер овог израза.¹⁷⁹ Поред тога, Хофман је приметио да Цицерон парентетичне реченице често уводи помоћу *nam* и *etiam*, а присуство таквих примера је утврђено и у истраживаном корпусу. Међутим, овој групи примера би требало придружити и парентетичне реченице у којима као први члан стоји *quod*, јер се чини да имају сличну намену.

(76) Atque hoc sic habeto (**nihil enim nec temere dicere nec astute reticere debeo**), materiam omnem sermonum eorum qui de te detrahere velint Statium dedisse. (*Q. fr.* 1. 2. 3)

Него, знај да (не треба, наиме, нити да кажем нешто непромишљено, нити да мудро ћутим) сав материјал за приче оних који би да те унизе дао је Стације.

(77) Hoc de genere nihil te nunc quidem moneo (**sero est enim, ac scire potes multa me varie diligenterque monuisse**); (*Q. fr.* 1. 2. 9)

¹⁷⁷ Израз “host sentence” налазимо у Bolkestein 1998, 1–17.

¹⁷⁸ Ibid. 7–8.

¹⁷⁹ Адамс *potest fieri* доводи у везу са француским *peut-être*. (Adams 2003a, 554).

У вези са овим никакав ти савет сада нећу дати (наиме, касно је, а ти добро знаш да сам те већ на разне начине здушно саветовао).

- (78) Qui ut peroravit (**nam in eo sane fortis fuit, non est deterritus, dixit omnia atque interdum etiam silentio, cum auctoritate pervicerat**) – sed ut peroravit, surrexit Clodius. Ei tantus clamor a nostris (**placuerat enim referre gratiam**) ut neque mente nec lingua neque ore consisteret. (*Q. fr.* 2. 3. 2)

Чим је завршио свој говор (наиме, био је у томе баш храбар, није се дао уплашити, рекао је све, па чак је, захваљујући свом ауторитету, постигао и то да, с времена на време, говори у тишини) – али како је завршио, устаде Клодије. Наши га дочекаше с таквом виком (јер су само узвратили истом мером), да је изгубио контролу над мислима, говором и прибраношћу.

- (79) Qua re non equidem iam te rogo ut ad me de te, de rebis istis scribas (**numquam enim, cum potes, praetermittis**), sed hoc te scire volo, nihil fere umquam me sic exspectasse ut, cum haec scribebam, tuas litteras. (*Q. fr.* 3. 3. 1)

Баш зато не тражим да ми пишеш о себи и о тим стварима (то наиме, кад год можеш, не пропушташ), већ хоћу да знаш да скоро никада ништа нисам очекивао као што, док ово пишем, ишчекујем твоје писмо.

У свим наведеним примерима уочавамо да Цицерон парентетичним реченицама у којима стоји *enim* и *nam* даје коментар, тј. додатно појашњава оно о чему говори, а разлог употребе може бити различит. Дакле, оваквим парентетичним реченицама Цицерон изриче узрок или оправдање за оно што је учињено или није учињено, а изриче се реченицом у коју је парентетична уметнута; с друге стране, оне некада могу дати наговештај критике адресата, док је понекад њихова сврха избегавање двосмислености или недоречености, а забележен је и пример у коме се у парентези даје ироничан коментар на догађај у Сенату. Функцију коментара уочили смо, такође, код парентетичних реченица у којима је на почетку употребљена показна заменица *is* (*ii*); у овом случају задатак парентезе јесте да да додатна објашњења која се тичу лица поменутих у реченици у коју је парентетична уметнута. У таквој парентези фокус је управо на датој заменици која је редовно у номинативу и има функцију субјекта, те је приметно да се њоме пажња адресата додатно усмерава на лице или лица која су поменути у реченици у коју је парентетична уметнута и још једном истиче њихов значај у ситуацијама које се описују.

- (80) Quis Alexandriam ire cuperet: respondebant ‘Pompeius’. Quem ire vellent: respondebant ‘Crassum’ (**is aderat tum Miloni, animo non amico**). (*Q. fr.* 2. 3. 2)

Ko je želeo da ide u Aleksandriju: odgovarali su „Помпеј“. А кога сте ви желели да пошаљете: одговарали су „Краса“ (овај је тада био присутан, али није био наклоњен Милону).

- (81) De iudicibus duo praetorii sederunt, Domitius Calvinus (**is aperte absolvit ut omnes viderent**) et Cato (**is diribitis tabellis de circulo se subduxit et Pompeio primus nuntiavit**). (*Q. fr.* 3. 4. 1)

У пороти су била двојица бивших претора, Домиције Калвин (он је отворено гласао за ослобађајућу пресуду, да сви виде) и Катон (он се, чим су гласови пребројани, издвојио и први јавио Помпеју).

- (82) Gabinium si, ut Pansa putat oportuisse, defendissem, concidissem. Qui illum oderunt (**ii sunt toti ordines**), propter quem oderunt, me ipsum odisse coepissent. (*Q. fr.* 3. 5 (5–7) 5)

Да сам Габинија, као што Панса мисли да је требало учинити, одбранио, потпуно бих пропао. Они који га мрзе (а то су цели сталежи), због мржње према њему, почели би мене самог да мрзе.

Поред тога, у истраживаном корпусу Цицерон је два пута парентетичном реченицом изразио своје изненађење или негодовање уз узвик *o di!* У следећем примеру, Цицерон Квинту, који је у Белгији, описује догађај из Сената, а парентезом жели да изрази своје одушевљење реакцијом сенатора који су отворено стали на његову страну. Узвиком *o di!*, поред одушевљења, показује прилично изненађење.¹⁸⁰ Јасно је да оваква врста парентезе има функцију изражавања Цицеронових емоција у тренутку догађаја који описује реченицом у коју је парентеза уметнута.

- (83) Hic (**o di! nihil umquam honorificentius nobis accidit**) consurrexit senatus cum clamore ad unum, sic ut ad corpus eius accederet; (*Q. fr.* 3. 2. 2)

Е, овде је (о мој боже! Никада ми већа част није указана) цео сенат уз вику устао, сви до једног, тако да су навалили на њега.

¹⁸⁰ О узвику *o* у *Ad Quintum fratrem* види стр. 75–77 .

У примеру који следи, такође, реч је о политичким збивањима у Риму, која очигледно у Цицерону изазивају снажне емоције. Цицерон, наиме, говори о Помпејевој тежњи ка диктатури, а парентетичном реченицом изражава своје мишљење о Помпеју¹⁸¹, које има за циљ критички осврт на актуелна дешавања на политичкој сцени Рима. Захваљујући парентези, не само да примећујемо да Цицерон има негативан став по питању најављеног догађаја, већ и стичемо утисак његове бурне реакције, негодовања и протеста.

(84) *Hirrus auctor fore videtur (o di, quam ineptus, quam se ipse amans sine rivali!) (Q. fr. 3. 6 (8) 4)*

Изгледа да ће Хир бити предлагач (о мој боже, каква будала, какав нарцис без премца!)

Такође, уз претходна два примера треба поменути пример парентетичног исказа у коме стоји израз *mehercule*.

(85) *Simul et illud (sine ulla mehercule ironia loquor): tibi istius generis in scribendo priores partis tribuo quam mihi. (Q. fr. 3. 4. 4)*

И још и ово (кажем то, кунем се, без икакве ироније): у овој врсти писања ти си далеко бољи од мене.

Иако је заступљен глагол из групе *verba dicendi* у првом лицу индикатива презента, ову парентезу ипак сврставамо у „парентетичне целовите реченице“. Наиме, у овом случају евентуална адресатова сумња у објективност мишљења које ће Цицерон изнети требало би да буде отклоњена коментаром у парентези. Међутим, иако је функција овакве парентезе истицање објективности суда који следи, не можемо да се отлемо утиску да њоме Цицерон уноси једну субјективну, пре свега емоционалну, ноту, и на тај начин жели да подилази Квинту. Таквом тумачењу у великој мери доприноси присуство израза *mehercule*. Парентеза са истим изразом забележена је и у другим корпусима, нпр. *dico me hercule ut sentio (Att. 9. 7. 7)* и *nes mehercule iniuria ... (Fam. 2. 8. 1)*.

Употреба парентетичних реченица у свим до сада поменутим примерима јасно показује да оне писмима дају живост, која представља неизоставни елемент

¹⁸¹ Прихватимо тумачење дато у Т–Р 1906, према коме се поменути парентетични исказ односи на Помпеја; с друге стране, према коментару у SB 1980, реч је о Хиру. О овоме види Т–Р 1906, 224, нап. 4 и SB 1980, 222, нап. 4.

свакодневног разговора, који управо и подразумева да се реченица прекине, да се да нова информација која је од значаја за разумевање претходно реченог или онога што ће бити речено у наставку реченице или пак да се изрази став о неком питању, за који се унапред очекује да ће бити субјективан, те се на тај начин Цицерон одређује по питању онога што је рекао или му је намера да каже. Уколико бисмо примере које смо навели лишили текста у загради, добили бисмо текст из кога не бисмо могли, без студиозније анализе историјских прилика, да сазнамо какав је Цицеронов однос према људима и догађајима које помиње, тј. текст би извесној мери изгубио своју експресивност. Дакле, оно што би се у свакодневном разговору *tête-à-tête* могло изразити интонацијом, мимиком или гестикулацијом, овде се изражава парентетичним реченицама, те се, у том смислу, чини да је присуство коментара изражених њима, готово неопходно у оваквом начину комуникације.

3. 5. Узвици

Према традиционалном схватању, узвици су класа речи чија је „функција искључиво емотивна“¹⁸² и сматрају се карактеристиком колоквијалног језика, а у епистоларном дискурсу „од свих елемената интеракције највише доприносе стварању атмосфере сличне оној у којој се одвија конверзација лицем у лице“.¹⁸³ Прегледом збирке писама *Ad Quintum fratrem* утврђено је присуство следећих узвика: *o*, *heus*, *ecce* и *(me)hercule*. Узвици се углавном јављају у другој и трећој књизи овог корпуса. У табели 3. 3 дајемо фреквенцијски индекс узвика које смо уочили у овом корпусу и њихов фреквенцијски индекс у збиркама *Ad Atticum* и *Ad familiares*, заједно са оним који је настао као резултат синхронијског прегледа у односу на разматрани корпус.¹⁸⁴

¹⁸² Kristal 1988, s.v. *uzvik*.

¹⁸³ О узвцима и екскламативним реченицама у Цицероновим писмима види Кочовска 2014, 140–144.

¹⁸⁴ Дијахронијски преглед корпуса *Ad Atticum* и *Ad familiares* извршен је основу података који су добијени претраживањем електронске базе *Perseus*, с тим што су искључени примери где узвици нису употребљени у епистоларном контексту, већ се јављају као део цитата. Поред тога, искључена су и писма корпуса *Ad familiares* која су писали Цицеронову адресати.

Табела 3. 3 Синхронијски (*) и дијахронијски преглед узвика

узвици	<i>Q. fr.</i>	<i>Att.</i>	<i>Fam.</i>
<i>o</i>	5	11*/83	2*/9
<i>heus</i>	1	2*/9	-*/3
<i>ecce</i>	1	4*/20	-
<i>(me)hercule</i>	17	29*/124	9*/50

*синхронијски преглед заступљености у односу на збирку *Ad Quintum fratrem* (60/59 – 54. год.)

Ономатопејски узвик *o*¹⁸⁵ јавља се у изразу *o di!* два пута, и то оба пута у парентези (*Q. fr.* 3. 2. 2; 3. 6 (8) 4)¹⁸⁶; овај израз у његовим разним варијацијама налазимо и у писмима Атику: *o di boni* (*Att.* 1. 16. 5; 14. 9. 2); *o di immortales* (*Att.* 1. 18. 5); *o di* (*Att.* 9. 18. 2); *o dei boni* (*Att.* 14. 21. 2). Такви изрази су или потпуно самостални искази или су у синтаксичком смислу независни од реченице у којој се налазе.¹⁸⁷

У преостала три примера узвик *o* употребљен је уз *accusativus exclamationis*.

- (86) **O litteras mihi tuas iucundissimas exspectatas**, ac primo quidem cum desiderio, nunc vero etiam cum timore! (*Q. fr.* 2. 7 (6) 1)

O, какво ми је задовољство причинило твоје писмо, тако дуго очекивано, прво са чежњом, а сад већ и са страхом.

- (87) **O iucundas mihi tuas de Britannia litteras!** (*Q. fr.* 2. 16 (15) 4)

O, како ми је пријало твоје писмо о Британији!

У претходна два примера узвик *o* стоји у делу писма који за тему има епистоларну размену, а потпуно иста употреба примећена је и у збирци *Ad Atticum*: *o suavis epistulas tuas uno tempore mihi datas duas!* (*Att.* 2. 12. 1); *o exspectatas mihi tuas litteras!* (*Att.* 4. 19. 1); *o Bruti amanter scriptas litteras!* (*Att.* 15. 10. 1); *o gratas tuas*

¹⁸⁵ Према Кочовској, узвици у писмима могу се поделити на ономатопејске (*o, heus, ecce, hem* и *hui*) и оне који су изведени од других врста речи (*(me)hercule, age, di boni, per deos* и *per fortunas*). О овоме види Кочовска 2014, 165.

¹⁸⁶ Повезаност узвика са парентетичним реченицима уочена је приликом разматрања парентезе у истраживаном корпусу, а поменути примери су већ наведени; види примере бр. 83 и 84 у одељку о парентези, стр. 72–73.

¹⁸⁷ Таква појава уочена је и у српском језику. Наиме, *Нормативна граматика српског језика* узвике дефинише као „непроменљиве речи које функционишу као цели искази који су синтаксички, интонацијски или интерпункцијски одвојени од реченице у којој су употребљени, ако нису употребљени као синтаксички сасвим издвојени искази, уп.

(1) *Јао, како боли!* и

(2) *Јао! Како боли!*“

О узвицима у српском језику види Пипер–Клајн 2013, 215.

mihi iucundasque litteras! (Att. 12. 4. 1). Уочено је да екскламативне реченице овог типа, са изузетком примера бр. 87, стоје у почетном делу писма.¹⁸⁸ О епистоларној размени реч је и у следећем примеру, којим Цицерон изражава своју забринутост због кашњења Квинтовог и Цезаровог писма.

(88) **O me sollicitum!** (*Q. fr.* 3. 1. 17)

Ах, како сам био забринут!

Дијакхронијски преглед показује да се овај узвик јавља у сличној конструкцији у остала два корпуса. Наиме, у корпусу *Ad familiares*, у писму породици које Цицерон, оплакујући своју судбину пише из изгнанства, налазимо *o me perditum! o me adflictum!* (*Fam.* 14. 4. 3), а у збирци *Ad Atticum* израз *o me miserum!* (*Att.* 7. 23. 1). Хачинсон истиче да таквим изненадним узвиком Цицерон показује стање очаја, наводећи притом да се он јавља и у говору *Pro Milone* (*o me miserum, o me infelicem!* (*Cic. Mil.* 102)).¹⁸⁹ Међутим, треба поменути и то да, кад је реч о Цицероновим писмима, израз *me miserum* чешће се јавља без узвика, те га таквог налазимо, како у корпусу *Ad Quintum fratrem* (*Q. fr.* 1. 4. 4), тако и у преостала два разматрана корпуса.¹⁹⁰ У *Ad Familiares* без узвика стоји у писму Теренцији, Тулији и сину Марку (*Fam.* 14. 1. 1; 14. 1. 5), што показује да су изрази овог типа у епистоларном контексту, са узвиком или без њега, пре свега, карактеристични за комуникацију коју одликује искреност и блискост. Поред тога, уочено је и то да су често праћени реторским питањима или екскламативним реченицама, а то јесте случај и са примером који смо уочили у *Ad Quintum fratrem*.

Ваљало би напоменути да се примећује извесна разлика у употреби узвика *o* у писмима брату Квинту и писмима најбољем пријатељу Атику. Тако, нпр. у Цицероновим писмима упућеним пријатељу срећемо бројне примере узвика *o* у именицу *res* коју обавезно прати модификатор¹⁹¹: *o rem miseram* (*Att.* 7. 9. 3; 7. 25.

¹⁸⁸ Кочовска 2014, 166.

¹⁸⁹ Hutchinson 1998, 30.

¹⁹⁰ *Me miserum* је често у Теренцијевим комедијама, у којима се јавља и са узвиком и без њега. Такође је утврђено да се, кад је реч о Плаутовим и Теренцијевим комедијама, *accusativus exclamationis* који садржи личну заменицу никада не јавља са узвиком *o* који налазимо у Цицероновим писмима, већ са узвицима *heu* или *ah*. О овоме, као и о *me miserum* и сличним изразима у Цицероновим писмима, види Flickinger 1913, 276–299.

Пинкстер наводи низ примера израза који чине „лична заменица и евалуативни придев у акузативу“, а што се тиче разматраног *me miserum*, помиње примере у којима се јављају уз узвике *heu* и *eheu*. О овоме види Pinkster 2015, 365.

¹⁹¹ Flickinger 1913, 280.

1; 11. 7. 6; 15. 5. 1; 15. 9. 1), *o rem totam odiosam* (Att. 6. 4. 1), *o rem perditam* (Att. 9. 18. 2), *o rem turpem* (Att. 8. 8. 1), *o rem acerbam* (Att. 13. 22. 2), *o rem indignam* (Att. 13. 35 – 36. 1); затим уз именицу *homo*: *o hominem nequam* (Att. 4. 13. 2; 15. 13. 3); *o perditum hominem* (Att. 14. 17. 3); *o hominem impudentem* (Att. 14. 18. 1). Узвик у претходним примерима доприноси експресивности Цицеронове оштре критике савременика, догађаја, друштвених појава и политичке сцене Рима. Имајући у виду напомену да је реч о примерима који су се појавили кроз дијахронијски преглед две збирке писама, одсуство оваквих примера у писмима Квинту ипак нам може указати на то да Цицерон, у комуникацији са Атиком, не само да је себи допуштао много виши степен слободе у избору тема, већ је био отворенији у изражавању својих емоција. А сам узвик *o* пружа широке могућности за то, од јадиковања над самим собом, преко осећајног обраћања Атику и пријатељима и радости због пристиглог писма, па све до реакције на људе и догађаје.

Узвик *heus* редовно се у Цицероновим писмима јавља у колокацији *sed heus tu*,¹⁹² са само једним изузетком где се јавља *et heus tu*.¹⁹³ Примећено је, наиме, да се њиме уводи нова тема, као и то да се њиме често пажња адресата усмерава ка питању или питањима која, у највећем броју случајева, прате разматрани израз са узвиком *heus*. Наиме, од укупно петнаест, колико их има у Цицероновим делима, у десет примера *heus* управо претходи питањима, док у једном примеру претходи заповести, а у три стоји уз изказ.¹⁹⁴ Следећи пример, који се као једини јавља у збирци *Ad Quintum fratrem*, могао би се сврстати у последњу поменућу групу, мада уз напомену да је реч о типу “postponed interrogative”¹⁹⁵ будући да тврдњу ипак у продужетку прати питање. Стога је јасно да је овде функција узвика *heus* да адресата подстакне да искрено одговори на питање које следи, али да истовремено изрази сумњу и да га укори уколико се утврди да је био неискрен.

¹⁹² Att. 1. 16. 13; 2. 2. 3; 4. 19. 2; 6. 1. 13; 6. 1. 25; 6. 6. 2; 6. 8. 3; 13. 42. 3; Fam. 7. 11. 2; 7. 25. 1; 16. 17. 1.

¹⁹³ Att. 15. 11. 14.

У расправи *Rhetorica ad Herennium*, *heus* се помиње у одељку који представља пример једноставног стила, својственог разговорног језику. Аутор даје пример: *heus, ... adulescens* (Auct. Her. 4. 14), за који Адамс каже да је „комични начин обраћања“ и наводи Плаутове комедије у којима се јавља. О овоме види Adams 2016, 124–132.

¹⁹⁴ Ове податке даје Watt 1963, уз напомену да је један пример је изостављен јер садржи спорно место. Поред тога, у чланку стоји да се *heus* у Цицероновим писмима јавља тринаест пута, а у говорима и реторским делима по једном. О употреби овог узвика, види Watt 1963, 138–143.

¹⁹⁵ “‘Postponed interrogative’ use, where a sentence intervenes between *heus* and a question ...” Види Watt 1963, 140–141.

- (89) **Sed heus tu!** Celari videor a te. Quo modo nam, mi frater, de nostris versibus Caesar?
(*Q. fr.* 2. 16 (15) 5)

Еј, ти, чини ми се нешто кријеш од мене. Шта то, брате мој, Цезар мисли о мојим стиховима?

Узвик *ессе* има улогу да конверзацију учини живљом, односно да створи привид разговора који се одвија лицем у лице.¹⁹⁶ Одељак који наводимо представља пример таквог „оживљавања“ писма, а то Цицерон чини узвиком *ессе*, али и реторским питањима, екскламативним реченицама без узвика и елипсом.

- (90) At enim Graecis solis indulgeo. Quid? L. Caecilium nonne omni ratione placavi? Quem hominem! Qua ira, quo spiritu! Quem denique praeter Tuscenium, cuius causa sanari non potest, non mitigavi? **Esse** supra caput homo levis ac sordidus sed tamen equestri censu, Catienus! Etiam is lenietur. (*Q. fr.* 1. 2. 6)

Но, рећи ћеш да само Грцима гледам кроз прсте. Молим? Нисам ли све учинио да умирим Луција Цецилија? Какав човек! Каква мржња, каква охолост! Кога, најзад, осим Тусценија, чији је случај непоправљив, нисам успео да укротим? Ево, сад нам као опасност прети Катијен, превртљив и подао, али ипак човек витешког ранга! Али смекшаћу ја и њега.

Морамо да приметимо да је *ессе* у оваквом окружењу још и најмање у функцији изражавања било каквих емоција; мотив употребе овог узвика је, пре свега, усмеравање пажње адресата.

Док се у *Ad familiares esse* не јавља, анализа овог узвика у збирци писама *Ad Atticum* показује да се у готово половини од укупног броја примера повезује са емоцијама, углавном пријатним, које у Цицерону изазива долазак писма или пак намера да одговори пријатељу: *esce tibi nuntius pueros venisse Roma* (*Att.* 2. 8. 1); *esce quartae fulmen* (sc. *litterae*) (*Att.* 4. 6. 2); *esce autem alia pusilla epistula* (*Att.* 6. 1. 23); *esce subito litterae Domiti* (*Att.* 8. 8. 2); *esce tuae litterae de Varrone* (*Att.* 13. 16. 1); *esce tibi et Bruti et tuae litterae* (*Att.* 14. 19. 1).

На крају, као најфреквентнији у Цицероновим писмима уопште означен је узвик (*me*)*hercule*, који се за разлику од претходно разматраних узвика никада не јавља у

¹⁹⁶ Кочовска 2014, 166–167.

екскламативним реченицама.¹⁹⁷ Као најбројнији истиче се и у корпусу *Ad Quintum fratrem*.

(91) Quod ad me de Hermia scribis mihi **mehercule** valde molestum fuit. (*Q. fr.* 1. 2. 12)

А то што ми пишеш о Хермији стварно ме је потресло.

(92) De nostra Tullia tui **mehercule** amantissima spero cum Crassipede nos confecisse. (*Q. fr.* 2. 4. 2)

А што се тиче наше Тулије, која ти је, кунем се, дубоко привржена, надам се да сам са Красипедом склопио договор.

(93) Neque enim res probatur et Pompeius noster in amicitia P. Lentuli vituperatur. Et **hercule** non est idem. (*Q. fr.* 2. 5 (4. 3–7) 3 (5))

Наиме, то се не одобрава, а Помпеја критикују због пријатељства с Публијем Лентулом. Он, свега ми, није исти човек.

(94) Mihi **mehercule** valde placet te illa ut constitueras addere; (*Q. fr.* 3. 1. 5)

Мишљења сам, веруј ми, да треба да додаш то како си планирао.

У оквиру разматрања узвика **mehercule** поменућемо писмо које Цицерон са имања пише брату 56. године, а у коме се Квинту правда што је избегао да у посету позове њега и њиховог пријатеља Марија.¹⁹⁸

(95) Tu metuis ne me interpelles? Primum, si in isto essem, tu scis quid sit interpellare otiantem. Sed **mehercule** mihi docere videris istius generis humanitatem, qua quidem ego nihil utor abs te. Tu vero ut me et appelles et interpelles et obloquere et colloquere velim. Quid enim mihi suavius? Non **mehercule** quisquam $\mu\omicron\upsilon\sigma\omicron\lambda\acute{\alpha}\tau\alpha\kappa\omicron\varsigma$ libentius sua recentia poemata legit quam ego te audio quacumque de re, publica privata, rustica urbana. ... Litigarem tecum, si fas esset; sed **mehercule**, istuc si umquam suspicatus ero – nihil dicam aliud nisi verebor ne quando ego tibi, cum sum una, molestus sim. ... Marium autem nostrum in lecticam **mehercule** coniecissem – non illam regis Ptolomaei Asicianam; ... (*Q. fr.* 2. 9 (8) 1–2)

Бојиш се да ми не сметаш? Прво, и да сам и заузет, знаш шта значи прекинути доконог човека. Али, заиста ми изгледа да уводиш ту врсту обзирности, коју ја не

¹⁹⁷ Кочовска 2014, 167.

¹⁹⁸ О овом писму већ је било речи у одељку „Парентеза“, а биће разматрано и са становишта разматрања реторских питања и грчког језика у писмима Квинту; види стр. 66, 91–92, 106 и нап. 159.

практикујем кад си ти у питању, већ је ти намећеш. Вала, желео бих и да ме зовеш, и да ме прекидаш, и да ми приговараш, и да разговараш са мном. Шта би ми могло бити пријатније!? Кунем се да ни онај залуђени песник не чита своје најновије песме са већим жаром него што ја тебе слушам, о чему год да говориш, о јавним или приватним, сеоским или градским темама. ... Да је пристojно, препирао бих се са тобом; али, да ти право кажем, ако икад будем посумњао у твоја осећања – нећу рећи ништа више осим да ћу се бојати да онда, кад смо заједно, ја теби не досађујем. ... А нашег бих Марија, тако ми свега, бацио на носилку – не на ону Асицијеву коју је добио од краља Птоломеја. ...

Цицерон овим изгледа одговара на Квинтово писмо у коме се он увређен и забринут жали што није позван да посети Цицерона док је боравио на имању. Цицерон на почетку, у једном озбиљном тону, покушава да га увери да је увек добродошао, а затим писмо поприма ноту хумора тиме што се у причу уводи пријатељ Марије, због кога је изгледа Цицерон покушао да избегне посету. Писмо садржи четири примера узвика *mehercule*, који су употребљени у различитим контекстима, те нам претходни одломак показује да ситуације у којима Цицерон посеже за овим узвиком могу бити различите. Функција првог узвика је да упутити прекор због Квинтовог понашања којим Цицерону, изгледа иронично, ставља до знања да ће у будућој комуникацији бити обзирнији и неће прекидати Цицерона у његовом литерарном раду. Цицерон, стога разочаран, закључује да се таква обзирност у односу са братом очекује и од њега.¹⁹⁹ Сматрајући да такав начин опхођења није својствен особама које су блиске, Цицерон жели да укори брата, али и да изрази чуђење због његовог понашања, па цео исказ појачава узвиком *mehercule*. Други пак узвик има задатак да Квинта увери да је погрешно проценио ситуацију и да је Цицерон увек жељан његовог друштва, али и да заједно са грчком речју коју Цицерон употребио да назнаку хумора, који ће преовладати у другом делу писма. Трећим *mehercule* Цицерон жели да покаже разочарање и бојазан да њихов однос блискости може бити озбиљно нарушен. И на крају, четврти узвик не само да даје хумористичку ноту, већ и наговештава потпуни преокрет, тј. да ће озбиљност првог дела писма бити замењена хумористичком анегдотом о поменутом Марију.²⁰⁰ Дакле, ово писмо, као и претходни примери, показују да је *mehercule* употребљено у разноврсним емоционалним контекстима, од оних најнежнијих осећања при

¹⁹⁹ SB 1980, 186. нап. 1.

²⁰⁰ О хумору у писму *Ad Quintum fratrem* 2. 9 (8) види види нап. 159.

помену Тулије, преко прекора, разочарања, па све до једног потпуно релаксираног емоционалног стања. Но, не можемо да се отнемо утиску да је уверавање важна функција овог узвика и да он наликује парентетичном изразу *mihi crede*²⁰¹; тако бисмо свако од ових *mehercule* могли заменити нашим „веруј ми“. Отуда се *mehercule* понекад у писмима среће у парентетичним реченицама, а такав пример имамо и у овом корпусу, и о њему је већ било речи (*Q. fr.* 3. 4. 4).²⁰²

Међутим, морамо да приметимо да Цицерон у још једном писму овог корпуса уверава брата у своја искрена осећања иако је избегао сусрет са њим. Писмо пуно емоција почиње обраћањем Квинту на начин који није уобичајен за Цицеронов стил.²⁰³

(96) *Mi frater, mi frater, mi frater, tune id veritus es ne ego iracundia aliqua adductus pueros ad te sine litteris miserim aut etiam ne te videre noluerim? (Q. fr. 1. 3. 1)*

Мој брате, мој брате, мој брате, зар си се уплашио да ме је љутња натерала да пошаљем момке без писма или чак да не желим да те видим?

Но, ово писмо, за разлику од преходно разматраног, не садржи ниједан узвик, јер, иако је тема слична, околности су потпуно другачије. Наиме, ово писмо Цицерон пише из изгнанства, а уочено је потпуно одсуство узвика у писмима која Цицерон током овог периода свог живота пише Квинту; слично је и са онима која пише Атику, а у којима налазимо само један пример узвика (*per fortunas (Att. 3. 20. 1)*). Насупрот томе, узвици су присутни готово у свим писмима која је Цицерон током изгнанства написао својој породици, Теренцији, Тулији и Марку: *o me perditum! o me adflictum! (Fam. 14. 4. 3); hem, mea lux, meu desiderium ... (Fam. 14. 2. 2); per fortunas miseras nostras ... (Fam. 14. 1. 5)*. Уколико бисмо направили поређење писама која Цицерон из изгнанства пише брату са онима која су адресирана на чланове најуже породице,²⁰⁴ можемо приметити да су обе групе писама писане у стању повишених емоција, које и јесте било карактеристично за Цицерона у том периоду. Међутим, иако су писма породици адресирана на Теренцију, Тулију и Марка, Цицерон се у њима обраћа искључиво Теренцији пред којом је, како се и

²⁰¹ О овом изразу је било речи у одељку „Парентеза“; види стр. 61–62.

²⁰² О узвику *mehercule* у парентези, види пример бр. 85, стр. 73.

²⁰³ О овоме и писму *Q. fr.* 1. 3 види Hutchinson 1998, 38–48.

²⁰⁴ Поређење трију писама из изгнанства (*Fam.* 14. 4; *Att.* 3. 7; *Q. fr.* 1. 3) и њихову анализу даје Hutchinson 1998, 25–48.

очекује, био потпуно искрен у изражавању емоција,²⁰⁵ те су отуда присутни узвици који му помажу да искаже своје безнађе и очај. Стога су писма Теренцији Цицеронов солилоквиј, којим себи даје одушка у једној безизлазној ситуацији. С друге стране, тешко је очекивати такву врсту отворености у писмима Квинту, с обзиром на то да је Цицерон, иако је писао о свој тузи, увек имао на уму да Квинту мора да пружи охрабрење и подстицај, а да свој очај сачува за себе. То је, између осталог, и проузроковало избегавање сусрета са братом током изгнанства, о чему и говори поменуто писмо. Наиме, Цицерон не жели да га Квинт види у таквом стању, бојећи се да би га то могло узнемирити. Овим, према томе, можемо, такође, објаснити одсуство узвика у два писма Квинту написаним током изгнанства. Међутим, прва књига овог корпуса садржи још два писма, а, како се већ у прелиминарном разматрању показало, употреба узвика у првој књизи овог корпуса веома је ретка и у њој су уочена само два узвика (*mehercule* и *ессе*), и то у истом писму (*Q. fr.* 1. 2). А што се првог сачуваног Цицероновог писма брату тиче, оно заправо представља Цицеронову расправу о томе како управљати провинцијом, у којој Цицерон покушава да објасни брату како да води провинцију након неочекиваног продужетка службе, те се чини да ту претерано нема места осећањима, па према томе ни потребе за узвицима.

²⁰⁵ Hutchinson 1998, 28–33.

4. РЕТОРСКА ПИТАЊА

Познато је да се под термином 'реторско питање' подразумева упитна реченица на коју се не очекује одговор, већ је срачуната на то да изрази или изазове емоције. Цицерон је реторска питања веома често користио у својим говорима, али она нису била реткост ни у његовим писмима. Са становишта епистографије, Кочовска 2014 реторска питања представља као један од начина подстицања адресата на интеракцију, при чему напомиње да се на њих не очекује одговор, и истиче да су она, кад је реч о Цицероновој преписци, чешћа у писмима која одликује блискост кореспондената.²⁰⁶ Уколико поред свега наведеног имамо у виду и то да је Цицероново реторско образовање сигурно морало утицати на изражавање емоција у деловима писама у којима преовладава емотивни тон,²⁰⁷ присуство реторских питања у писмима Квинту нимало не изненађује. Покушаћемо, стога, да утврдимо у којим ситуацијама Цицерон користи реторска питања, да расветлимо њихову улогу у писмима датог корпуса и да, на крају, дођемо до неких свеобухватнијих закључака на основу поређења са онима која налазимо у писмима из збирки *Ad Atticum* и *Ad familiares*.

На самом почетку нашег истраживања намеће се следећа дилема: да ли се сва питања која се јављају у писмима збирке *Ad Quintum fratrem* могу сматрати реторским или пак неким од њих Цицерон заиста захтева одређену информацију? Држећи се дате дефиниције, према којој се на реторска питања не очекује одговор, утврдили смо да само два питања нису у складу са њом, тј. реч је о правим питањима на која Цицерон очекује да Квинт одговори.²⁰⁸ Такође, треба поменути и то да се у истраживаној збирци питања јављају и у оквиру цитата. Сматрамо да она нису употребљена у епистоларном контексту и стога смо их искључили из нашег истраживања.²⁰⁹

²⁰⁶ Кочовска 2014, 74, 250.

²⁰⁷ Albrecht 2003, 66.

²⁰⁸ *Quo modo nam, mi frater, de nostris versibus Caesar? ... Dic mihi verum: num aut res eum aut χαρακτήρ non delectat? (Q. fr. 2. 16 (15) 5)* Део овог примера већ је наведен у оквиру одељка „Узвици“, а биће разматран и у оквиру ширег одломка у поглављу „Грчки језик“; види пример бр. 89, стр. 78 и пример бр. 13, стр. 111–112.

Оно што нас додатно уверава у то да се не ради о реторским питањима је императив *dic*, који јасно показује да се на наведена питања очекује одговор.

²⁰⁹ Реч је, наиме, о питањима која се јављају на местима где Цицерон цитира туђе или своје речи. Учили смо их два пута: *Q. fr. 1. 4. 4; 2. 11 (10) 3.*

Прегледом збирке *Ad Quintum fratrem* пребројали смо укупно 68 реторских питања. Још у прелиминарном разматрању показало се да се преко 60% од укупног броја реторских питања налази у писмима која припадају првој књизи корпуса. Наиме, међу њима се налазе два веома емотивна писма која Цицерон пише из изгнанства, као и писмо у коме Цицерон Квинту даје упутства за управљање провинцијом.²¹⁰ Наводимо, најпре, неке од примера које смо пронашли у поменутих писмима.

- (1) *Quid est enim negoti continere eos quibus praesis, si te ipse contineas? (Q. fr. 1. 1. 7)*

Какав је то напор да контролишеш оне које предводиш, ако се сам држиш правила?

- (2) *Quid autem reperiri tam eximium aut tam expetendum potest quam istam virtutem, moderationem animi, temperantiam non latere in tenebris neque esse abditam, sed in luce Asiae, in oculis clarissimae provinciae atque in auribus omnium gentium ac nationum esse positam? Non itineribus tuis perterreris homines, non sumptu exhauriri, non adventu commoveri? Esse, quocumque veneris, et publice et privatim maximam laetitiam, cum urbs custodem, non tyrannum, domus hospitem, non expilatorem recepisse videatur? (Q. fr. 1. 1. 9)*

А шта може бити тако изузетно или тако пожељно као кад се врлина, уздржаност, умереност не скрива у мраку нити држи у тајности, већ се налази на азијском светлу, пред очима врло славне провинције и одзвања у ушима свих племена и народа? Кад становништво није уплашено твојим марширањем, кад није упропаићено наметима, кад није узнемирено твојим доласком? Кад си, где год да дођеш, и службено и приватно, дочекан с највећом радошћу, јер се чини да је град добио чувара, а не тиранина, дом домаћина, а не пљачкаша?

- (3) *Sed quid ego te haec hortor quae tu non modo facere potes tua sponte sine cuiusquam praeceptis sed etiam magna iam ex parte perfecisti? (Q. fr. 1. 1. 36)*

Но, што да те подстичем на оно што не само да можеш учинити својом вољом без ичијег савета него си и већим делом већ обавио?

Прво сачувано Цицероново писмо Квинту, као што смо то већ више пута поменули, садржи упозорења, савете и молбе брату да се понаша у складу са строгим моралним начелима док год буде био на челу провинцијске управе. На самом почетку писма сазнајемо да је Квинт видно разочаран чињеницом да му је служба

²¹⁰ Истичући литерарни стил овог писма, као и присуство прозног ритма, SB сматра да је постојала намера да се оно објави. О овоме види SB 1980, 147.

по други пут продужена за још годину дана. Према томе, Цицерон покушава да га утешити, охрабри и посаветује, али будући да је Квинт изгледа у великој мери клонуо духом, старији брат ће морати да посегне за својом реторском вештином не би ли га уверио у оно што му говори и на неки начин приморао да поступи према његовим упутствима. Тако су и реторска питања у примерима које смо навели средство које је у служби датог циља. Примећено је да је Цицерон, у ситуацијама када је желео да наметне своје ставове Квинту, често имао дозу опрезности²¹¹ како би његови налози и упутства деловали блаже, пре као савети и бодрење. Чини се да је тај принцип могао често бити разлог употребе реторских питања; наиме, реторска питања Цицерону пружају могућност да на посредан начин издејствује да се Квинт повинује његовим упутствима, али и да га умири, и, напоследку, охрабри. Заправо, у сваком од претходних реторских питања у фокусу је Квинт, те, између редова, читамо: „Ти то можеш! Верујем у тебе!“

Анализа поменутих реторских питања са становишта лексике показује да она често почињу упитном заменицом *quid*, употребљеном увек у апстрактном смислу, код које се поред основног значења „шта“ може препознати још и узрочно „зашто“.²¹²

Погледајмо сада какву још функцију имају реторска питања истраживаног корпуса.

- (4) *Iam qui in eius modi rebus in quibus vereor etiam ne durior sim cautus esse velim ac diligens, quo me animo in servis esse censes? (Q. fr. 1. 1. 17)*

А сад, имајући у виду то да бих желео да сам опрезан и пажљив у погледу оних ствари за које се бојим да сам сувише строг, шта мислиш какво је моје мишљење у вези са робовима?

Овим реторским питањем Цицерон покушава поново да своје ставове наметне Квинту. Наиме, реч је о саветима које му даје у вези са његовим опхођењем према робовима. Цицерон користећи придеве *cautus* и *diligens* истиче идеал коме и сам тежи у овој области живота једног римског патриција, а читајући текст који следи након реторског питања сазнајемо да Цицерон, кад је реч о робовима, Квинту

²¹¹ То је, на пример, уочено приликом разматрања јусивних и прохибитивних конјунктива у Цицероновим писмима. Наиме, поређењем употребе независних конјунктива у писмима Квинту са онима који се налазе у писмима Атику, показало се да је Цицерон у писмима Квинту избегавао наредбе и трудио се да их преобликује у савете, молбе, опомене и упозорења. О овоме види Здравковић-Стојановић 2016, 57–67.

²¹² Поменута заменица се у овом значењу употребљава у акузативу средњег рода. Види Pinkster 2015, 913.

саветује опрезност и бригу. Међутим, како зна да то није лак задатак, показује емпатију тиме што истиче да то није увек достижан циљ ни за њега, јер је сам строжи него што би требало. Но, ни та Цицеронова тобоже критика на сопствени рачун, рекли бисмо, није случајна. Чини се да је основни мотив употребе овог реторског питања подстицај Квинта да промени свој однос према робовима и да буде опрезнији, јер старији брат изгледа није био задовољан овом сфером Квинтовог понашања, што сазнајемо већ из следећег писма у коме Цицерон помиње извесног ослобођеника Стација, роба кога је Квинт ослободио.²¹³

- (5) Quod autem me maxime movere solebat, cum audiebam illum plus apud te posse quam gravitas istius aetatis, imperi, prudentiae postularet – quam multos enim mecum egisse putas ut se Statio commendarem, quam multa autem ipsum ἀφελῶς mecum in sermone ita posuisse, ‘id mihi non placuit’, ‘monui’, ‘suasi’, ‘deterrui’? (*Q. fr.* 1. 2. 3)

А обично ме је највише узнемиравало, кад сам слушао да он на тебе утиче више него што то налажу његове године, положај и памет – шта мислиш, колико ме је људи питало да их препоручим Стацију? Колико пута је сам, у разговору са мном, наивно казао „то му нисам одобрио“, „опоменуо сам га“, „уверио сам га“, „одвратио сам га“?

За разлику од примера бр. 4, где Цицерон даје један општи савет у вези са поступањем према робовима, дато писмо се односи на конкретан случај. Цицерон је очигледно прилично узнемирен због Стацијевог понашања, али, пре свега, због чињенице да Квинт изгледа није успео да направи дистанцу која би у овом односу требало да постоји. Цицерону је, чини се, толико стало да Квинт схвати своју грешку, да, цитирајући Стацијеве речи, наводи брата да увиди да поступци ослобођеника нарушавају његов углед. Реторска питања чине ситуацију драматичном и треба да увере Квинта да је погрешно, а Цицерон то појачава тиме што рачуна на његово саосећање, јер истиче да је и сам узнемирен због недопустиво великог утицаја ослобођеника на једног римског званичника. У сваком случају, Цицерон очекује да ће Квинт након овога бити подстакнут да добро размисли о свему, тако да то јесте крајњи циљ употребе реторских питања.

²¹³ Реч је о писму *Q. fr.* 1. 2. 2., у коме се помиње ослобођеник Стације као неко ко „даје повода за гласине“. Из писама *Att.* 2. 18. 4. и 2. 19. 1. сазнајемо о Цицероновом противљењу Квинтовој жељи да ослободи роба. Поменуто писма написана су исте године као и писмо у коме стоји пример бр. 4.

Реторска питања са изразито емотивним тоном карактеристична су за писмо које Цицерон пише из изгнанства и у коме жели да се оправда брату што је одбио да га Квинт посети док се, по завршетку службе, враћао из провинције.²¹⁴ Како сазнајемо из самог писма, Цицерон је најпре послао робове да саопште Квинту да не долази у Солун, већ да пожури ка Риму. Квинтово подозрење изазвали су како садржај поруке тако и чињеница да је пренесена усменим путем. Затим је Цицерон послао брату писмо у коме га моли да га послуша, са образложењем да је као брат изгнаника изложен великој опасности и да може бити убијен. Међутим, увређени Квинт је сматрао да постоје неки други разлози избегавања сусрета и стога је Цицерону послао писмо у коме је изразио своју сумњу. Писмо које овде разматрамо јесте одговор на поменуто Квинтово писмо. Цицерон у њему најзад открива главни разлог због кога није желео да види брата; наиме, био је свестан да би сусрет са братом додатно увећао и онако велику тугу због изгнанства, коју сам није био у стању да поднесе. Само писмо почиње низом реторских питања, али се она јављају и у остатку писма и чине 20% од укупног броја реторских питања у истраживаном корпусу. Наводимо илустративне примере.²¹⁵

- (6) *Mi frater, mi frater, mi frater, tune id veritus es ne ego iracundia aliqua adductus pueros ad te sine litteris miserim aut etiam ne te videre noluerim? Ego tibi irascerer? Tibi ego possem irasci?... Ego te videre noluerim? (Q. fr. 1. 3. 1)*

Мој брате, мој брате, мој брате, зар си се уплашио да ме је љутња натерала да пошаљем момке без писма или чак да не желим да те видим? Зар на тебе да се љутим? Зар на тебе могу да се љутим? ... Зар тебе не желим да видим?

- (7) *Nam quod ad te pueri sine litteris venerunt, quoniam vides non fuisse iracundiae causam, certe pigritia fuit et quaedam infinita vis lacrimarum et dolorum. **Haec ipsa me quo fletu putas scripsisse?** Eodem quo te legere certo scio. **An ego possum aut non cogitare aliquando de te aut umquam sine lacrimis cogitare? Cum enim te desidero, fratrem solum desidero?** Ego vero suavitate [prope] fratrem, <aetate> prope aequalem, obsequio filium, consilio parentem. **Quid mihi sine te umquam aut tibi sine me iucundum fuit? Quid quod eodem tempore desidero filiam?** Qua pietate, qua modestia, quo ingenio! Effigiem oris, sermonis, animi mei. **Quod filium venustissimum mihique dulcissimum?** Quem ego ferus ac ferreus e complexu dimisi meo, sapientiosem puerum quam vellem; sentiebat enim miser iam quid ageretur. **Quid vero <quod> tuum filium,***

²¹⁴ О овом писму види Hutchinson 1998, 38–48.

²¹⁵ Део примера бр. 6 већ смо разматрали у одељку „Узвици“. Види пример бр. 96, стр. 81 и нап. 203.

[quid] imaginem tuam, quem meus Cicero et amabat ut fratrem et iam ut maiorem fratrem verebatur? Quid quod mulierem miserrimam, fidelissimam coniugem, me prosequi non sum passus, ut esset quae reliquias communis calamitatis, communis liberos tueretur? (*Q. fr.* 1. 3. 2–3)

*А то што су момци дошли без писма, пошто видиш да није реч о љутњи, прави разлог била је летаргија и неизмерни потоци суза и боли. **Шта мислиш, с каквим плачем сада ово пишем?** А сигуран сам да ћеш и ти плакати док будеш читао. **Да ли ја могу некада да не размишљам о теби или да икада то чиним без суза? Јер кад ми недостајеш, да ли чезнем само за братом?** Не, него за неким ко ми је брат у дружењу, готово вршњак, син у послушности, родитељ у саветовању. **Шта је икада мени без тебе и теби без мене било пријатно? Шта пошто истовремено чезнем и за кћерком?** Каква приврженост, каква скромност, каква памет! Моја слика и прилика. **А шта са мојим најмилијим и најдражим сином?** Како сам само био окрутан и бездушан што сам из свог заглаја испустио тог дечака, који је мудрији него што бих могао да пожелим; него, већ је јадан схватио шта се дешава. **А шта с твојим сином, твојом сликом и приликом, кога мој Цицерон и воли као брата и поштује као старијег брата? А шта што својој јадној жени, највернијој сапутници, нисам допустио да ме прати да би остао неко ко би чувао оно што је од заједничке невоље, која нас је задесила, преостало, да би бринуо о нашој деци?***

- (8) *Filiam meam et tuam Ciceronemque nostrum quid ego, mi frater, tibi commendem? (Q. fr. 1. 3. 10)*

А што се тиче моје кћерке (која је и твоја) и нашег Цицерона, зар, брате мој, има потребе да наглашавам да сад ти треба о њима да се стараиш?

Бројна реторска питања свакако доприносе емотивном тону овог писма. Уочавамо да многа од њих не садрже упитне речи, већ су постављена интонацијом. Нарочито су карактеристична она у примеру бр. 6, а њихова афективност проистиче из употребе независних, делиберативних, конјунктива који се јављају искључиво у првом лицу једнине.²¹⁶ Такође, приметили смо да су у готово свим реторским питањима поменутог писма присутне личне заменице *ego* и *tu* у различитим падежима, а честа је и комбинација *ego–tu*; у том смислу, када говори о трећим лицима, Цицерон их овде помиње једино кроз призму личног доживљаја несреће

²¹⁶ Поменута питања су наведена као пример делиберативног конјунктива у Woodcock 1959, 131–132.

која га је задесила. У ствари, Цицерон градацијски иде од *ego* преко *tu*, па све до трећих лица означаваних искључиво заједничким именицама *filia, filius, mulier, conix*, без помињања личних имена. Заједничке именице којима денотира породичне односе поново стављају у центар Цицерона, јер је он референтна личност у односу на све поменуте. Поред тога, емфатичност оваквих конструкција проистиче и из честе употребе суперлатива, који нису увек у значењу елатива, како би нам се могло учинити на први поглед, већ бисмо им каткад могли приписати и ексцесивно значење.²¹⁷ Наиме, поред суперлатива *venustissimum* и *dulcissimum*, којима Цицерон описује сина, налазимо и *miserrimat* и *fidelissimat*, којима жели да каже да је Теренција „несрећнија него што би требало да буде“ и „вернија него што би требало да буде“, односно, то што је она таква каквом је описују дати придеви доприноси да њихов неповољан положај буде још гори. Како видимо, овако конструисана реторска питања, у комбинацији са екскламативним реченицама, које се, такође, јављају у овом писму, стварају једну слику опште пренаглашености Цицеронових осећања, а никакву сумњу немамо да то и јесте била његова намера. Треба поменути и то да је Хачинсон приметио да дато писмо показује сличности са говорима, а уочено је да је начин на који представља свој однос са Квинтом идентичан ономе што налазимо у говорима након повратка из изгнанства.²¹⁸

Погледајмо сада сличне примере из писма које Цицерон пише породици, такође у периоду изгнанства.

- (9) O me perditum, o me adflictum! **Quid nunc? Rogem te ut venias, mulierem aegram, et corpore et animo confectam? Non rogem? Sine te igitur sim?** Opinor, sic agam: si est spes nostri reditus, eam confirmes et rem adiuves; sin, ut ego metuo, transactum est, quoquo modo potest, ad me fac venias. Unum hoc scito: si te habebis, non mihi videbor plane perisse. **Sed quid Tulliola mea fiet?** Iam id vos videte; Mihi deest consilium. Sed certe, quoquo modo se res habebit, illius misellae et matrimonio et famae serviendum est. **Quid? Cicero meus quid agat?** Iste vero sit in sinu semper et complexu tuo. Non queo plura iam scribere; impedit maeror. (*Fam.* 14. 4. 3)

О, како сам несрећан и јадан! Зар да тражим да дођеш сада када си болесна и исцрпљена и духом и телом? Или да не тражим? Да будем, дакле, без тебе?

²¹⁷ Види нап. 112.

²¹⁸ Аутор сличност илуструје примерима. О овоме види Hutchinson 1998, 43.

*Мислим да је тако боље; ако има наде да се вратим, провери да ли је основана и ради на њој. Ако је нема, чега се и плашим, дођи код мене што пре можеш. Једно знај: будеш ли уз мене, нећу се осећати потпуно изгубљеним. **А шта ће бити са мојом Тулијицом?** На теби је да размислиш, ја немам шта да кажем. Како год да буде, морамо имати на уму њен брак и углед. **А шта да ради мој Цицерон?** Волео бих да увек буде под мојом пажњом и у мом загрљају. Не могу више да пишем; притиска ме жалост.²¹⁹*

Конјунктивна реторска питања у низу, захваљујући независним конјунтивима делиберативног типа²²⁰ у првом лицу једнине, интензитет Цицеронових емоција стављају у први план, те тако стичемо утисак да је, иако се обраћа Теренцији, реч заправо о солилоквију у оквиру кога у стању потпуног незнања Цицерон преиспитује себе и своје намере.

Наводимо још један пример из збирке *Ad Atticum*, који потиче из истог периода.

- (10) **Nam quod me tam saepe et tam vehementer obiurgas et animo infirmo esse dicis, quaeso, ecquod tantum malum est quod in mea calamitate non sit? Ecquis umquam tam ex amplo statu, tam in bona causa, tantis facultatibus ingeni, consili, gratiae, tantis praesidiis bonorum omnium concidit? Possum oblivisci qui fuerim? Non sentire qui sim, quo caream honore, qua gloria, quibus liberis, quibus fortunis, quo fratre?** Quem ego, ut novum calamitatis genus attendas, cum pluris facerem quam me ipsum semperque fecissem, vitavi ne viderem, ne aut illius luctum squaloremque adspicerem aut ne me, quem ille florentissimum reliquerat, perditum illi adflictumque offerrem. Mitto cetera intolerabilia; etenim fletu impediior. **Hic utrum tandem sum accusandus quod doleo an quod commisi ut haec aut non retinerem, quod facile fuisset nisi intra parietes meos de mea pernicie consilia inirentur, aut certe vivus non amitterem?** (*Att.* 3. 10. 2)

А ти, кад ме већ тако често и жестоко грдиш због недостатка воље и самопоуздања, хајде ти реци да ли постоји каква страхота и пропаст која ме још није задесила. Да ли се икада десило да се неко са тако високог положаја, са тако исправним намерама, тако способан, тако трезвен, тако утицајан и уз подршку најбољих – тако сруши? Како да заборавим ко сам био? Како да не видим ко сам и шта сам и без чега сам све остао: без положаја, угледа, своје

²¹⁹ Превод преузет из *Интимна преписка*, прев. В. Васић, стр. 70.

²²⁰ Пинкстер уз питања наведеног примера помиње термине 'consultative', 'deliberative' и 'dubitative'. Аутор даље каже: „In these questions a person consults his own feelings about what he can or should do in a given situation“. Види Pinkster 2015, 485.

*деце, иметка, брата? А брата – тек да не пропустиш још једну од мојих мука – брата, кога волим и одувек сам волео више него икада себе самог, морао сам да избегнем како га не бих гледао жалосног и сломљеног, а и да бих њега, који ме памти на врхунцу успеха, поштедео призора моје патње и очаја. О осталим неиздрживим боловима да не причам; сузе ми не дају. Да ли ме у свему овоме треба кривити зато што тугујем, или пре зато што нисам успео да све своје сачувам – што се лако могло десити да ми се није у рођеној кући радило о глави – или да онда барем изгубивши све изгубим и живот?*²²¹

Оно што се, пре свега, намеће као закључак кад је реч о употреби реторских питања у писмима различитих збирки из периода изгнанства јесте да Цицерон често питања користи у низу како би изразио свој очај. Међутим, док се у писму Квинту (примери бр. 6 и 7) и у писму Теренцији (пример бр. 9) реторска питања односе како на Цицерона, тако и на адресате и остале чланове породице, у писму Атику она у фокус стављају Цицерона тако да његово јадиковање постаје још снажније. Дакле, док је у писмима супрузи и брату, пишући и о њиховој патњи, показивао забринутост за њих саме, пред Атиком је био потпуно отворен, усредсређен искључиво на себе, те је могао без икаквог устезања да изнесе своја осећања, а да притом не брине сувише за осећања адресата.²²² Уколико се даље упустимо у поређење датих примера, уочавамо да су реторска питања у писмима најбољем пријатељу и брату дужа, стилски дотеранија у односу на она које налазимо у писмима Теренцији, која су једноставна, кратка и често без упитне речи, срачуната на то да управо захваљујући тим карактеристикама постигну свој циљ изазивања снажних емоција без употребе сувишних речи. Поред тога, дати примери писма у коме се Цицерон обраћа Теренцији и писма Квинту показали су да су емоције у појединим реторским питањима додатно наглашене употребом независних конјунктива.

У збирци *Ad Quintum fratrem* налазимо још једно писмо које почиње реторским питањем. За разлику од претходно разматраног, реч је, наиме, о писму са извесном

²²¹ Превод преузет из *Писма Атику II*, прев. Г. Видовић, стр. 55.

²²² „Стиче се утисак да Цицерон у Атику није видео само пријатеља него и особу којој је увек могао да се повери и исповеди – можда би Атик био успешан Цицеронов психоаналитичар.“ (Pendelj 2002, 117). О односу Цицерона и Атика види и Pendelj 2002, 73–77.

дозом хумора,²²³ у коме Цицерон покушава да се оправда брату за то што њега и његовог пријатеља Марија није позвао да му буду гости на имању.

(11) Tu metuis ne me interpelles? (*Q. fr.* 2. 9 (8) 1)

Бојиш се да ме не прекидаш?

Иако су околности потпуно другачије, чини се да, као и у емотивном писму из изгнанства, и ово реторско питање јесте у служби уверавања брата да му ништа није драже од њега самог и од сусрета са њим. То конкретно сазнајемо из још једног елиптичног реторског питања²²⁴ које срећемо у наставку писма, а које представља варијацију већ поменутог у примеру бр. 7, додуше, у мање афективном тону.

(12) Quid enim mihi suavius? (*Q. fr.* 2. 9 (8) 1)

Шта би ми могло бити пријатније?

Реторска питања овом писму дају живост, која би могла навестити хумористички тон који је заступљен у остатку. Такву врсту живости срећемо и у подужем првом писму треће књиге дате збирке, у коме налазимо бројне теме, од Квинтове виле, чију изградњу Цицерон надгледа, преко породичних тема, Квинтовог сина и супруге Помпоније, па све до Цезара и других политичких тема.

(13) Quod me in eadem epistula, sicut saepe antea, cohortaris ad ambitionem et ad laborem, faciam equidem; **sed quando vivemus?** (*Q. fr.* 3. 1. 12)

А то што ме и у том писму, као и раније, подстичеш да будем амбициозан и да се трудим, па то и чиним; него, кад ћемо онда живети?

Цицерон коментар о Квинтовом писму у коме га позива да, кад је реч о ангажовању на суду,²²⁵ прионе на посао и да све од себе, завршава готово пословичним реторским питањем, јер за Цицерона, према Т–Р 1906, „живети“ значи бавити се књижевним радом у миру неког од сеоских имања.²²⁶ Сасвим је извесно да се стање изражено глаголом у реторском питању односи само на њега, те у множини глагола препознајемо реторски плурал.²²⁷

²²³ О овом писму види стр. 66, 79–81, 106 и нап. 159.

²²⁴ Пример је већ наведен у оквиру одељка „Елипса“. Види пример бр. 47, стр. 56.

²²⁵ SB 1980, 208.

²²⁶ Т–Р 1906, 172, нап. 12.

²²⁷ Пинкстер за ову појаву везује термине ‘rhetorical plural’ и ‘sociative plural’ (Pinkster 2015, 1119–1120).

Наводимо још један занимљив пример који стоји у поменутом писму.

- (14) **Quid praeterea? Quid?** Etiam. Gabinius a. d. III Kal. Oct. noctu in urbem introierat et hodie hora VIII, cum edicto C. Alfi de maiestate eum adesse oporteret, concursu magno et odio universi populi paene adflictus est. (*Q. fr.* 3. 1. 24)

Шта још? А, да, и ово: Габиније је ушао у град ноћу 27. септембра и данас, у два сата, кад је према Алфијевом едикту о достојанству требало да буде присутан, гужва и мржња народа само што га нису обориле на земљу.

Реторска питања каква налазимо у примеру бр. 14 честа су у писмима Атику. Карактеристично *quid?*, које представља пример елиптичног питања,²²⁸ окружено још једним реторским питањем и прилогом *etiam* срећемо и у збирци *Ad Atticum*.²²⁹

- (15) **Novi tibi quidnam scribam? Quid?** Etiam. Messalla consul Autronianam domum emit HS cxxxiiii. (*Att.* 1. 13. 6)

*Имам ли каквих вести за тебе? А, да. Конзул Месала купио је Аутронијеву кућу за тринаест милиона и четиристо хиљада.*²³⁰

Прво, јасно је да оваквом конструкцијом Цицерон уводи нову тему, али на начин на који се то чини у обичном, свакодневном разговору.²³¹ Друго, у оба примера видимо да се тема тиче појединих особа које се наводе именом. Очигледно је да Цицерон жели да усмери пажњу адресата на оно што намерава да каже. Неоспорно је, такође, да је Цицерон на овај начин желео да преписку учини живљом и динамичнијом. Међутим, чини се и то да оваквим уводом у нову тему Цицерон жели да се помало дистанцира од онога што ће саопштити, како би се стекао утисак да све то помиње успут. Будући да је реч о трећим лицима, бићемо слободни да претпоставимо да је Цицерон желео да се избегне утисак да су скандали, афере или трачеви у центру његовог интересовања. А реторско *Quid?* које прати прво

²²⁸ *Quid?* ћемо у овом раду третирали као реторско питање. О реторском питању *Quid?* у Цицероновим говорима уопште, а нарочито у *Филитикама*, види Dimitrijević 2017, 107–126.

Реторска питања овог типа разматрана су у оквиру одељка „Елипса“. О овоме види стр. 56.

²²⁹ Напомена уз пример бр. 14, која стоји у Т–Р 1906, упућује на неколико сличних примера из Цицеронових писама пријатељу. (Т–Р 1906, 176)

²³⁰ Превод преузет из *Писма Атику I*, прев. Ј. Савић, стр. 109.

²³¹ У трећем поглављу овог рада утврђено је да језик писма корпуса *Ad Quintum fratrem* одликују карактеристике разговорног језика. На основу разматрања реторских питања у оквирима римске реторске теорије дошло се до закључка да постоји веза између реторских питања и разговорног језика. Такав закључак, уз позивање на спис *Rhetorica ad Herennium*, изнет је у Dimitrijević 2017, 109.

реторско питање, донекле представља управо одговор на питање које му претходи.²³²

У писмима Атику уочили смо још нека реторска питања сличног типа која су праћена прилогом *etiam*, али без питања које би им претходило.

- (16) **Aliud quid? Etiam:** quando te proficisci istinc putes fac ut sciam. (*Att.* 2. 6. 2)

*Шта још да ти кажем? Још и то да ме обавестиш када планираш да напустиш Рим.*²³³

- (17) **Quid superest? Etiam.** Gener est suavis mihi, Tulliae, Terentiae; (*Att.* 7. 3. 12)

*Шта још да напишем? А да, ево ово: задовољни смо зетом и ја и Тулија и Теренција.*²³⁴

За разлику од претходно разматраних примера, реторска питања овог типа јесу Цицеронов разговор са самим собом, пре него што од пријатеља затражи информацију или да неки коментар. У писмима Квинту *quid* у таквој позицији нисмо уочили, али смо наишли на још неке карактеристичне примере где је реторско *Quid?* окружено низом реторских питања.

- (18) Ne deminuat heres? Quid si infitiatur? Quid si omnino non debet? **Quid?** Praetor solet iudicare deberi? **Quid?** Ego Fundanio non cupio, non amicus sum, non misericordia moveor? (*Q. fr.* 1. 2. 10)

Зар да наследник не узме ништа? А шта ако порекне да дугује? Шта ако уопште не дугује? Шта онда? Да ли обично претор сам одлучује да ли дуг постоји или не? Па добро, да ли ја не желим најбоље Фунданију? Зар му нисам и ја пријатељ? Зар ме то не погађа?

Према Т–Р 1904, Флавије се жалио Цицерону да му је Квинт послао писмо у коме је наложио да Флавије не узима новац који је наследио од Октавија пре него што врати дуг Фунданију.²³⁵ Но, пошто Цицерон изражава сумњу да дуг уопште постоји, мора да поштри тон и да низом реторских питања увери Квинта да је у

²³² Pinkster 2015 наводи примере у којима се реторским питањем одговара на питање. О овоме види Pinkster 2015, 374. Иако је у примерима бр. 14 и 15 прво питање такође реторско на које се као што је познато очекује одговор, на основу примера изнетих у Pinkster 2015, ипак можемо да закључимо да је Цицерон управо реторским питањем одговарао на оно које му претходи.

²³³ Превод преузет из *Писма Атику I*, прев. М. Кисић, стр. 201.

²³⁴ Превод преузет из *Писма Атику III*, прев. Т. Здравковић Стојановић, стр. 233.

²³⁵ Т–Р 1904, 341–342, нап. 10.

овом случају поступио непромишљено и непримерено. У смислу илокуторне снаге, питања су низана градацијски, од првог где се Цицерон пита како је могуће да Флавије не узме наследство, па све до оних на крају у којима, као своје најснажније оружје, истиче свој морални интегритет који му не дозвољава да у овој ситуацији не расуђује правилно. Такав градацијски низ два пута је прекинут реторским *Quid?*, које први пут потврђује тврдњу изнету у претходном реторском питању, а други пут тврдњу изнету у реторском питању које следи, а све заједно у функцији протеста и изражавања негодовања, па чак и љутње, која би морала убедити Квинта да без поговора схвати да је погрешно.²³⁶ У ствари, *Quid?* је употребљено како би се адресату показало да је адресант повисио тон у знак протеста.²³⁷ Негидовање изражено реторским питањем *Quid?* након кога следи још једно реторско питање срећемо и у трећој књизи збирке *Ad Quintum fratrem*.²³⁸

(19) <Quid?> Deturbem aedificium? Quod quidem mihi cottidie magis placet, in primisque inferior porticus et eius conclavia fiunt recte. (*Q. fr.* 3. 7 (9) 7)

Молим!? Да порушим зграду? А сваког дана ми се све више свиђа, нарочито, доњи портик, а одличне су и собе, које су му припојене.

Овде је реч о Квинтовој вили, о којој Цицерон расправља у првом писму треће књиге. Претпостављамо да Квинт није био задовољан неким објектом, а да ли је заиста сматрао да га треба порушити или је реторско питање само израз Цицероновог оштрог негодовања не можемо са сигурношћу тврдити. Међутим, оно што јесте јасно је то да је Цицерон такав став сматрао бесмисленим, а пошто из ранијег писма сазнајемо да је Цицерон, који је у Квинтовом одсуству био задужен за уређење новог братовљевог имања, углавном био задовољан изгледом куће, чија је изградња била у току,²³⁹ протест проистиче из чињенице да се Квинт потпуно оглушио о оно што му је раније саопштено. Оваквом тумачењу иде у прилог и то

²³⁶ Да Цицерон реторским питањем *Quid?* изражава и ова осећања, закључено је у Dimitrijević 2017, 116, нап. 27. Поред тога, ауторка је, разматрајући примере овог реторског питања у Цицероновим *Филипикама*, закључила и следеће: ‘...the most important reason for Cicero’s using the rhetorical question *Quid?* in examples (...) - (...) lies in the fact that its persuasive force exerted strong psychological and moral pressure to his audience to make them accept his conclusions without any further request for argumentative backing.’ (ibid. 122).

²³⁷ Оваква функција реторских питања запажена је приликом разматрања писма *Fam.* 3.8. О овоме види Hall 2009, 146–149.

²³⁸ SB место сматра спорним. У издању T–P 1906 реторског питања *Quid?* нема.

Треба поменути и то да питању претходи још једно реторско питање. Међутим, употребљено је у потпуно другачијем контексту, те га због тога нисмо навели.

²³⁹ *Q. fr.* 3. 1. 1–2.

што Цицерон изгледа не оклева да у следећој реченици понови оно што је већ речено. Цицерон, дакле, своје негодовање изражава реторским питањима у ироничном тону, за који је у великој мери заслужно реторско *Quid?* на почетку.

Уочено је да реторско питање *Quid?* понекад претходи другом реторском питању које садржи партикулу *nonne*,²⁴⁰ за коју је познато да се употребљава у негативним питањима на која се очекује афирмативни одговор.²⁴¹ У збирци писама *Ad Quintum fratrem* налазимо пример реторског *Quid?* праћеног реторским питањем са поменутом упитном партикулом.

(20) At enim Graecis solis indulgeo. **Quid?** L. Caecilium **nonne** omni ratione placavi? Quem hominem! Qua ira, quo spiritu! Quem denique praeter Tuscenium, cuius causa sanari non potest, non mitigavi? (*Q. fr.* 1. 2. 6)²⁴²

Но, рећи ћеш да само Грцима гледам кроз прсте. Молим? Нисам ли све учинио да умирим Луција Цецилија? Какав човек! Каква мржња, каква охолост! Кога, најзад, осим Тусценија, чији је случај непоправљив, нисам успео да укротим?

Цицерон реторским питањима покушава да предупреди очекивану Квинтову критику. Реченицу из које сазнајемо шта је то што би Квинт могао замерити брату прати реторско питање *Quid?*; заправо, његова функција је изражавање протеста и увређености због очекиваних замерки. Након овога следе елиптичне екскламативне реченице, а затим Цицерон наставља још једним реторским питањем, које тиме што почиње упитним *nonne* не оставља Квинту могућност да се не сагласи са старијим братом. Стога, поменута реторска питања, као и оно које стоји у наставку, Цицерону служе као средство аргументације у одлучном покушају да разувери брата. Ваљало би истаћи и то да, поред поменутих екскламативних реченица које стоје између разматраних реторских питања, екскламативну реченицу налазимо и у наставку, а све оне заједно свакако чине да дата реторска питања, која сама по

²⁴⁰ Неке од таквих примера из Цицеронових говора, филозофских списа и писама, али и из дела других писаца даје Pinkster 2015, 327. Такође, два таква примера из Цицеронових *Филитика* размотрена су у Dimitrijević 2017, 117–120.

²⁴¹ Pinkster 2015 кроз табеларни преглед наводи процентуалну заступљеност упитних партикула у раном латинитету, у Цицероновим говорима, делу *De officiis* и писмима, и у Сенекиним писмима. Кад је реч о партикули *nonne*, Пинкстер каже да се у Цицероновим говорима она јавља 120 пута, у филозофским списима 101, а у писмима 14 пута. Релативно честу употребу *nonne* код Цицерона аутор објашњава на следећи начин: „Cicero uses it relatively often since most of his texts in some way or other are directed to an audience which he likes to involve“. О овоме види Pinkster 2015, 320, 326–327.

²⁴² Пример је већ наведен у оквиру ширег одломка и разматран у контексту истраживања узвика у писмима Квинту. Види пример бр. 90, стр. 78.

себи подразумевају висок степен експресивности, буду још ефектнија у погледу утицаја на адресата.

У писмима брату Квинту Цицерон користи још нека елипична реторска питања, која писмима дају тон фамилијарне свакодневне конверзације, а има их и у писмима осталих разматраних корпуса.

- (21) Atque ita mihi dicebat Flavius scriptum in ea epistula quam tuam esse dicebat, te aut quasi amicis tuis gratias acturum aut quasi inimicis incommodaturum. **Quid multa?** Ferebat id graviter, vehementer mecum querebatur orabatque ut ad te quam diligentissime scriberem. (*Q. fr.* 1. 2. 10–11)

А Флавије ми је говорио да је у писму, за које је тврдио да је твоје, написано да ћеш им ти или захвалити као својим пријатељима или нанети штету као непријатељима. Да скратим причу! Тешко је то подносио, свађао се са мном жестоко и молио да ти пишем што детаљније.

- (22) A. d. III Id. Febr. senatus consultum est factum de ambitu in Afrani sententiam, quam ego dixeram cum tu adesses. Sed magno cum gemitu senatus consules non sunt persecuti eorum sententias qui, Afranio cum essent adsensi, addiderunt ut praetores ita crearentur ut dies sexaginta privati essent. Eo die Catonem plane repudiarunt. **Quid multa?** Tenent omnia idque ita omnis intellegere volunt. (*Q. fr.* 2. 8 (7) 3)

*Донета је 11. фебруара сенатска одлука о коришћењу недозвољених средстава при надметању за службу према Афранијевом предлогу, о коме сам ти говорио кад си био овде. Међутим, конзули су уз велико негодовање Сената одбили амандмане оних који су, пошто су се слагали са Афранијем, додали да витезови после избора за претора шездесет дана остану приватна лица. Тог дана су отворено одбили Катона. **Шта рећу?** Све су држали под контролом и хтели су да то свако зна.*

- (23) Gabinus absolutus est. Omnino nihil accusatore Lentulo subscriptoribusque eius infantius, nihil illo consilio sordidius; ... sed vides nullam esse rem publicam, nullum senatum, nulla iudicia, nullam in ullo nostrum dignitatem. **Quid plura?** De iudicibus duo praetorii sederunt ... (*Q. fr.* 3. 4. 1)

*Габиније је ослобођен. Свакако да ништа није било слабије од тужиоца Лентула и оних који су га подржали, ништа није било срамније од те одлуке ... Али видиш да држава не функционише, да не постоји Сенат, да не постоји суд, да нико од нас нема достојанства. **Шта више да ти кажем?** У пороти су била двојица бивших претора ...*

Примери показују да реторским питањима *Quid multa?* и *Quid plura?* Цицерон изражава чуђење и рачуна на то да ће оно бити изазвано и код адресата. Примећујемо да делови писама у којима се она јављају за тему имају озбиљна друштвено-политичка збивања. Наиме, жеља да се она прикажу у правом светлу за Цицерона готово увек подразумева и оштру критику, која се на посредан начин изражава реторским питањем. У сваком случају, реторско питање показује Цицеронов очај због догађаја који нису у складу са његовим очекивањима. Укратко, реторска питања овог типа усмерена су ка адресату и чине да адресат добије улогу актера који је присутан и укључен у сва збивања.

Слична је функција и следећег реторског питања, за које је утврђено да се у писмима Квинту јавља пет пута.

(24) *Quid quaeris?* (*Q. fr.* 2. 4. 1; 2. 6 (5) 2; 3. 1. 3; 3. 2. 1; 3. 2. 2)

Шта ћеш више?

Будући да питања која смо претходно разматрали, а за која се показало да припадају сфери онога што бисмо могли назвати свакодневном комуникацијом, чине готово четвртину свих реторских питања у датом корпусу, сматрамо да би нас њихова детаљнија анализа довела до још неких закључака. Стога, у табели 4. 1 дајемо фреквенцијски индекс поменутих питања и њихових варијација кроз синхронијски преглед трију корпуса писама, тј. за период који обухвата збирка *Ad Quintum fratrem*, од 60/59. до 54. године. Било би корисно поменути и то да смо овим прегледом обухватили 27 писама збирке *Ad Quintum fratrem*, 73 писама збирке *Ad Atticum* и 34 писма збирке *Ad familiares*.

Оно што се најпре може приметити јесте да је у датом периоду честа употреба реторског питања *Quid quaeris?* у корпусу *Ad Atticum*. Међутим, и преглед из дијахронијске перспективе показује да се оно у овој збирци писама јавља преко 60 пута,²⁴³ док је у збирци *Ad Familiares* његова фреквенција²⁴⁴ идентична оној коју имамо у збирци *Ad Quintum fratrem*. Занимљиво је да се у датом периоду питања овог типа веома ретко налазе у корпусу *Ad Familiares*. Од три примера, колико их

²⁴³ Е. г. *Att.* 1. 14. 6; 1. 16. 4; 2. 1. 4; 2. 1. 5; 2. 1. 2; 2. 1. 4; 2. 1. 5; 2. 4. 5; 2. 7. 2; 2. 8. 1; 2. 16. 1; 2. 21. 5; 2. 24. 4; 4. 7. 3; 4. 16. 8; 4. 17. 5; 4. 19. 2; 5. 1. 4; 5. 10. 1; 5. 16. 2; 5. 20. 6; 6. 1. 14; 6. 2. 10; 6. 3. 2; 6. 3. 8; 6. 7. 1; 7. 4. 2; 7. 8. 4.

²⁴⁴ *Fam.* 2. 9. 2; 3. 1. 2; 7. 3. 2; 9. 18. 2; 12. 23. 2.

налазимо у овој збирци, два стоје у писму Теренцији, а један у писму Лентулу.²⁴⁵ С друге стране, дијакронијско истраживање даје потпуно другачију слику и показује да је њихов фреквенцијски индекс на нивоу осталих корпуса, као и то да су заступљена у писмима различитим адресатима,²⁴⁶ од ослобођеника Тирона²⁴⁷ и пријатеља Пета²⁴⁸, који су били веома блиски Цицерону, преко Целија, Волумија, Руфа и других, па све до Брута и Апија Пулхера. Напоследку, можемо да закључимо да, поред онога што смо раније навели разматрајући конкретне примере, основна функција оваквих реторских питања јесте да писмо учине динамичнијим и да створе привид дијалога са адресатом.

Табела 4. 1 Синхронијски преглед кратких (елиптичних) реторских питања (60/59–54. год.)

Кратка (елиптична) питања	<i>Q. fr.</i>	<i>Att.</i>	<i>Fam.</i>
<i>Quid quaeris?</i>	5	13	-
<i>Quid multa?</i>	2	-	1
<i>Quid praeterea?</i>	1	-	-
<i>Quid plura?</i>	1	1	-
<i>Quid ergo?</i>	-	1	-
<i>Quid enim?</i>	-	1	-
<i>Quid aliud (novi)? / Aliud quid?</i>	-	3	-
<i>Quid nunc?</i>	-	-	1
<i>Quid?</i>	6	4	1
<i>Quid superest?</i>	-	1	-
Укупно	15	24	3

* * *

За разлику од претходно разматраних питања којима Цицерон углавном истиче присуство адресата, реторско питање које следи, представља део Цицероновог солилоквија у оквиру којег се преиспитује.

²⁴⁵ *Fam.* 14. 4. 3; 1. 9. 9.

²⁴⁶ *Fam.* 2. 8. 1; 2. 9. 2; 3. 1. 2; 3. 7. 3; 3. 11. 2; 5. 15. 2; 6. 20. 2; 7. 3. 2; 7. 32. 1; 9. 10. 2; 9. 18. 2; 9. 22. 4; 9. 25. 3; 11. 21. 1; 12. 23. 2; 16. 18. 1.

²⁴⁷ Види напомену 138.

²⁴⁸ Види напомену 174.

- (25) *Modo mihi date Britanniam quam pingam coloribus tuis, penicillo meo. Sed quid ago? Quod mihi tempus, Romae praesertim, ut iste me rogat, manenti, vacuum ostenditur?* (*Q. fr.* 2. 14 (13) 2)

Дајте ми само Британију као тему, да је осликам твојим бојама, а мојом четкицом. Али, шта ја то говорим? Какви су изгледи за слободно време, нарочито ако останем у Риму, како дотични од мене захтева?

У датом примеру реч је о намери да се напише спев који би за тему имао Цезарове подвиге у Британији а, по свему судећи, у том подухвату учествовала су обојица браће.²⁴⁹ Реторско питање *quid ago?* усмерено је ка претходном исказу са задатком да га прогласи бесмисленим у околностима у којима се у том тренутку Цицерон налази, а све то објашњава још једним реторским питањем које се на неки начин може сматрати и одговором на претходно. Наиме, Цицерони би поемом требало да прославе Цезара, онога који захтева да Цицерон остане у Риму, где неће имати времена да се бави књижевним радом.²⁵⁰ Због тога је реторско питање иронични приговор самом себи, истакнут конјункцијом *sed* која и наговештава супротстављеност ономе што је претходно речено. Реторско *quid ago?* у колокацији са истом конјункцијом налазимо, такође, у корпусу *Ad Atticum*, и то поново као критику онога што му претходи.

- (26) **Sed quid ago?** *Paene orationem epistulam inclusi. Redeo ad altercationem.* (*Att.* 1. 16. 10)

*Али шта ја то радим? Изложих ти готово читав говор у писму. Хајде да се вратим на реторски двобој.*²⁵¹

Очигледно је да овакво реторско питање има улогу сличну оној какву имају узвици, односно проистиче из потребе да се створи утисак стварног разговора, који подразумева да се у одређеним ситуацијама скрене пажња и повиси тон. У том смислу, било би корисно упоредити *Sed quid ago?* са већ разматраним *Sed heus tu!*²⁵². Чини се да оба израза имају функцију да оживе писмо и скрену пажњу

²⁴⁹ Цицерон је у овом периоду био свестан важности неговања доброг односа са Цезаром, тако да поменута поема у позадини има политичке разлоге. Постоји претпоставка да је, у ствари, Квинт био аутор поеме, а да му је Цицерон помагао у писању. О овоме види Allen 1955, 143–159. О односу Цицерона и Цезара, и Квинтовој улози у том односу види Balsdon 1968, 181–183.

²⁵⁰ Има наговештаја да је у то време Цицерон био Помпејев легат, али да је остао у Риму на Цезаров захтев. О овоме види Allen 1955, 144.

²⁵¹ Превод преузет из *Писма Атику I*, прев. М. Кисић, стр. 120.

²⁵² *Sed heus tu!* је разматрано у оквиру одељка „Узвици“. Види стр. 77–78.

адресата, с тим што је реторско питање усмерено ка самом адресанту, а израз са узвиком ка адресату. С друге стране, реторско питање користи се у намери да се тема приведе крају, док се екскламативни израз користи како би се увела нова тема.

* * *

У табели 4. 2 дајемо преглед упитних речи којима почињу реторска питања у писмима корпуса *Ad Quintum fratrem*, њихов број и процентуалну заступљеност, као и број и процентуалну заступљеност оних која су без упитних речи.

Табела 4. 2 Преглед упитних речи којима почињу реторска питања збирке писама *Ad Quintum fratrem*

<i>quid</i>	37	54%
<i>quo (animo, fletu...), quod</i>	5	18%
<i>quanta</i>	1	
<i>quando</i>	1	
<i>nonne</i>	1	
<i>-ne</i>	1	
<i>an</i>	1	
<i>quoniam</i>	1	
<i>quam</i>	1	
без упитне речи	19	28%

Више од половине од укупног броја питања почиње упитном заменицом *quid* (54%).²⁵³ Поред тога, примећено је да 28% од укупног броја реторских питања постављено интонацијом. Таква питања, без упитне речи, углавном не стоје самостално, већ се у њиховом окружењу јављају и друга реторска питања, која у великом броју случајева почињу упитном заменицом *quid*.

* * *

На крају можемо да закључимо да су мотиви употребе реторских питања у корпусу *Ad Quintum fratrem* бројни. Наиме, Цицеронова потреба да на посредан начин убеди, посаветује, упозори налази свој израз кроз реторска питања. Можда је њихова функција уверавања најснажнија у првом сачуваном писму, за које се често

²⁵³ Овде смо укључили реторско питање *Quid?* и остала кратка (елиптична) реторска питања која су наведена у табели 4. 1.

истиче да наликује говору. Међутим, специфична афективност коју она, између осталог, дају писмима из изгнанства свакако би овде морала бити поменута. Тако се разне врсте емоција, од оних којима показује да му је брат важнији од свега, па све до оних које доводе до негодовања, протеста, па и очаја, могу наћи у позадини реторских питања у писмима истраживаног корпуса. С друге стране, понекад је њихова функција само „оживљавање“ писма. Кратка, најчешће елиптична питања, која почињу упитним *quid*, стварају привид једног правог разговора. Наиме, она често адресанту помажу да изрази све оно што се у разговору *tête-à-tête* изражава невербалним начинима комуникације.

5. ГРЧКИ ЈЕЗИК

Познато је да је Цицерон био не само одличан познавалац грчке књижевности, већ и да је сам био у стању да пише књижевна дела на грчком, као и то да је пред Грцима говорио своје беседе на грчком.²⁵⁴ Примери употребе грчког језика у Цицероновим писмима Квинту су бројни.²⁵⁵ То показује да је епистографија, као мање формални жанр, погодна за промену језичког кода. Међутим, треба истаћи и то да је употреба грчког у писмима била условљена различитим чиниоцима. Пре свега, промена кода подразумевала је одређени степен блискости међу кореспондентима, затим њихово солидно знање грчког и познавање грчке књижевности, као и грчке културе уопште, и на крају, одређено емоционално стање духа адресанта.²⁵⁶ Квинт спада у ону групу Цицеронових адресата који су владали грчким језиком; наиме, из самих писама сазнајемо да се и сам бавио литерарним радом који је несумњиво био везан за грчки језик и књижевност.²⁵⁷ Ако поред овога узмемо у обзир и присан однос који су браћа неговала, релативно честа употреба грчког у Цицероновим писмима Квинту сасвим је очекивана.

Сматрамо да је важно поменути и то да, ако промену кода дефинишемо, како то стоји у Swain 2002, као једну од манифестација филхеленизма, разлог честе употребе грчког језика у Цицероновим писмима Квинту може се пронаћи у ономе што је сам Цицерон у једном писму Атику писао о себи и свом брату; наиме, он себе и брата назива „ноторним хеленофилима“²⁵⁸.

Прелиминарним разматрањем утврдили смо да се у збирци писама *Ad Quintum fratrem* грчки језик јавља на 40 места,²⁵⁹ и то кроз употребу појединачних речи, израза и цитата.

²⁵⁴ Swain 2002, 129.

Знамо такође да се Цицерон у младости бавио превођењем са грчког на латински језик. О овоме види Townend 1968, 112–113.

²⁵⁵ О билингвизму у Цицероновим писмима види Adams 2003b, 308–347, Swain 2002, 128–167, Steele 1900, 387–410, Baldwin 1992, 1–17 и Hutchinson 1998, 13–16, T-P 1904, 85–87, а о грчком језику у писмима Атику види Putnik 2009, 33–59 и Dunkel 2000, 122–129.

²⁵⁶ О позадини промене кода у Цицероновим писмима види Adams 2003b, 308–313.

²⁵⁷ Познато је да се Квинт, као и његов старији брат, бавио књижевним радом и да је писао трагедије, према грчким оригиналима. Види писмо *Q. fr.* 3. 5 (5–7) 7 и SB 1980, 4–5.

²⁵⁸ *Att.* 1. 15. 1. О овоме види Swain 2002, 163. Превод преузет из *Писма Атику I*, прев. Ј. Савић, стр. 117.

²⁵⁹ Исти податак налазимо и у Swain 2002, 151. Уз то аутор напомиње да, ако узмемо у обзир да писма брату Квинту у издању SB обухватају 72 стране, промена кода јавља се на 55% од укупног броја страна.

5. 1. Грчке речи и изрази

Табела 5. 1 Преглед појединачних грчких речи које се јављају у писмима збирке *Ad Quintum fratrem*

	именица	глагол	придев	прилог
ἀφελῶς (1. 2. 3)				+
προϕκονομησάμην (2. 3. 6)		+		
εὐκαίρως (2. 3. 6)				+
ἀμφιλαφίαν (2. 5 (4. 3–7) 1 (3))	+			
εἰλικρινῆς (2. 7 (6) 1)			+	
μουσοπάτακτος (2. 9 (8) 1)			+	
ἀνκαν>τί<λεκτον (2. 9 (8) 1)			+	
πολιτικά (2. 13 (12) 1)			+	
πραγματικῶς (2. 15 (14) 2)				+
ἀμφιλαφίαν (2. 15 (14) 3)	+			
ὑπερβολάς (2. 15 (14) 4)	+			
ὑπόθεσιν (2. 16 (15) 4)	+			
ῥαθυμότερα (2. 16 (15) 5)			+	
χαρακτήρ (2. 16 (15) 5)	+			
φιλαλήθως (2. 16 (15) 5)				+
ἀποδυτηρίῳ (3. 1. 6)	+			
ἀπότευγμα (3. 2. 2)	+			
θετικώτερον (3. 3. 4)			+	
ἐνθουσιασμός (3. 4. 4)	+			
ἀμπώτεις (3. 5 (5–7) 4)	+			
ῥπλεοςῥ (3. 5 (5–7) 7)			+	
ἔπος (3. 7 (9) 6)	+			
укупно	10	1	7	4

Такође, сматрамо да је корисно навести податке које даје Хачинсон, а који се тичу поређења броја места на којима се јавља грчки језик у различитим корпусима. Наиме, грчки се у корпусу *Ad Atticum* јавља на 820 места, док се у писмима свим осталим кореспондентима, при чему су из истраживања искључена писма Квинту, јавља на 102 места. О овоме види Hutchinson 1998, 14. С друге стране, Baldwin 1992 пружа нешто другачије податке: око 100 грчких речи, фраза и цитата у *Ad Familiares*, а преко 700 у *Ad Atticum*. Аутор још каже да Цицерон користи грчки језик у преписци са 20 различитих адресата (Baldwin 1992, 2).

Систематизација датих примера показује да је Цицерон у писмима Квинту користио најчешће грчке именице, затим придеве и, на крају, у нешто мањем броју прилоге.²⁶⁰ Примећено је да се јавља само један глагол, али они се и у корпусу *Ad Atticum*, где је промена кода најзаступљенија, јављају ређе у односу на поменуте врсте речи, јер су, како је то раније закључено, тежи за уметање у латински текст.²⁶¹

У првом примеру који ћемо размотрити реч је о Квинтовом ослобођенику Стацију чије је понашање предмет Цицеронове осуде.²⁶²

- (1) Quod autem me maxime movere solebat, cum audiebam illum plus apud te posse quam gravitas istius aetatis, imperi, prudentiae postulare – quam multos enim mecum egisse putas ut se Statio commendarem, quam multa autem ipsum ἀφελῶς mecum in sermone ita posuisse, ‘id mihi non placuit’, ‘monui’, ‘suasi’, ‘deterrui’? (*Q. fr.* 1. 2. 3)

А обично ме је највише узнемиравало, кад сам слушао да он на тебе утиче више него што то налажу његове године, положиј и памет – шта мислиш, колико ме је људи питало да их препоручим Стацију? Колико пута је сам, у разговору са мном, наивно употребио „то му нисам одобрио“, „поменуо сам га“, „уверио сам га“, „одвратио сам га“?

Као што видимо, Цицерон критикује то што је Квинт допустио превелики Стацијев утицај. Пошто овом критиком жели, пре свега, да утиче на Квинта да увиди своју грешку, можда је употреба грчког Цицеронов начин да подилази брату како би га лакше убедио да промени однос са бившим робом. Могуће је да је промена кода требало да истакне блискост кореспондената која подразумева обавезу да се, уколико постоји разлог, изрекне критика. Такође, уочили смо да је Цицерон исти прилог (ἀφελῶς) употребио два пута у писмима пријатељу Атику.²⁶³ Један од њих се, иако је поменут у другачијем контексту, ипак може на неки начин довести у везу са датим примером, јер стоји у делу писма који за тему има новчане малверзације Теренцијиног ослобођеника Филотима.

²⁶⁰ Кад је реч о броју појединачних грчких речи у писмима која је писао Цицерон, наишли смо на следеће податке: 324 именице, 51 прилог (41 позитив, 7 компаратива и 4 суперлатива), 54 придева који су изведени из глагола и 121 придев који то није и 134 глагола. О овоме види Steele 1900, 387–410.

²⁶¹ Putnik 2009, 48.

²⁶² Пример је већ разматран у оквиру поглавља „Реторска питања“. Види стр. 86.

²⁶³ *Att.* 6. 1. 8; 6. 7. 1.

Наводимо део писма које је Хачинсон означио као једно од оних са изразито хумористичким тоном,²⁶⁴ а који садржи две грчке речи уклопљене у латинске реченице.

- (2) Non mehercule quisquam *μυσοπάτακτος* libentius sua recentia poemata legit quam ego te audio quacumque de re, publica privata, rustica urbana. Sed mea factum est insulsa verecundia ut te proficiscens non tollerem. Opposuisti semel *ἀν<αν>τί<λ>εκτον* causam, Ciceronis nostri valetudinem: conticui. Iterum Cicerones: quievi. (*Q. fr.* 2. 9 (8) 1)

Кунем се да ни онај залуђени песник не чита своје најновије песме са већим жаром него што ја тебе слушам, о чему год да говориш, о јавним или приватним, сеоским или градским темама. Али моја досадна учтивост је разлог зашто те нисам повео кад сам кренуо. Навео си ми једном непобитан разлог, здравље мога Цицерона: ја сам онда ућутао. Други пут, здравље и твог и мог Цицерона: и ја сам одустао.

Кованица *μυσοπάτακτος*, која је, према коментару SB, *hapaх legomena*, у потпуном је складу са шаљивим тоном писма и неоспорно је да и сама доприноси таквом утиску. С друге стране, у делу који следи долази до потпуног заокрета; наиме, Цицерон, у жељи да се оправда Квинту због тога што га није позвао да пође са њим на имање,²⁶⁵ подсећа га на разлоге које му је сам Квинт наводио, а који се тичу здравља дечака Марка и Квинта. Ако је адресант у првом делу променом кода желео да опусти и забави адресата, у овом другом делу заузима озбиљан став, који је видљив, између осталог, и због употребе придева *ἀν<αν>τί<λ>εκτον*. Чини се да грчка реч овде дати исказ чини експресивнијим,²⁶⁶ а такав је случај и са примером који следи.

- (3) Mihi cum sua sponte iucundum tum iucundius quod me absente. Est enim *εἰλικρινὲς* iudicium, sine oppugnatione, sine gratia nostra. (*Q. fr.* 2. 7 (6) 1)

Колико ми је драго што се то само по себи догодило, толико ми је још и драже што је то било у мом одсуству. Тако је одлука непристрасна, донета без притисака, без мог уплитања.

²⁶⁴ Види нап. 159.

²⁶⁵ Ово писмо је већ разматрано са различитих становишта. Види стр. 66, 79–81.

²⁶⁶ Да је потреба за експресивношћу често у мотив за промену језичког кода показала је, на пример, и анализа употребе грчке речи *ἀριστεία* у Цицероновим писмима Атику. О овоме види Пендељ – Димитријевић 2016, 43–44.

Анализа употребе грчког језика у Цицероновим писмима показала је, како је то наведено у Adams 2003, да Цицерон промену кода често користи када коментарише своје или туђе речи.²⁶⁷

- (4) Verum attende nunc, mi optime et suavissime frater, ad ea dum rescribo quae tu in hac eadem brevi epistula *πραγματικῶς* valde scripsisti. (*Q. fr.* 2. 15 (14) 2)

А сад стварно обрати пажњу, мој најбољи и најдражи брате, док ти одговарам на оно што си веома мудро написао у истом овом кратком писму.

У претходном примеру реч је о писму које Цицерон почиње коментаром о Квинтовом писму у коме је он изразио сумњу да је Цицерон презаузет, узнемирен или љут.²⁶⁸ Будући да је до таквог закључка дошао на основу Цицероновог рукописа, Цицерон покушава да га разувери објашњавајући му да је такав рукопис последица неадекватног материјала за писање. Очигледно је да у том разуверавању Цицерон користи прилику да донекле критикује брата, а да опет не буде исувише строг. У покушају тражења равнотеже између критике и стално присутне благонаклоности према Квинту, Цицерон је сматрао да је грчка реч *πραγματικῶς* добар избор. Поред тога, Baldwin 1992 при употреби ове речи примећује Цицеронову намеру да у коментар унесе и тон благе ироније,²⁶⁹ јер он сматра да нема много мудрости у Квинтовом писму које је предмет разматрања, тј. да Квинт није добро проценио ситуацију.

У писмима истраживаног корпуса Цицерон грчки користи и онда кад се јави потреба да појасни сопствене речи.

- (5) Ambitus redit immanis. Numquam fuit par. Id. Quint. faenus fuit bessibus ex triente coitione Memmi et consulum cum Domitio. Hanc Scaurus unus <vix potest> vincere. Messalla flaccet. Non dico *ὕπερβολάς*; vel HS centiens constituunt in praerogativa pronuntiare. (*Q. fr.* 2. 15 (14) 4)

Корупција цвета. Овако никада није било. Камата је 15. јула порасла са 0,4 на 0,8% захваљујући договору Мемија и конзула са Домицијем. Тај пакт један Скаур једва

²⁶⁷ Адамс сматра да је ово најчешћи случај промене кода у Цицероновим писмима. О овоме види Adams 2003b, 323–328.

²⁶⁸ Почетак Цицероновог писма Квинту је већ наведен и разматран у оквиру одељка „Уводни део“.

Види пример бр. 16, стр. 19–20.

²⁶⁹ Baldwin 1992, 11.

може да надвлада. Месала поустаје. Ово што ћу рећи није хипербола: договарају се да обећају исплату од 10.000.000 сестерција за глас прве скупштине.

За хиперболу као реторску фигуру у Цицероново време се већ знало, будући да је помиње још Аристотел.²⁷⁰ Међутим, грчка реч овде није употребљена услед недостатка адекватне латинске речи, јер сам Цицерон у свом делу *De oratore* помиње латински термин *supralatio*.²⁷¹ То што се он ипак одлучио да употреби грчку реч вероватно је последица жеље да парадира својом ученошћу; но, поред тога, Цицерон овим Квинту жели да пошаље поруку да и његову ерудицију ставља у исту раван са својом. Разумевање и блискост међу браћом на тај начин су поново истакнути. У сваком случају, извесно је да је грчки термин ефектнији, скреће пажњу, делује сугестивно. У ствари, поменути грчки термин односи се на саме Цицеронове речи, тј. појашњава их и ближе одређује. Стога бисмо овај пример могли сврстати у групу која је, како стоји у Adams 2003, у функцији „карактеризације Цицеронових речи у писмима“.²⁷² У Цицероновим писмима Атику налазимо и прилог *ὕπερβολικῶς*.

- (6) Civitates locupletes ne in hiberna milites reciperent magnas pecunias dabant, Cyprii talenta cc; qua ex insula (non *ὕπερβολικῶς* sed verissime loquor) nummus nullus me obtinente erogabitur. (*Att.* 5. 21. 7)

Они богатији плаћали су велике суме новца да војници не би били смештани код њих током зиме. Кипрани су, на пример, за то давали 200 атичких талената, а од када сам ја представник власти ниједну пару потрошили нису (не претерујем, жива истина).²⁷³

- (7) Uno quod omnino nullus in imperio meo sumptus factus est; nullum cum dico non loquor *ὕπερβολικῶς*: nullus inquam, ne terruncius quidem. (*Att.* 6. 2. 4)

Прво, док сам ја управник, неће бити никаквих трошкова; кад кажем „никаквих“, то није хипербола, стварно мислим ни аса.²⁷⁴

Оно што, поред датих грчких термина, повезује ова три примера, јесте то што су они употребљени у делу писма који за тему има новчана средства. Наиме, у

²⁷⁰ Види LSJ, S. V. *ὕπερβολή, ἦ*.

²⁷¹ Цицерон у поменутом делу, између осталог, расправља о фигурама речи и мисли, и том приликом каже: *tum augendi minuendive causa veritatis supralatio atque traiectio* (Cic. *De Orat.* 3. 53).

²⁷² Adams 2003b, 323–328.

²⁷³ Превод преузет из *Писма Атику III*, прев. А. Настић, стр. 117.

²⁷⁴ Превод преузет из *Писма Атику III*, прев. Т. Здравковић Стојановић, стр. 163.

примеру бр. 5 реч је о корупцији, а у примерима бр. 6 и 7 о трошковима који су наметани становницима провинције. Како се под хиперболом може подразумевати претеривање и у смислу увећавања и у смислу умањивања,²⁷⁵ Цицерон напомиње да није реч о хиперболи и када критикује савременике због велике корупције или великих намета (примери бр. 5 и 6), али и када се хвали својом „мудром политиком“ која подразумева да се становници провинције растерете трошкова. Заправо, будући да хипербола „истиче афективни однос говорника спрема предмета говора“,²⁷⁶ порицањем хиперболе Цицерон наводно жели да предупреди евентуалну Квинтову сумњу у његову објективност а, у ствари, афективност јесте позадина свега. Треба поменути и чињеницу да се грчки у Цицероновим писмима често користи у вези са финансијама и бизнисом.²⁷⁷ И у примеру који следи реч је о Квинтовој финансијској ситуацији.

(8) *Plla etiam magni aestimo [me], ἀμφιλαφίαν illam tuam et explicationem debitorum tuorum. (Q. fr. 2. 15 (14) 3)*

Такође, оно што сматрам важним је довољно средстава за тебе и ослобађање од дугова.

Пошто у датом примеру читамо о Квинтовим дуговима, претпостављамо да је *ἀμφιλαφίαν* употребљено у ироничном смислу, јер је Квинт вероватно био веома далеко од од „изобиља“ или „богатства“ које се овде помиње. Иста грчка реч стоји у још једном писму, у контексту који није много другачији од овога.

(9) **** ἀμφιλαφίαν autem illam quam tu soles dicere bono modo desidero, sic prorsus ut advenientem excipiam libenter, latentem etiam nunc non excitem. (Q. fr. 2. 5 (4. 3–7) 1 (3))*

А то богатство, како имаш обичај скромно да кажеш, за којим чезнем, радо бих узео ако падне испред мене, али га такође не бих тражио ако остане сакривено.

Према Т–Р, Квинт жали што на располагању нема више новчаних средстава за градњу виле на имању.²⁷⁸ Уметнута реченица *quam soles dicere* намеће закључак да је могуће је да је Квинт у свом писму употребио грчку реч *ἀμφιλαφίαν*,²⁷⁹ а да је

²⁷⁵ Bagić 2014, S. V. *hiperbola*.

²⁷⁶ Bagić 2014, S. V. *hiperbola*.

²⁷⁷ Т–Р 1904, 86.

²⁷⁸ Т–Р 1906, 49, нап. 3.

²⁷⁹ У Dunkel 2000 налазимо неколико примера у којима Цицерон, у писмима Атику, наводи грчке речи које је употребио сам Атик. Примећено је да уз њих обично стоје уметнуте реченице: *ut tu*

Цицерон само понавља како би био духовит и како би задобио наклоност адресата. Уосталом, и остатак реченице је занимљива игра метафорама.²⁸⁰

Теме које су у вези са Цицероновим књижевним радом често су мотив за употребу грчког језика, и то како у смислу стучне терминологије, тако и ван тог контекста.

(10) Te vero *ὑπόθεσιν* scribendi egregiam habere video. (*Q. fr.* 2. 16 (15) 4)

А видим да имаш одличну идеју за писање.

(11) De versibus quos tibi a me scribi vis, deest mihi quidem opera sed abest etiam *ἐνθουσιασμός*, qui non modo tempus sed etiam animum vacuum ab omni cura desiderat. (*Q. fr.* 3. 4. 4)

Што се стихова које желиш да ти пишем тиче, недостаје ми времена, али и ентузијазма, који тражи не само време него и дух растерећен свих брига.

(12) Quod me de versibus faciendis rogas, incredibile est, mi frater, quam egeam tempore, nec sane satis commoveor animo ad ea quae vis canenda. *Ἀπότεις* vero et ea quae ipse ego ne cogitando quidem consequor tu, qui omnis isto eloquendi et exprimendi genere superasti, a me petis? (*Q. fr.* 3. 5 (5–7) 4)

А то што ме питаш у вези са стиховима које треба написати, невероватно је, мој брате, колико немам времена, а баш немам ни инспирације за то што желиш да пишем. Зар ти од мене тражиш осеку и оно у чему ја теško да могу да те пратим чак и у мислима? Ти, који си надмашио све у тој врсти изражавања и описивања?

Наведени примери односе се на књижевно дело које би требало да прослави Цезарова освајања у Британији, а које је изгледа планирао да напише Квинт уз помоћ свога брата.²⁸¹ Сасвим је јасно да је разлог промене кода овде условљен темом. Наиме, зна се да је књижевни рад Цицерона био повезан са грчком књижевношћу и културом уопште,²⁸² те је употреба грчког језика у оквиру дате теме потпуно очекивана. Понекад се грчке речи користе као стручни термини. Тако је *ὑπόθεσις* у примеру бр. 10 стручни термин из сфере реторике.²⁸³

appellas (*Att.* 9. 11. 2), *ut tu soles dicere* (*Att.* 9. 18. 2), *ut tu ais* (*Att.* 2. 1. 8), *ut scribis* (*Att.* 9. 18. 2) ... (Dunkel 2000, 124).

²⁸⁰ Више о томе види Т–Р 1906, 49, нап. 3.

²⁸¹ Види нап. 249.

²⁸² Види нпр. *Att.* 2. 1. 1; 4. 10.1; 4. 16. 3; 6. 2. 3.

²⁸³ Поред поменутог, у Adams 2003b налазимо низ примера стручних термина из области књижевности и реторике, позоришта и филозофије. О овоме види Adams 2003b, 319–320 и нап. 49.

Објашњења слична претходним могу се применити и у случају примера који следи, а који стоји на самом крају писма.

- (13) Sed heus tu! Celari videor a te. Quo modo nam, mi frater, de nostris versibus Caesar? Nam primum librum se legisse scripsit ad me ante, et prima sic ut neget se ne Graeca quidem meliora legisse; reliqua ad quendam locum *ῥαθυμότερα* (hoc enim utitur verbo). Dic mihi verum: num aut res eum aut *χαρακτήρ* non delectat? Nihil est quod vereare. Ego enim ne pilo quidem minus me amabo. Has de re *φιλαλήθως* et, ut soles [scribere], fraterne. (*Q. fr.* 2. 16 (15) 5)

Еј, ти, чини ми се да нешто кријеш од мене. Драги мој брате, шта Цезар мисли о мојим стиховима? Па, писао ми је раније да је прочитао прву књигу и, што се првог дела тиче, потврдио је да ништа боље није прочитао, чак ни на грчком. А остало, до одређеног места, прилично је млако (баи ту реч је употребио). Да ли му се не допада тема или стил? Нема потребе да се устежеш. Кажу ми истину; ма, нећу мање ценити себе ни за мрвицу. Пиши ми о овоме искрено и братски, као што обично и радиш.

Дакле, Цицерон писмо завршава захтевом да се преписка настави, тј. тражи да га Квинт обавести о томе какво је Цезарово мишљење о стиховима које пише.²⁸⁴ Наиме, Цицерон извештава Квинта да се Цезар о једном делу његовог литерарног рада изразио веома похвално, но другим делом, изгледа, није био задовољан. Цицерон чак и наводи грчки придев *ῥαθυμότερα* којим је Цезар окарактерисао стихове тог другог дела,²⁸⁵ а затим у следећој реченици, вероватно инспирисан Цезаровим коментаром на грчком, употребљава још једну грчку реч, *χαρακτήρ*. На крају, Цицерон сумња да ће Квинт прећутати у случају да Цезарово мишљење није повољно за њега; стога га подсећа да очекује потпуну искреност, и то чини поново на тај начин што мења код и користи прилог *φιλαλήθως*. Изгледа да употреба овог прилога, поред онога што смо већ навели, делимично произлази из намере да се

²⁸⁴ SB и T-P сагласни су да је реч о изгубљеном епу *De temporibus suis* (SB 1980, 202, нап. 5, T-P 1906, 164, нап. 5 и Shackleton Baily 1962, 164).

Поменути Цицеронов еп, по свему судећи, изгледа да није био објављен, те није ни сачуван; сведочанство о њему налазимо управо у писмима (*Q. fr.* 2. 8 (7) 1; 2. 16 (15) 5; 3. 1. 24; *Fam.* 5. 12. 8; 1. 9. 23), на основу којих сазнајемо да је писан 55–54. године, с намером да прослави Цицеронов повратак у Рим након изгнанства. О свему овоме види Harrison 1990, 455–463.

²⁸⁵ У Цицероновим писмима Цезару присутна је промена кода. У Baldwin 1992 као пример истиче се кратко писмо *Fam.* 13. 15, које садржи неколико цитата из Хомерових епова и један из Еурипидове трагедије. Аутор објашњава да је у позадини употребе цитата на грчком у Цицероновим писмима Цезару то што су обојица, како сазнајемо из Плутарха, били ученици Молона са Родоса (Baldwin 1992, 9).

крају писма да лепршави и шаливи тон свакодневног разговора какав провејава целим тим сегментом, а за који су, поред промене кода, заслужни узвик *heus* с почетка разматраног одломка,²⁸⁶ те елиптична и парентетичне реченица. У овом делу промена кода се одвија увек на исти начин, тако што се појединачне грчке речи уклапају у реченице на латинском језику.

Наводимо још један пример у којем Цицерон користи грчки у сфери која је везана за његов књижевни рад.

- (14) Scribebam illa quae dixeram **πολιτικά**, spissum sane opus et operosum. (*Q. fr.* 2. 13 (12)
1)

Писао сам оно о чему сам ти причао, расправу De republica, баш обимно и захтевно дело.

Разлог употребе грчког језика овде је очигледан. Будући да је Цицерон свој филозофско-политички спис *De republica* писао угледајући се на Платоново дело *Πολιτεία*, грчка реч се, у ситуацији у којој је Цицерон вероватно био потпуно заокупљен проучавањем дела грчког филозофа, намеће сама по себи. Поменимо и то да ово није једини случај када Цицерон користи грчки у делу писма у коме се помиње спис *De republica*. Такве примере налазимо и корпусу *Ad Atticum*.

- (15) Sed tuas de eius iudici sermonibus et mehercule omni de rei publicae statu litteras exspecto, **πολιτικώτερον** quidem scriptas quoniam meos cum †Thallumeto† nostro pervolutas libros, ... (*Att.* 5. 12. 2)

*Чекам да ми јавиш шта се прича о том суђењу. Наравно, детаљно ми пиши и какво је стање у држави, аналитички (јер си досад са нашим Талуметом сигурно добро простудирао моју књигу) ...*²⁸⁷

За разлику од грчких *ἱστορία* и *φιλοσοφία* које се јављају и у латинизованој варијанти, *πολιτικ-* у Цицероновим писмима увек налазимо у грчкој графици.²⁸⁸

²⁸⁶ Део с почетка наведеног примера разматран у оквиру одељака „Узвици”. Види стр. 77–78.

²⁸⁷ Превод преузет из *Писма Атику III*, прев. А. Настић, стр. 73, 75.

²⁸⁸ У Swain 2002 стоји податак да је Цицерон само једанпут употребио позајмљеницу *politicus*, и то у делу *De oratore*, док се *πολιτικ-* у грчкој графици и флексији јавља 28 пута у писмима. Аутор такође напомиње да је од поменутог броја примера 26 употребљено у писмима Атику и истиче да је употреба ове грчке речи била ограничена само на кореспонденцију. О овоме види Swain 2002, 157.

Примећен је утицај социјалног и емоционалног живота на промену кода, те тако Цицерон у стању повишених емоција, када помиње сина, кћер или нећака, понекад користи грчки.²⁸⁹

(16) Cicero tuus nosterque summo studio est Paeoni sui rhetoris, hominis, opinor, valde exercitati et boni. Sed nostrum instituendi genus esse paulo eruditius et *θετικώτερον* non ignoras. (*Q. fr.* 3. 3. 4)

Твој и мој Цицерон је потпуно посвећен инструкцијама свог учитеља беседништва Пеона, по мом мишљењу, веома верзираног и доброг човека. Него, знаш да је мој систем подучавања мало учевнији и више теоретски.

Θετικώτερον је у вези са термином *θέσις*. У Sihler 1902 налазимо следеће објашњење: кад је реч о методама подучавања у области реторике, под термином *ὑπόθεσις* подразумева се увежбавање реторске вештине на конкретним примерима, уз дата имена, места и околности, док се, насупрот томе, под термином *θέσις*, лат. *quaestio*, подразумева приступ који је апстрактан у смислу решавања неких општих питања и дилема; стога *θέσις* залази и у сферу филозофије.²⁹⁰ Из тога произлази да је употребом грчке речи *θετικώτερον* Цицерон желео да каже да реторску вештину треба учити „кроз дискусију о апстрактним проблемима“²⁹¹.

Разлоге употребе грчког језика у претходном примеру могуће је тумачити на више начина. Прво, грчки овде може бити у служби афективности која је приметна када се у писмима помињу млађи чланови Цицеронове породице. Поред тога, образовање римске деце из виших слојева друштва свакако је подразумевало изучавање грчког језика, књижевности и културе, као основе за формирање идентитета припадника римске елите. Изгледа да се довођењем у везу имена синова двојице Цицерона са употребом грчких речи истицала њихова припадност кругу те елите.²⁹² Друго, треба поменути и то да је сама тема синовљевог образовања у

²⁸⁹ Dunkel 2000, 128.

²⁹⁰ Аутор као пример наводи питање поштења или облика света. О овоме види Sihler 1902, 288. Објашњење за поменуте термине на грчком налазимо и у OCD, S. V. *declamatio*.

²⁹¹ Sihler 1902, 288.

²⁹² Ово је уочено кад је реч о Цицероновом сину Марку и изложено у Adams 2003b. Наиме, занимљиво је поменути да је аутор приметио да Цицерон неколико пута на крају писама Атику свог сина именује на грчком језику. Тако је, на пример, у писму *Att.* 2. 12. 4. назван *φιλόσοφος*. Истичући да је реч о периоду у коме се Цицеронов син у оквиру свог образовања бавио грчком филозофијом, аутор објашњава да је на тај начин Цицерон желео да културни идентитет свог сина приближи „хеленофилу Атику“. О овоме види Adams 2003b, 320–321.

Познато је да су римски младићи из имућнијих породица ради образовања путовали у Грчку. Тако је и Цицеронов син неко време провео у Атини (Т–Р 1904, 44–45). Такође, знамо да је Цицерон је из

области реторике наметала употребу грчких термина. И на крају, из чињенице да се Цицерон и сам бавио техникама подучавања у овој области²⁹³ произлази да је себе сматрао и те како позваним да даје своје мишљење, односно да се критички осврне на рад учитеља беседништва; стога се може закључити да се Цицерон, будући да је на свом терену, осећао сасвим слободним да употреби дату грчку реч као стручни термин.

Наводимо још један илустративан пример.

- (17) *Ἀπότρυμμα* formido, addo etiam malevolentiam hominum et timeo ne illi me accusante aliquid accedat; nec despero rem et sine me et non nihil per me confici posse. (*Q. fr.* 3. 2. 2)

Бојим се пропасти, а додаћу, и људске зависти и плашим се да му се не догоди нешто лоше ако ме оптуже; али не одричем се наде да се и без мене и са мном нешто може урадити.

Стање повишених емоција приликом описивања бурних догађаја у Сенату проузрокује употребу грчког у датом примеру. Друго, део писма у коме се налази наведени пример садржи парентетичне реченице, реторско питање и узвике, што све заједно даје живост приповедању,²⁹⁴ а без сумње и сама грчка реч је требало Квинту да приближи Цицеронове емоције и дочара степен његове забринутости у вези са драматичним догађајима.

* * *

Пошто смо размотрили готово све примере употребе појединачних грчких речи у истраживаном корпусу, погледајмо сада неке примере употребе грчких синтагми.

- (18) Video Messallam nostrum consulem, si per interregem, sine iudicio; si per dictatorem, tamen sine periculo. Odi nihil habet, Hortensi calor multum valebit, Gabini absolutio lex impunitatis putatur. *Ἐν παρέργῳ*: de dictatore tamen actum adhuc nihil est. (*Q. fr.* 3. 7 (9) 3)

истог разлога боравио у Грчкој, а имамо податак да се 79. године заједно са Квинтом усавршавао у Атини. О овоме види Wood 1991, 46–48. Податак о Цицероновом боравку у Атини, а затим и на Родосу налзимо код Плутарха (*Plut. Cic.*)

²⁹³ На пример, *Cic. De Orat.* 1. 87; 1. 149; 2. 100; 3. 188. Види Sihler 1902, 283–294. Аутор, наиме, дата места поменутог дела користи како би се објаснила улога и значење грчке речи *θετικώτερον* у примеру из корпуса *Ad Quintum fratrem*.

²⁹⁴ Види у делу о парентези пример бр. 83, стр. 72 и у делу о реторским питањима пример бр. 24, стр. 98.

Видим да ће наш Месала бити конзул; ако то буде посредством интеррекса, онда ће проћи без суђења, а ако буде посредством диктатора, онда без икаквих проблема. Нико га не мрзи, а Хортензијева топлина ће у великој мери повећати његове шансе; Габинијево ослобађање се тумачи као акт о амнестији. En passant: до сада ништа није учињено у вези са диктатором.

- (19) De Felicis testamento tum magis querare, si scias. Quas enim tabulas se putavit obsignare, in quibus in uncia firmissimum <locum> tenes, vero (lapsus est per errorem et suum et †Sicurae† servi) non obsignavit; quas noluit, eas obsignavit. *Ἄλλ' οἰμωζέτω*, nos modo valeamus. (*Q. fr.* 3. 7 (9) 8)

Што се тиче Феликсовог тестаментa, жалио би се још и више кад би знао све. Наиме, таблице за које је мислио да их је запечатио, и према којима је требало да добијеш дванаестину, у ствари (омакло се грешком и његовом и роба Сикура) није запечатио. Запечатио је оно што није хтео. Но, не кукај, само да смо живи и здрави.

Фраза *ἐν παρέργῳ* јавља се код Тукидида и у трагедијама.²⁹⁵ Јасно је да употреба дате фразе у облику предлошке синтагме нема никакву другу функцију, осим да се исказу да тон свакодневног разговора и тиме писмо учини живљим.²⁹⁶ Поред тога, уочено је да се у писмима Квинту након помињања Габинија грчки јавља неколико пута.²⁹⁷ Израз *Ἄλλ' οἰμωζέτω* готово да има исту функцију као и претходна фраза – да писмо учини динамичнијим, да опусти и да забави.

5. 2. Цитати и провербијални изрази на грчком језику

Цицерон у једном од писама помиње четири трагедије које је Квинт написао за невероватно кратко време и због тога му одаје признање.²⁹⁸ Иако не знамо да ли је реч о адаптираним грчким трагедијама и да ли су оне биле на грчком или на латинском језику,²⁹⁹ једно је сигурно: Квинт је морао бити одличан познавалац грчке књижевности. Како је то већ, наравно, општепозната ствар кад говоримо о Цицерону, цитати на грчком јесу сасвим очекивани у оваквој врсти комуникације међу браћом. Међутим, како стоји у Adams 2003, овај тип промене кода, за који

²⁹⁵ Baldwin 1992, 12.

²⁹⁶ У писмима Атику (*Att.* 7. 1. 5) налазимо израз *ὀδοῦ παρέργον* који има исто значење и функцију.

²⁹⁷ Baldwin 1992, 12.

²⁹⁸ Види писмо *Q. fr.* 3. 5 (5–7) 7.

²⁹⁹ Baldwin 1992, 12.

није нужно познавање језика, своје корене има у реторским школама где су се провербијални изрази користили у обучавању будућих беседника.³⁰⁰

Корпус писама *Ad Quintum fratrem* садржи два провербијална израза и укупно десет потврђених цитата. Цицерон најчешће цитира Хомерову *Илијаду* и *Одисеју*, мада налазимо и цитате из дела грчких трагичара и комедиографа Епихарма. Цитати из Хомера су иначе често присутни у Цицероновој кореспонденцији. Наиме, имамо податак да их је 45, на укупно 46 места, у 45 писама, као и да је два пута више оних из *Илијаде* у односу на оне из *Одисеје*, уз напомену да има и оних који припадају и једном и другом делу.³⁰¹ Кад је реч о корпусу *Ad Quintum fratrem*, цитати из Хомерових епова се јављају на шест места, и то један из *Одисеје*, четири из *Илијаде* и један који налазимо у оба епа. Поред тога, Цицеронова писма Квинту садрже и по један цитат из Есхила, Софокла и Еурипида, као и један из Епихарма. Преглед цитата и провербијалних израза које Цицерон користи у поменутој збирци писама дајемо у табели бр. 5. 2. У табели су такође наведена имена аутора којима се цитати приписују, а за поједине и дела из којих потичу, и то углавном према подацима које смо пронашли у критичким издањима збирке *Ad Quintum fratrem*.

Табела 5. 2 Преглед цитата и провербијалних израза који се јављају у писмима збирке *Ad Quintum fratrem*

<i>ἀλλ' αἰεὶ τινα φῶτα μέγαν</i> (1. 2. 1)	Hom. Od. 9. 513. (SB)
<i>ὀρθὰν τὰν ναῦν / ἅπαζ θανεῖν</i> (1. 2. 13)	провербијални израз³⁰² / Aesch. P. V. 750. (SB)
<i>εἰ δεῖν' ἐφῆσας / ἔδρασας</i> (2. 9 (8) 2)	Soph. fr. 962. (SB)
<i>τοιαῦθ' ὁ τλήμων πόλεμος ἐξεργάζεται.</i> (2.14 (13) 5)	Eur. Suppl. 119. (SB)
<i>γνώθι πῶς ἄλλω κέχρηται</i> (3. 1. 23)	Epicarmus
<i>Πολλὸν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων</i> (3. 5 (5–7) 4)	Hom. Il. 6. 208; 11.784. (SB)

³⁰⁰ Adams 2003b, 312.

³⁰¹ Steele 1900, 394.

³⁰² Baldwin 1992, 11.

<i>γνωθι σεαυτόν</i> (3. 5 (5-7) 7)	провербијални израз
<i>ἤματ' ὀπωρινῶ, ὅτε λαβρότατον χέει ὕδωρ</i> <i>Ζεὺς, ὅτε δὴ ῥ' ἀνδρεσσι κοτεσσάμενος χαλεπήνη</i> (3. 5 (5-7) 8)	Hom. II. 16. 385–386. (SB)
<i>οἱ βίη εἰν ἀγορῇ σκολιὰς κρίνωσι θέμιστας,</i> <i>ἐκ δὲ δίκην ἐλάσσωσι, θεῶν ὄπιν οὐκ ἀλέγοντες</i> (3. 5 (5-7) 8)	Hom. II. 16. 387–388. (SB)
<i>Τότε μοι χάνοι—!</i> (3. 7 (9) 1)	Hom. II. 4. 182. (SB)
<i>ὁ δὲ μαίνεται οὐκέτ' ἀνεκτῶς</i> (3. 7 (9) 2)	Hom. II. 8. 355. (SB; T-P) Od. 9. 350. ³⁰³

Размотрићемо сада неке од цитата који се јављају у истраживаној збирци писама. Како бисмо боље схватили улогу Цицероновог билингвизма у конкретним примерима, наводићемо и делове писама који садрже дуже грчке цитате.

- (20) Statius ad me venit a. d. VIII Kal. Nov. Eius adventus, quod ita scripsisti, direptum iri te a tuis dum is abesset, molestus mihi fuit; quod autem exspectationem sui concursumque eum qui erat futurus si una tecum decederet neque antea visus esset sustulit, id mihi non incommode visum est accidisse. Exhaustus est enim sermo hominum et multae emissae iam eius modi voces, *‘ἀλλ’αἰεὶ τινα φῶτα μέγαν’*; quae te absente confecta esse laetor. (*Q. fr.* 1. 2. 1)

Стације ме је посетио 25. октобра. Његов долазак ми је тешко пао пошто си написао да ће те у његовом одсуству твоји људи развлачити на све стране; а то што је спречено ишчекивање његовог доласка и гужва која би се подигла да је заједно са тобом напустио провинцију и да раније није био виђен у Риму, то ми се чини да је испало веома повољно. Наиме, престали су разговори на ту тему, а кренуле овакве приче: „Али увек се надах леп да ће јунак ...“³⁰⁴ Драго ми је што се све то завршило у твојем одсуству.

³⁰³ Steele 1900, 395.

³⁰⁴ Hom. *Od.* 9. 513.

Наводимо део препева Одисеје који садржи поменути стих:

*Али увек се надах леп да ће јунак и велик
однекуд овамо доћи необичном опасан снагом;
а то је ситан и слаб човечуљак, ништавац прави,
који ми ископа око, јер најпре ме савлада вином.*

Превод преузет из *Одисеје*, прев. М. Ђурић, стр. 170.

Цитат из Одисеје ἀλλ' αἰεὶ τινα φῶτα μέγαν представља Полифемове речи којима он изражава разочарање Одисејевим изгледом. Цицерон употребљава само део стиха, као алузију на поменути део епа, како би описао Квинтовог ослобођеника Стација. Наиме, према Т–Р, о Стацију и његовом утицају на Квинта се толико говорило да су људи на крају били разочарани „безначајношћу његове појаве“.³⁰⁵ Примећено је да је Цицерон у истом писму користио грчки на још једном месту када је писао о бившем робу Стацију.³⁰⁶

Са становишта нашег истраживања веома је занимљиво писмо које Цицерон пише 54. године са имања у Тускулу, у коме, поред појединачних грчких речи, налазимо и неколико цитата из Хомера и једну изреку на грчком језику.

- (21) Angor, mi suavissime frater, angor nullam esse rem publicam, nulla iudicia, nostrumque hoc tempus aetatis, quod in illa auctoritate senatoria florere debe<ba>t, aut forensi labore iactari aut domesticis litteris sustentari, illud vero quod a puero adamaram, *πολλὸν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχος ἔμμεναι ἄλλων*, totum occidisse, inimicos a me partim non oppugnatos, partim etiam esse defensos, meum non modo animum sed ne odium quidem esse liberum, unumque ex omnibus Caesarem esse inventum qui me tantum quantum ego vellem amaret, aut etiam, sicut alii putant, hunc unum esse qui <a me amari> vellet. (*Q. fr.* 3. 5 (5–7) 4)

Мучи ме, најдражи мој брате, мучи ме то што нема државе, нема правде и што сам у овом периоду живота, кад мој углед као сенатора треба да је на врхунцу, растрзан пословима на суду или окупиран писањем код куће, а оно што сам од детињства заволео, „Увек да одличан будем и све да надмашим друге“³⁰⁷ потпуно је пропало, једне непријатеље нисам напао, а друге сам чак и одбранио на суду; не само да моја наклоност, већ ни мржња, није била слободна; једини од свих се нашао Цезар који ме цени толико колико бих желео, или чак, како други мисле, да је он једини који је желео да га ја ценим.

Цитат *πολλὸν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχος ἔμμεναι ἄλλων* налазимо у *Илијади*, и то на два места. Међутим, цитат није пренесен у целини јер уместо почетног *αἰέν* Цицерон користи *πολλὸν*.³⁰⁸ Цицерон га је употребио у оквиру солилоквија којим преиспитује самог себе и своје поступке у вези са ангажовањем ради општег

³⁰⁵ Т–Р 1904, 336.

³⁰⁶ Види пример бр. 1, стр. 105.

³⁰⁷ Ном. II. 6. 208; 11. 784. Превод преузет из *Илијаде*, прев. М. Ђурић, стр. 131, 252.

³⁰⁸ У SB се помиње да је реч о Цицероновој грешци (SB 1980, 218); У Т–Р се само констатује разлика (Т–Р 1906, 214).

интереса. Незадовољство због стања у држави наводи Цицерона да посумња да није довољно учинио да спречи новонасталу ситуацију, те да се у оквиру самокритике сети Хомеровог стиха. Но, управо тај стих треба да покаже Цицеронове добре намере и представља увод за оправдање које следи.

Након овога у датом писму налазимо и чувено *γνώθι σεαυτόν*, које се приписује Сократу.

- (22) Quattuor tragoedias sedecim diebus absolvisse cum scribas, tu quicquam ab alio mutuaris? Et *ἴπλεος*† quaeris, cum *Electram* et *Troadas* scripseris? Cessator esse noli et illud *‘γνώθι σεαυτόν’* noli putare ad adrogantiam minuendam solum esse dictum verum etiam ut bona nostra norimus. (*Q. fr.* 3. 5 (5–7) 7)

А то што пишеш да си завршио четири трагедије за шеснаест дана, да ниси шта позајмио од неког другог? Тражиши и, кад си написао Електру и Тројанке? Не буди готован и немој мислити да је оно „nosce te ipsum“ речено да би се умањила ђрскост, већ да бисмо боље спознали оно што је у нама добро.

Поменути гнома се код Цицерона на осталим местима јавља искључиво на латинском језику.³⁰⁹ Adams 2003 истиче да се функција изрека, као дела грчке књижевне културе, на неки начин може поистоветити са функцијом стручних термина из исте области.³¹⁰

Дато писмо садржи још неколико Хомерових стихова.

- (23) Romae et maxime in Appia ad Martis mira proluviis. Crassipedis ambulatio ablata, horti, tabernae plurimae. Magna vis aquae usque ad piscinam publicam. Viget illud Homeri:

*ἤματ' ὀπωρινῶ, ὅτε λαβρότατον χέει ὕδωρ
Ζεὺς, ὅτε δὴ ῥ' ἄνδρεςσι κοτεσσάμενος χαλεπήνη.*

Cadit enim in absolutionem Gabini:

*οἱ βίη εἰν ἀγορῇ σκολιὰς κρίνωσι θέμιστας,
ἐκ δὲ δίκην ἐλάσωσι, θεῶν ὄπιν οὐκ ἀλέγοντες.*

Sed haec non curare decrevi. Romam cum venero, quae perspexero scribam ad te et maxime de dictatura, et ad Labienum et ad Ligurium litteras dabo. (*Q. fr.* 3. 5 (5–7) 8–9)

³⁰⁹ Steele 1900, 401–402. Аутор наводи следеће примере: *de Fin.* 5. 16. 44; 3. 22. 73; *Tusc. Disp.* 1. 22. 52. etc.

³¹⁰ Према мишљењу изнетом у Adams 2003, провербијални изрази веома су погодни за промену кода. Наиме, таква врста билингвизма не подразумева нужно знање језика, нити нарочиту креативност, а ипак, с друге стране, ствара слику блискости и познавања друге културе. Види Adams 2003b, 335–337.

У Риму, а нарочито на Апијевом друму према Марсовом храму, страшна поплава. Однето је Красипедово шеталиште, вртови, већина радњи. Силна вода се слила све до базена. Вреди поменути оно Хомерово:

Као кад се тешко у јесењи данак зацрни
од буре земља, кад водурину громовник Диве
силну лије у гњеву да грешне покара људе.³¹¹

А добро иде и уз Габинијево ослобађање:

који на силу судећ' у скупитини наврћу правду,
правицу гоне и ништа за одмазду не хају божју;³¹²

Али одлучио сам да се не оптерећујем. Кад дођем Рим, писаћу ти шта сам видео,
а највише о диктатури, и даћу писмо за Лабидјена и Лигурија.

Поплава у Риму и ослобађање Габинија јесу озбиљне теме које муче Цицерона³¹³ и инспиришу га да направи паралаелу са описима из *Илијаде*. Но, рекли бисмо да је, упркос теми, њихова функција да релаксирају, па чак и да забаве. У то нас уверава и сам Цицерон када каже да је одлучио да се не оптерећује.

Употреба грчког уз помињање Габинија јавља се и у писму које следи.³¹⁴

(24) De Gabinio nihil fuit faciendum istorum quae <a te sa>ne amantissime cogitata sunt; **‘τότε μοι χάνοι’!** (*Q. fr.* 3. 7 (9) 1)

*Што се тиче Габинија, није се морало учинити ништа од онога што си ти најљубазније предлагао; „А (земља) нек (широка) мене прогута!“*³¹⁵

Цицерон користи само део стиха, који је Квинту вероватно био довољан као алузија на стихове из *Илијаде*.

У поменутом писму грчке речи, фразе и цитати јављају се на пет места, те га ваља убројати у примере екстензивне употребе грчког. У њему стоји још један цитат на грчком, који налазимо у оба Хомерова епа, додуше у *Одисеји* у нешто измењеном облику.

(25) **‘ὁ δὲ μαινεται οὐκέτ’ ἀνεκτῶς’**, qui ludos †CCCC† comparet. (*Q. fr.* 3. 7 (9) 2)

³¹¹ Ном. II. 16. 385–386. Навели смо још један стих који је обухваћен препевом. Превод преузет из *Илијаде*, прев. М. Ђурић, стр. 361.

³¹² Ном. II. 16. 387–388. Превод преузет из *Илијаде*, прев. М. Ђурић, стр. 361.

³¹³ О овоме и делу примера бр. 23 било је речи у одељку „Елипса”. Види стр. 52–53.

³¹⁴ Види нап. 297 и пример бр. 18, стр. 114–115.

³¹⁵ Ном. II. 4. 182. Превод преузет из *Илијаде*, прев. М. Ђурић, стр. 80.

„А неподношљиво бесни“,³¹⁶ да потроши милион сестерција на игре.

Реч је, наиме, о Милону и његовом плану да потроши силан новац на организовање игара. У вези са овим примером, требало би поменути запажање да се грчки често користи кад је реч о финансијама и бизнису.³¹⁷

У контексту нашег истраживања навешћемо и размотрити завршни део једног писма у коме Цицерон употребљава грчки језик.

- (26) Res Romanae se sic habebant: erat non nulla spes comitiorum sed incerta, erat aliqua suspicio dictaturae, ne ea quidem certa, summum otium forense sed senescentis magis civitatis quam acquiescentis, sententia autem nostra in senatu eius modi magis ut alii nobis adsentiantur quam nosmet ipsi. *‘τοιαῦθ’ ὁ τλήμων πόλεμος ἐξεργάζεται.’* (Q. fr. 2. 14 (13) 5)

Ствари у Риму стоје овако: постоји нека нада у скупштину, али несигурна, постоји сумња на диктатуру, али ни она није на чврстим ногама; потпуни је мир на форуму, али пре као последица ослабљене државе, него оне која живи у миру, а мишљење које износим у Сенату је такво да би га пре одобрили други, него ја сам. „Такве су последице мучног рата.“

Цитат из Еурипидове трагедије *Прибеглице* Цицерон је искористио да заврши писмо у коме, пред крај, даје своје виђење политичке ситуације у Риму. Цитат се појављује као резиме онога што је претходно речено и на неки начин треба да пружи утеху како Квинту тако и самом Цицерону, не би ли се обојица помирили са судбином и схватили да су немоћни да утичу на прилике у граду. Јасно је да предуслов за употребу грчког у писмима јесте адресатово познавање језика, али у овом конкретном случају и Квинтово познавање грчке трагедије. Будући да се Квинт, као и његов старији брат, бавио књижевним радом, нема никакве сумње да је био добар познавалац грчке трагедије.³¹⁸ Стога, претпостављамо да су Квинту цитати које је Цицерон употребљавао у писмима били познати и Цицерон је сигурно могао да рачуна на то да ће они на крају писма на Квинта оставити дубок утисак. С друге стране, кад је реч о билингвизму у писмима, не смемо заборавити

³¹⁶ Ном. II. 8. 355. Превод преузет из *Илијаде*, прев. М. Ђурић, стр. 172.

³¹⁷ Види нап. 277.

³¹⁸ Види нап. 4. SB наводи писма корпуса *Ad Quintum fratrem* из којих сазнајемо да се Квинт бавио књижевним радом: Q. fr. 3. 4. 4; 3. 5. 7; 2. 12. 4. О овоме види SB 1980, 4–5.

Цицеронову жељу да парадира својим знањем и сматрамо да је у случају Цицероновог односа са братом она била и те како присутна.

Кад је реч о дужини цитата, можемо да приметимо је углавном цитиран део стиха, а понекад и цео стих. Дужи цитати су ретки; наиме, само два пута налазимо оне који садрже по два стиха из *Илијаде*.

Уочили смо да се употреба цитата и провербијалних израза одвија у неколико праваца. Пре свега, она је често инспирисана емоцијама које настају као реакција на друштвено-политичке прилике. У том смислу, критика друштва и савременика јесте сегмент у коме Цицерон понекад види паралелу са догађајима и личностима описаним у Хомеровим еповима, и изгледа да не пропушта прилику да Квинта подсети на то. Осим тога, некада је намера да релаксира тон писма или да забави адресата оно што доводи до употребе изреке или цитата из дела грчких аутора. То писму даје једану лепршаву ноту и на неки начин га „оживљава”. Напоследку, у контексту књижевног рада двојице браће, употреба цитата и провербијалних израза на грчком донекле се може тумачити и као језик струке. Наиме, чињеница је да су се и Цицерон и Квинт бавили писањем и да је то, како смо већ више пута нагласили, несумњиво подразумевало познавање грчке књижевности и културе. Без тог знања сигурно не би било могуће да Цицерон као алузију помене само делић стиха и да, без додатних објашњења, буде сигуран да је на тај начин Квинту пренео одређену поруку.

Екстензивна употреба грчког језика у писмима корпуса *Ad Atticum* учинила је да он често буде у фокусу интересовања истраживача;³¹⁹ они су у овом делу Цицеронове епистографије препознали бројне функције промене језичког кода; многе од њих смо такође уочили у писмима збирке *Ad Quintum fratrem*. Према Swain 2002, Атиков „грчки идентитет” допринео је да Цицерон грчки у писмима пријатељу користи без ограничења, али и, кад је реч о Квинту, аутор подсећа да Цицерон себе и брата назива „филхеленима”. Такође, заједнички чинилац за промену језичког кода у писмима Атику и Квинту јесте присност која је присутна како у односу са најбољим

³¹⁹ Види нап. 255.

пријатељем тако и у односу са братом.³²⁰ Међутим, поред многих сличности које смо већ истакли, поменућемо још неке карактеристичне примере које смо уочили у писмима најбољем пријатељу Атику, а нема их у писмима корпуса *Ad Quintum fratrem*.

Писмо које је Цицерон упутио Атику при повратку из Киликије, а у коме пише о новчаним малверзацијама Филотима, Теренцијиног ослобођеника, садржи више од трећине текста на грчком језику.³²¹ Употреба грчког у овом конкретном примеру мотивисана је намером да се порука прикрије уколико би писмо доспело у непожељне руке. Употребу грчког за шифровање порука у писмима брату Квинту нисмо уочили. Одсуство поменуте функције промене језичког кода у писмима истраживаног корпуса потврђује нам оно што смо до сада већ више пута приметили: да је и у писмима Квинту Цицерон ипак био опрезнији кад је реч о деликатним темама и да их је често избегавао. Такође, у писмима ове збирке не налазимо ни имена у грчкој графици, нити надимке на грчком језику којих има у писмима збирке *Ad Atticum*. Разлог њихове употребе је или жеља да се прикрије идентитет савременика или жеља за шалом.³²²

У Adams 2003 помиње се употреба стручних термина из области медицине који су чували „свој грчки идентитет” за разлику од оних из других сфера, који су могли бити латинизовани. Њих срећемо у писмима Атику, али и у писмима ослобођенику Тирону и супрузи Теренцији и кћери Тулији.³²³ С друге стране, у Цицероновим писмима Квинту нисмо пронашли ниједан стручни термин из поменуте области.

Погледајмо на крају каква је хронологија употребе грчког језика у писмима збирке *Ad Quintum fratrem*. Од укупно 27 писама, грчки језик се јавља у 15. У првој књизи писама, промену језичког кода срећемо само у другом писму, написаном крајем 59. године. У првом писму, у коме Цицерон саветује Квинта како да руководи

³²⁰ У шаљивом тону Цицерон је у писмима више пута нагласшавао да Атика сматра правим Атињанином (*Att.* 1. 19. 10; 1. 20. 6; 2. 9. 4; 4. 4a. 1; 13. 35). О овоме види Swain 2002, 148, 164. О Цицерону и Квинту као „филхеленима” види стр. 103 и нап. 258.

³²¹ *Att.* 6. 5.

³²² На пример, надимак *βοῦπις* користи за Клодију (*Att.* 2. 9. 1). О овоме види Putnik 2009, 57 и Savić 2009, 285. Такође, види нап. 292.

³²³ Adams 2003, 340–341. Аутор као пример наводи и Квинтово писмо Тирону (*Fam.* 16. 8. 1). У писмима Теренцији и Тулији грчки се јавља само једном, и то у контексту здравственог проблема. О овоме види Swain 2002, 150.

провинцијом, грчког језика нема. Преостала два писма прве књиге Цицерон пише из изгнанства, а познато је да је у том периоду избегавао грчки.³²⁴ Након тога, примере употребе грчког налазимо у једном броју писама друге књиге која потичу из 56. године, која је иначе позната као година у којој је промена кода релативно честа у Цицероновој кореспонденцији.³²⁵ У једином писму из 55. године грчког нема, као ни у писмима из фебруара 54. године. Међутим, од маја па све до краја 54. године, када се и завршава сачувана преписка, грчки се јавља готово у свим писмима. Приметили смо да се 70% од укупног броја примера употребе грчког језика у истраживаном корпусу налази управо у писмима написаним 54. године.

³²⁴ Adams 2003b, 343.

³²⁵ Ibid.

6. ЗАКЉУЧАК

У нашем истраживању покушали смо да у појединим сегментима дефинишемо језик писама која је Марко Тулије Цицерон упутио свом млађем брату Квинту, а која су обухваћена збирком *Ad Quintum fratrem*. Истраживање смо започели анализом конвенционалних формула на почетку и крају писма, и уводног и завршног дела писма, као карактеристичних структуралних елемената, а затим смо разматрали употребу одређених елемената разговорног језика, те реторских питања и, на крају, промену језичког кода.

Конвенционална формула на почетку писама збирке *Ad Quintum fratrem* увек је иста и јавља се у облику *MARCUS QUINTO FRATRI SALUTEM*. Цицерон, наиме, и себе и адресата ословљава личним именима у елидираном поздраву. Иако, као таква, поменута поздравна формула не оставља превише простора за опсежније тумачење, до неких закључака ипак се дошло. У том смислу свакако треба поменути запажање изнето у White 2010, према коме се употреба личних имена објашњава тиме што су браћа имала исти *cognomen* и *nomen gentile*,³²⁶ а наше истраживање је показало да се једина специфичност овакве поздравне формуле огледа у употреби облика *fratri* уз *praenomen* адресата и да ту треба тражити могућност за даљу анализу. Стога смо дати поздрав упоредили са поздравним формулама у писмима другим адресатима и закључили да у емоционално неутралној формули овог типа поменута именица нема другу функцију осим да денотира породичне односе.³²⁷ Узимајући у обзир и то да је Квинт у једином сачуваном писму Цицерону користио исту поздравну формулу, чини се да је разлог поздрава без емоција можда блискост, захваљујући којој се емоције и подразумевају, те их није неопходно увек истицати. На основу тога чини се да Цицерон поздравну формулу на почетку писама Квинту користи само из практичних разлога како би означио адресанта, адресата и њихов однос.

Пошто се очекивало да Цицерон блиским адресатима писма пише својеручно, примећујемо да, кад год одступа од тог обичаја, има потребу да наведе разлог због кога то чини. Очекивање да пише *manu propria* присутно је, наравно, кад је реч о писмима брату Квинту и оно јесте понекад тема уводног дела датих писама. Наиме, примећено је да су у писмима Квинту болест и окупираност пословним обавезама

³²⁶ White 2010, 68.

³²⁷ Види нап. 28.

разлози које налазимо као оправдање због диктирања писама секретару. Пошто се писање *manu propria* очекивало и у случају писама пријатељу Атику, исту тему пронашли смо и у уводном делу Цицеронових писама овом адресату. Иако су разлози које наводи идентични онима у писмима Квинту, ипак смо уочили извесну разлику која нам може рећи понешто и о природи односа Цицерона са поменутиим кореспондентима. Наиме, објашњења која Цицерон даје Квинту јесу опширнија и уверљивија, и показују да је Цицерон много више труда улагао у то да покаже Квинту да му је стало до неговања доброг односа, док се у односу са Атиком то на неки начин подразумевало. Чини се, наиме, да је у очима Цицерона Квинт био знатно неповерљивији адресат од Атика.

У уводном делу писама збирке *Ad Quintum fratrem* често као тему налазимо саму епистоларну размену, и то ону која претходи датом писму. Тако се Цицерон у овом делу осврће на писма која је раније послао како би адресата обавестио о њима уколико нису стигла до одредишта, или на она која је примио, или пак даје уопштене коментаре о претходним писмима како би имао континуитет у излагању. У том смислу функција уводног дела је да да конкретну информацију о претходним писмима, али понекад и да опустити и забавити Квинта. Такође смо приметили присуство одређених термина који су повезани са темом епистоларне размене, као што су *litterae* и *epistula*, те оних који се односе на материјале за писање (*calamus*, *atramentum*, *charta dentata*, *codicilli*), али и личних имена и топонима, који су у функцији идентификовања претходних писама, и то како оних које је послао сам Цицерон тако и оних Квинтових која су стигла до њега или оних за која само зна из Квинтових писама.

Кад је реч о завршним поздравним формулама, у истраживаном корпусу оне се јављају у облицима *vale* и *cura / fac/ te oro ut valeas* и редовно су праћене синтагмом *mi frater* уз коју су чести суперлативи *optime*, *optatissime*, *suavissime* и *carissime*. Синтагма са апелативном функцијом у случају једноставног поздрава *vale* стоји и испред и иза поздрава, док се у случају поздравних формула *cura / fac/ te oro ut valeas* увек налази на централној позицији, између глагола у императиву и зависне клаузе. Иако се завршни поздравни јављају у мањем броју писама збирке *Ad Quintum fratrem* (33%), морамо да истакнемо да је синхронијски преглед трију корпуса показао да је процентуална заступљеност завршних поздравних формула у писмима брату Квинту ипак нешто виша у односу на заступљеност у писмима

збирке *Ad Atticum* (15%) и збирке *Ad familiares* (24%). Ако тој чињеници додамо и сазнања о експресивности завршних поздрава, која се огледа у неизоставној употреби вокатива *mi frater* заједно са суперлативима елативног карактера, долазимо до закључка да они проистичу из сталне потребе Цицерона да изнова уверава Квинта у своју бригу за њега и своје најискреније емоције према њему. У сваком случају, за разлику од емотивно неутралне поздравне формуле на почетку, конвенционалне формуле на крају писама Квинту писане су у веома емотивном тону. По степену афективности оне се могу упоредити једино са завршним поздравним формулама у писмима супрузи Теренцији, кћери Тулији и сину Марку.

Било да поздрава има или не, афективна нота јесте оно што углавном карактерише завршни део писама корпуса *Ad Quintum fratrem*. Тако у овом делу често видимо брижног Цицерона који жели да покаже да му брат недостаје, те му или налаже да дође или га пак подстиче на епистоларну размену. Захтеве да га Квинт редовно извештава о догађајима у овом делу писма Цицерон изражава искључиво кроз молбу, на веома љубазан начин, користећи глаголе *velim* и израз *te oro* уз конјунктивне облике *scribas / rescribas*. С друге стране, уочили смо да су Цицеронови позиви Квинту да дође што пре у извесној мери непосреднији. То најбоље илуструју два примера у којима Цицерон такве позиве изражава императивом *advola*. Чини се да императиви управо и треба да покажу Цицероново нестрпљење да у најкраћем могућем року види брата. Међутим, како би се они донекле ублажили, у једном примеру императив је интегрисан у завршну поздравну формулу, а у другом употребљен је уз израз *amabo te*. Такође, уочили смо и императив *oblecta te* у оптативном типу реченице, у коме смо препознали одлике разговорног језика, тј. уобичајени начин да се заврши свакодневна конверзација.

Поред захтева да му редовно пише, на крају једног писма Цицерон обећава да ће и сам Квинта свакодневно обавештавати о свему. То чини помоћу израза *facere certioorem*, који се у истраживаној збирци јавља само једном, док је у збиркама *Ad Atticum* и *Ad familiares* веома чест.

У збирци писама *Ad Quintum fratrem* само три писма имају на крају евидентиран датум писања. Процент таквих писама у датој збирци донекле одговара податку који налазимо у White 2010, према коме је само 15% писама целокупне Цицеронове

кореспонденције датирано на крају.³²⁸ Уочили смо такође да је датум писања у неколико писама поменут у завршном делу писма. Међутим, датум се, према тумачењу изнетом у White 2010, изоставља и када се у самом писму помињу датуми других догађаја,³²⁹ а утврдили смо да се у истраживаној збирци такви датуми помињу у 2/3 од укупног броја писама. Што се тиче места из кога пише, оно је наведено у локативу, након датума, у само једном писму. Реч је о писму написаном ван Рима, из изгнанства.

Карактеристике разговорног језика, означеног у термину *sermo cotidianus*, истраживали смо у збирци писама *Ad Quintum fratrem* на примерима деминутива, сложеница са префиксима *per-* и *sub-*, елипсе, парентезе и узвика.

На употребу деминутива у Цицероновој кореспонденцији указала су истраживања Т–Р 1904 и Hofmann–Szantyr 1965.³³⁰ У Цицероновим писмима брату Квинту уочили смо 13 различитих именичких и придевских деминутива. Иако распон семантичких могућности деминутива може бити релативно широк, појединачно разматрање именичких деминутива у истраживаном корпусу показало је да се они углавном јављају у контексту умањења просторне димензије (*ponticulus*, *aedificatiuncula*, *atriolum*) и изражавања негативних оцена (*oppidulum*, *negotiolum*). Међутим, уочени су и деминутиви који су се у мањој или већој мери удаљили од своје деминутивне семантике (*codicilli*, *aculeus*, *oricula*, *auricula*). Кад је реч о придевским деминутивима, они у датим писмима означавају искључиво слабљење интезитета (*parvula*, *minuscule*, *pusillus* и *lignaeolum*). Синхронијско поређење са збиркама *Ad Atticum* и *Ad familiares* даје нам ширу слику о употреби деминутива у Цицероновим писмима Квинту. Наиме, деминутиви у писмима Атику и члановима породице, супрузи Теренцији, кћери Тулији и сину Марку, у семантичком су смислу разноврснији. Одсуство појединих нијанси у значењу деминутива у писмима Квинту намеће извесне закључке о односу Цицерона са братом. На пример, то што у истраживаном корпусу нема деминутива са хипокористичним својствима показује да се Цицерон чува претераног изражавања емоција уколико нису усмерене ка Квинту. Поред тога, могуће је да је и деминутивне пејоративне хипокористике, који су присутни у корпусу *Ad Atticum*, и то у писмима разматраним

³²⁸ White 2010, 75–76.

³²⁹ White 2010, 76.

³³⁰ Т–Р 1904, 88–89; Hofmann–Szantyr 1965, 774.

у синхронијском прегледу, Цицерон сматрао и сувише „приземним“ хумором који не доликује улози старијег брата, те је у писмима Квинту избегавао да на тај начин карактерише своје савременике. Све то потврђује да је у појединим сегментима односа Цицерона са братом постојала извесна доза опрезности, које није било у комуникацији са Атиком.

Будући да придеви и прилози са префиксом *per-*, према мишљењу изнетом у Соопер 1895, представљају карактеристику свакодневног говора виших класа,³³¹ њихова честа употреба у Цицероновим писмима сасвим је очекивана. У писмима збирке *Ad Quintum fratrem* уочили смо укупно 18 придева и прилога са префиксом *per-*, који се јављају на 24 места (*permagnus, permultus, pergratus, periucundus, perhumanus, perlibens, perfamiliaris, persaepe, perbenigne* etc.); такође, примећено је да се два од њих јављају у тмези. Соопер 1895 истиче да су у семантичком смислу придеви и прилози са префиксом *per-* блиски суперлативима,³³² а наше истраживање је показало да се у писмима дате збирке они јављају како са елативним тако и са ексцесивним значењем. Ваљало би овде истаћи два придева овог типа: *periucundus* и *pergratus*. Они се у писмима Квинту јављају по два пута, и то увек у функцији именског или прилошког предикатива, а синхронијски преглед писама збирки *Ad Atticum* и *Ad familiares* показује да придеве *periucundus* и *pergratus* срећемо у сличном синтаксичком оквиру. Поред тога, уочили смо да се придеви и прилози са префиксом *per-* често јављају у првом сачуваном Цицероновом писму Квинту. Пошто овим писмом Цицерон саветује Квинта како да у складу са строгим моралним нормама руководи провинцијом, закључили смо да су на овај начин интензивирани придеви и прилози употребљени у функцији уверавања Квинта да поступи према упутствима старијег брата. У сваком случају, јасно је да у позадини употребе ових облика стоји Цицеронова тежња ка експресивности, а исти разлог налазимо и кад је реч о употреби придева са префиксом *sub-*. Међутим, за разлику од придева са префиксом *per-*, придеви са префиксом *sub-* иначе су знатно ређи, а у истраживаној збирци налазимо само придев *subgrande*. Соопер 1895 наглашава њихову деминутивну семантику,³³³ а наше истраживање је показало и додатне нијансе у значењу поменутог придева. Наиме, префикс *sub-* деминуира основни

³³¹ Соопер 1895, 252–256.

³³² Ibid.

³³³ Соопер 1895, 256–258.

придев, али уз присутно ограничавање које настаје као последица субјективног суда адресанта.

У писмима корпуса *Ad Quintum fratrem* пронашли смо и неколико глагола са префиксом *per-*. Пошто поменути префикс интензивира значење глагола, јасно је да употреба оваквих глаголских облика проистиче из Цицеронове потребе за снажним изразом. Међу њима се нарочито истиче глагол *perscribere*, који се јавља шест пута, и то увек у контексту епистоларне интеракције. Стичемо утисак да је у основи употребе овако интензивираниог глаголског облика често Цицеронова жеља да истакне значај преписке с братом. Са истим фреквенцијским индексом јавља се и глагол *pertimescere*, а карактеристична су два примера у којима овај глагол стоји као резултат Цицеронове потребе да афектира због изневерених очекивања у вези са изгнанством, које је иначе познато као период који у Цицерону увек изазива најдубље емотивне доживљаје. Емотивна реакција на актуелне догађаје је такође позадина употребе глагола *pergaudere*, који у разматраном корпусу налазимо само једном. Међутим, повод за његову употребу је потпуно другачији; наиме, Цицерон њиме изражава задовољство што ствари стоје баш онако како би желео. Закључујемо, на крају, да Цицерон овакве глаголе углавном користи у стању повишених емоција, често присутних у кореспонденцији са Квинтом.

Блискост међу кореспондентима јесте један од важнијих услова који допуштају појаву елипсе у писмима. Кад је реч о елипси глагола, у Цицероновим писмима брату Квинту уочили смо да се она јавља приликом описивања драматичних догађаја, који су притом од великог значаја за Цицерона. Елипса у овом случају чини излагање језгровитим и живописним. С друге стране, важно је истаћи да та врста наратије адресату уз све поменуто треба да представи и веома снажне емоције адресанта и да их као такве стави у фокус адресатове пажње. Емоције су свакако присутне и у карактеристичним елиптичним реченицама које садрже одричну заменицу *nihil* уз компаратив придева (*nihil ... suavius, nihil ... amantius, nihil ... festivus*). Било да је реч о позитивним или негативним емоцијама, овакве елиптичне реченице имају важну функцију коментара у вези са Цицероновим односом према датим околностима. Поред тога, у истраживаној збирци писама уочена је елипса приликом представљања једног грчког писца, а појаву елипсе у приказу личности истраживачи су већ уочили како код Цицерона, тако и код других римских писаца. Такође, честа су елиптична реторска питања (*quid multa?; quid plura?; quid*

praeterea?), а има и неколико примера елиптичних кондиционалних реченица (*si perficiunt, optime; si minus, ...*), као и оних елиптичних реченица које су карактеристичне за епистоларни контекст, а које подразумевају глагол говорења (*coram enim; sed cum veneris; nunc de Milone*).

Дакле, функција елипсе у поменутиим примерима увек је иста: она треба да усмери пажњу адресата на оно што је важно и да изазове његову реакцију, али и да га истовремено упозна са Цицероновом позицијом у датим приликама. Тако елипса на неки начин „оживљава“ писмо, даје му одређену меру непосредности и тиме га приближава разговорном језику. Поређење са писмима збирке *Ad Atticum* показало је да, кад је реч о елипси, Цицерон на готово исти начин користи могућност да изостави поједине реченичне делове; тако смо за готово све примере елипсе које смо претходно поменули пронашли паралелу у Цицероновим писмима пријатељу Атику. Свакако да блискост, која је присутна у случају обојице кореспондената, те иста интересовања и околности јесу оно што омогућава Цицерону да елипсу у писмима најбољем пријатељу и у писмима брату у великој мери користи на исти начин.

Парентезу у Цицероновим писмима Квинту, као одлику свакодневног говора, разматрали смо најпре кроз употребу парентетичних глагола групе *verba sentiendi* који се јављају у првом лицу индикатива презента и које Bolkestein 1998 наводи као најчешће у Цицерновој кореспонденцији,³³⁴ и утврдили смо да су подједнако, по четири пута, заступљени *opinor, arbitror* и *spero*, док се *puto* и *credo* јављају по једанпут. Кад је реч о субординатору *ut*, налазимо га уз глагол *arbitror*, уз који је, како је то примећено у Bolkestein 1998, обавезан, али га у појединим примерима срећемо и уз глаголе *opinor, puto* и *spero*. У сваком случају, сигурно је да поменути глаголи у мањој или већој мери показују несигурност адресанта у исказ који се износи главном реченицом. За разлику од њих, парентетични израз *mihi crede*, који у писмима збирке *Ad Quintum fratrem* налазимо два пута, истиче висок степен уверености адресата у тврдњу која се изриче главном реченицом, те као такав појачава њену асертивну илокуторну снагу. Поред поменутих, у парентези смо уочили и глаголе групе *verba declarandi, inquam* и *dico*, за које смо утврдили да доприносе живости конверзације. Такође, писма истраживане збирке садрже

³³⁴ Bolkestein 1998, 1–15.

парентетичне глаголе и изразе, *quaeso*, *amabo*, *amabo te*, *si me amas*, којима Цицерон моли Квинта да изврши оно што захтева од њега. Парентетично *quaeso* јавља се уз императив, и то само два пута. За разлику од употребе овог парентетичног глагола у писмима збирке *Ad Atticum*, где је фреквенцијски индекс знатно виши и где се користи најчешће за подстицање епистоларне интеракције и у реторским питањима, у писмима Квинту *quaeso* стоји уз захтеве који се тичу Квинтовог руковођења провинцијом. Парентетични израз *amabo te*, који се везује за неформалну комуникацију,³³⁵ срећемо два пута, и то једном уз императив, а други пут уз конјунктив, што није уобичајена појава. Оба захтева, уз које стоји овај израз, карактерише појачана експресивност и снажне емоције, а исти је случај и са парентетичним глаголом без личне заменице, *amabo*, који се јавља само једном. Обе варијанте парентетичног израза у остала два корпуса срећемо у контекстима који су слични поменути. Повишене емоције, које углавном настају као последица бриге за Квинта, присутне су кад је реч о парентетичном *si me amas*, а анализа дистрибуције овог израза у писмима остала два корпуса додатно нас уверава да је карактеристичан за комуникацију међу онима који негују присан однос.

Кад је реч о „целовитим парентетичним реченицама“ које стоје као коментар уз другу реченицу од које су независне у семантичком и синтаксичком смислу, у Цицероновим писмима Квинту уочили смо да оне могу имати неколико различитих функција. Прво, у случају када се оне уводе помоћу *enim* и *nam*, њихова улога је да истакну узрок или оправдање за оно што се изриче основном реченицом. Понекад, међутим, у њима стоји блага критика адресата, па и иронични коментар у вези са појединим догађајима. Друго, уочили смо и парентетичне исказе који почињу показном заменицом *is (ii)*; њихов задатак је да у фокус ставе оно лице или лица која се помињу у основној реченици, као и да истакну њихов значај у контексту основне реченице. И на крају, треба поменути и то да поједине парентетичне реченице разматраног корпуса писама садрже узвике, који коментар чине, пре свега, веома афективним; задатак такве парентезе јесте да покаже Цицеронове емоције у вези са оним што се изриче главном реченицом. Јасно је да, каква год да је Цицеронова намера приликом употребе парентетичних исказа, они доприносе живости писама и замењују оно што би се у свакодневном разговору могло изразити и невербалним начинима комуникације. Стога је у преписци двојице

³³⁵ Hall 2009, 80–81.

браће, чији је однос био веома присан, њихова улога од веома великог значаја. Појава да се реченица прекине како би се дао коментар, изразила емоција или субјективни став, говори о слободи у комуникацији коју такав присан однос и подразумева.

У збирци писама *Ad Quintum fratrem* уочили смо четири узвика: *o, heus, ecce* и *(me)hercule*. Они се и у збиркама *Ad Atticum* и *Ad familiares* углавном јављају у сличном лексичком оквиру. Тако се узвик *o* у истраживаном корпусу јавља у изразу *o di!*, а његове варијације срећемо и у писмима Атику. Такође, у два примера налазимо га и уз акузатив именице *litterae*, и то у реченицама које за тему имају епистоларну размену, а исту употребу приметили смо поново у писмима Атику. И, коначно, кад је реч о поменутом узвику, Цицерон га користи у *o me sollicitum!*, а такав начин изражавања очаја карактеристичан је и за писма која су упућена најбољем пријатељу Атику и члановима најуже породице. Поређење са писмима Атику показује да у контексту поменутих примера нема никакве разлике у начину комуникације са братом и најбољим пријатељем. Но, будући да анализа појединих примера употребе овог узвика у писмима Атику показује знатно шири спектар његове употребе, закључак је да је Цицерону, иако је у појединим сегментима показивао идентичан степен искрености у изражавања емоција у преписци са обојицом, ипак далеко слободнији избор тема у писмима Атику наметао и чешћу и разноврснију употребу овог узвика. Узвик *heus* у истраживаној збирци писама налазимо само једном, а његова употреба није нарочито честа ни у корпусима *Ad Atticum* и *Ad familiares*. У Цицероновом писму Квинту стоји у очекиваној колокацији *sed heus tu*, а прати га питање, што и јесте најчешћи случај кад је реч о овом узвику. Додуше, узвик је од упитне реченице раздвојен исказом. Поменути пример показује да је узвик *heus* својствен комуникацији међу особама које су веома блиске, јер подразумева извесну дозу критике усмерену ка адресату, која не би била друштвено прихватљива у околностима које захтевају један формалнији однос. У сваком случају, његова функција је да усмери пажњу адресата на оно што следи, а исто је и са узвиком *ecce*, који у писмима збирке *Ad Quintum fratrem* срећемо само једном. Док се у збирци писама *Ad familiares* овај узвик не јавља, у писмима корпуса *Ad Atticum* често служи за изражавање пријатних емоција у вези са епистоларном разменом. И на крају, у истраживаној збирци писама најфреквентнији узвик јесте *(me)hercule*. Синхронијско и дијахронијско поређење

са писмима збирки *Ad Atticum* и *Ad familiares* показује да исти статус има и у остала два разматрана корпуса. Анализа ситуационих оквира у којима Цицерон употребљава дати узвик показује не само да су оне бројне, већ и веома разноврсне. Мотив његове употребе у збирци писама *Ad Quintum fratrem* јесте несумњиво жеља да увери Квинта у своје ставове, али уз прилично широки спектар осећања. Тако *(me)hercule* срећемо кад је реч о најнежнијим осећањима у вези са Тулијом, али и када Цицерон жели да укори брата, кад је ироничан, па и љут.

Напоследку можемо да потврдимо да одлике разговорног језика јесу у великој мери заступљене у истраживаном корпусу. Тако је потреба да се језик писама приближи ономе који се користи у свакодневној комуникацији најчешће мотив за употребу бројних деминутива и придева, прилога и глагола са карактеристичним префиксима. Важан предуслов за употребу таквих облика јесте блискост кореспондената, која и омогућава да се испоље оне најфиније нијансе у њиховом значењу, на основу којих Квинт успева да докучи Цицеронове мисли и осећања у датом тренутку. Без поменуте блискости не би била могућа ни елипса, а мотиве за њену употребу поново видимо у тежњи ка експресивности, која је присутна и у случају парентетичних глагола, израза и реченица, као и узвика. У позадини свега овога често уочавамо снажне емоције, а поменути облици и језичке појаве на неки начин модификују афективност исказа у којима стоје. На крају, употребом облика карактеристичних за оно што подразумевамо под термином *sermo cotidianus* Цицерон, између осталог, надомешта недостатке елемената који би у свакодневној комуникацији вероватно били допуњени мимиком или гестикалацијом; на тај начин поменуте језичке појаве оживљавају језик писама и чине га сличним језику разговора који се одвија лицем у лице.

Познато је да је Цицерон од ране младости учио и увежбавао говорничку вештину, те је потпуно очекивано да своје реторско образовање примени и у појединим сегментима своје кореспонденције. Једна од манифестација Цицеронове говорничке праксе, која за крајњи циљ има оживљавање епистоларне форме у смислу стварања привида дијалога, јесу реторска питања. Кад је реч о корпусу *Ad Quintum fratrem*, приметили смо да више од половине укупног броја реторских питања стоји у писмима која припадају првој књизи поменуте збирке. Будући да ова писма обилују упутствима која Цицерон жели да наметне Квинту, реторска питања јесу непосредно средство које је у служби уверавања адресата. Међутим,

она имају још једну важну функцију, која се можда не уочава на први поглед. Наиме, у поменутих писмима реторска питања јесу начин да се налози и захтеви преобликују како би деловали пре као савети и молбе. Поред тога, приметили смо да их Цицерон користи у стању појачаних емоција. Тако се по броју реторских питања истиче веома емотивно писмо које Цицерон пише из изгнанства, а у коме објашњава Квинту зашто је избегао сусрет са њим. Реторска питања, која се у датом писму углавном јављају у низу, понекад са глаголима у конјунктиву, понекад у елиптичним конструкцијама, утичу на емотивни тон овог писма и чине да Цицерона брат види онако како је у том тренутку и желео, а то је потпуно скрханог и веома забринутог како за себе тако и за судбину свог брата. Поређење са реторским питањима у писмима супрузи Теренцији, кћери Тулији и сину Марку која потичу из истог периода показало је да постоји извесна сличност у њиховој употреби. Наиме, Цицерон их употребљава како би изразио своју патњу, али и забринутост због патње и неповољног положаја чланова најуже породице и брата. С друге стране, у писмима пријатељу Атику, кад је реч о истој теми, у реторским питањима Цицерон не изражава забринутост за положај адресата, већ је усредсређен на себе, своје јадиковање због изгнанства и помало на бригу за децу и Квинта. Цицеронова отвореност и искреност у односу са Атиком проистиче из чињенице да су у овом случају судбине и каријере двојице пријатеља биле потпуно одвојене, те је Атик био у стању да објективно сагледа целокупну ситуацију и саветима помогне Цицерону да је превазиђе. С друге стране, како је Квинтов положај у великој мери зависио од Цицеронове каријере и угледа, сам Квинт је због Цицерона био у невољи, тако да старији брат није могао да рачуна на његове објективне савете и подршку.

Поред тога што реторска питања у истраживаној збирци писама имају функцију уверавања, и то често са наглашеним емотивним тоном, Цицерон их користи и када жели да писмо "оживи" и учини га динамичнијим, те га тако приближи разговору који се одвија лицем у лице. У том смислу посебно треба истаћи важну улогу кратких реторских питања, најчешће елиптичних, као што су: *Quid quaeris?*, *Quid?*, *Quid praeterea?*, *Quid multa?* и *Quid plura?* Примећено је да оваквим реторским питањима Цицерон усмерава пажњу адресата или изражава негодовање и чуђење.

Истраживање је показало да 54% реторских питања у писмима збирке *Ad Quintum fratrem* почиње упитном заменицом *quid*, 18% другим упитним речима, док је 28% реторских питања постављено интонацијом.

Опрезност, коју примећујемо у односу Цицерона са Квинтом, доводи до тога да он кад год може избегава да отворено испољи ауторитет старијег. Тако се Цицерон, када брата жели да увери у нешто, служи саветима и упозорењима за које често израз налази у реторским питањима; притом, она често посредно адресату преносе и још понешто што би адресант желео да друга страна зна. Њима наике Цицерон изражава протест, негодовање и очај, са свим оним утисцима које у стварном разговору стичемо такозваном невербалном комуникацијом. Стога, захваљујући реторским питањима Цицерон у писмима ствара утисак непосредности и привид стварног дијалога.

Промена језичког кода јесте честа појава кад је реч о Цицероновој преписци са појединим адресатима, међу којима је и Цицеронов брат Квинт. У писмима збирке *Ad Quintum fratrem* грчки језик се јавља на 40 места.

Појединачне грчке речи јављају се 22 пута, и то у десет примера срећемо именице, у седам придеве, у четири прилоге и на само једном месту стоји глагол. Примери су показали да, пошто се чини да грчки чини писмо експресивнијим, овакву врсту промене језичког кода Цицерон често користи као уверавање брата. Понекад је и хумор разлог због којег Цицерон посеже за грчким речима, као што је, на пример, *μωσοπάτακτος*. Међутим, морамо овде да истакнемо да смо уочили карактеристичне теме у оквиру којих се појединачне грчке речи јављају. Тако, на пример, именице *ὑπερβολάς* и *ἀμφιλαφίαν* налазимо у деловима писама који за тему имају новчане прилике. Како финансије нису баш увек пријатна тема, могуће је да грчки језик Цицерон у оваквим ситуацијама користи како би се на неки начин дистанцирао од ње. Осим тога, грчке именице, придеви и прилози *ὑπόθεσιν*, *ἐνθουσιασμός*, *ἀμπώτεις*, *ῥαθυμότερα*, *χαρακτήρ*, *φιλαλήθως* и *πολιτικά* употребљени су у вези са Цицероновим и Квинтовим књижевним радом, који јесте релативно честа тема у овим писмима. Наике, у периоду из кога потиче сачувана Цицеронова преписка са братом, Цицерон је писао еп *De temporibus suis* и филозофско-политички спис *De republica*, али је такође Квинт планирао да уз помоћ свога брата напише дело који би прославило Цезарова освајања у Британији.

Ретке фразе на грчком језику, које се јављају корпусу писама *Ad Quintum fratrem*, као што су *ἐν παρέργῳ* и *ἀλλ' οἰμωζέτω*, јесу у функцији оживљавања писма; њихов задатак је писмо приближе разговорном језику.

У писмима истраживане збирке пронашли смо два провербијална израза и десет цитата. Цицерон најчешће цитира Хомера, и то шест пута. У складу са подацима који важе за целокупну Цицеронову преписку³³⁶ и овде налазимо више цитата из *Илијаде* у односу на оне из *Одисеје*; наиме, у писмима Квинту срећемо четири цитата из *Илијаде*, један из *Одисеје* и један који налазимо у оба епа. Поред тога, у писмима збирке *Ad Quintum fratrem* стоји и по један цитат из Есхила, Софокла, Еурипида и Епихарма.

Примећено је да Цицерон цитате и провербијалне изразе углавном користи онда када је заокупљен озбиљним темама. Повишене емоције, које су готово увек присутне у тешким тренуцима, доводе до тога да Цицерон актуелна бурна дешавања и савременике упоређује најчешће са догађајима и личностима из Хомерове *Илијаде* и *Одисеје*. Овакав начин комуникације у писмима свакако је подразумевао да су стихови и гноме које Цицерон помиње били познати Квинту, те је понекад био довољан само део стиха да се пренесе одређена порука.

Употреба грчког језика, како појединачних речи и фраза, тако и провербијалних израза, на начин како је то чинио Цицерон у писмима била је могућа захваљујући томе што су браћа у младости били у прилици да се образују на исти начин. Ту не мислимо само на учење грчког језика, већ и на стицање знања из грчке књижевности и грчке културе уопште. Обичај, који се практиковао у школама, да се стихови уче напамет, свакако је довео до тога да су Цицерон и Квинт, и као одрасли људи, знали велики број стихова разних аутора, међу којима је било и грчких, тако да су обојица посезали за њима кад год се укаже прилика. Поред присећања на младост, које углавном носи са собом пријатне емоције, има ту још нечега што би могло бити подстицај за употребу грчког; наиме, на основу самих Цицеронових речи, и то пре свега оних које налазимо у преписци са пријатељем Атиком, закључујемо да је у круговима римске елите, којој припадају браћа, истицање филхеленства било веома пожељно.

³³⁶ Steele 1900, 394.

Писма збирке *Ad Quintum fratrem* пружају могућност да расветлимо однос двојице браће. Иако имамо на уму да тај однос тумачимо једнострано, из писама само једног од њих, ипак се чини да нам Квинтова писма вероватно не би пружила много нових сазнања и да је у односу двојице браће Цицерон као старији имао пресудну улогу. Чврста веза двојице Цицерона огледа се у сталној бризи старијег за све аспекте Квинтовог живота. Ако узмемо у обзир блискост браће и чињеницу да су њихови послови и каријере међусобно били испреплетани и зависни, постаје јасно зашто је Цицерон покушавао да помно прати све оно што се дешавало у Квинтовом животу и да утиче на све оно што је сматрао да треба поправити кад је реч како о понашању тако и о одлукама млађег брата. У том смислу, однос Цицерона према млађем брату понекад подсећа на однос какав имају родитељи према деци. Тако из писама стичемо утисак да Цицерон такорећи бди над млађим братом; он наине залази у све сфере његовог живота: брине о начину на који руководи провинцијом, интересује се за његов брак, помно прати и коментарише његов однос са супругом Помпонијом, која је иначе сестра Цицероновог најближег пријатеља Атика, затим надгледа васпитање и образовање његовог сина Квинта, за кога и сам каже да му је као син, такође се бави његовим сарадницима, међу којима се посебно истиче ослобођеник Стације као неко ко, према Цицерону, веома негативно утиче на Квинта, затим уређује Квинтово имање. Опрезност коју уочавамо сваки пут кад Цицерон покушава да критику преобликује у савет и упозорење, говори нам прилично о карактеру млађег брата. Наине, изгледа да је Цицерон добро знао његове мане и да је стога схватао да у комуникацији са њим мора бити веома тактичан. Можда зато претераном бригом, уверавањем у благонаклоност и изливима емоција Цицерон жели да предупреди очекивано опирање брата и да га на тај начин убеди да поступи у складу са његовим уверењима. Да то није био лак задатак говори нам и податак о коме нас извештавају Т-Р и SB у предговорима критичких издања Цицеронових писама, а према коме је, на крају, ипак дошло до размирица међу браћом, које су довеле до потпуног разлаза.³³⁷ С друге стране, писма нам показују да је и Цицерону у неким његовим размишљањима и подухватима подршка млађег брата била од великог значаја. Исцрпни извештаји о сенатским седницама, суђењима и дешавањима, како оним на политичкој сцени, тако и оним ван ње, јесу потврда да је Цицерону и те како стало до мишљења млађег

³³⁷ SB 1980, 5; Т-Р 1904, 49–51.

брата. У сваком случају, писма датог корпуса показују потребу за одржавањем односа присности, поверења и међусобне подршке кад је реч и о великим подухватима и одлукама, али понекад и кад је реч о малим, безначајним, свакодневним стварима. Језик у функцији изражавања снажних емоција, које су присутне у једном делу писама, јесте начин да се у оквирима које допушта епистоларна интеракција присан однос негује. Такав интензитет емоција налазимо једино још у писмима супрузи Теренцији, кћери Тулији и сину Марку.

Свесни чињенице да пред собом имамо само део Цицеронове кореспонденције са братом, будући да смо сигурни да је морало бити писама пре 60/59. године, као и после 54. године, која нису сачувана, верујемо да смо на основу анализе језичких и ванјезичких спона у истраживаној збирци писама успели да сагледамо Цицеронову личност из једног новог угла, са позиције старијег брата. Но, такође верујемо да смо сазнали и понешто о међусобном односу ове двојице кореспондената, као и о личности млађег брата Квинта. У сваком случају, писма збирке *Ad Quintum fratrem* јесу пример једне динамичне комуникације, сличне оној коју налазимо у писмима збирке *Ad Atticum*, са обиљем елемената карактеристичним за разговорни језик, те су као таква пружила могућност за доношење опсежнијих закључака које смо изнели у овом поглављу.

INDEX LOCORUM

Marcus Tullius Cicero:

Epistulae ad Atticum

Att. 1. 13: 94.
Att. 1. 14: 56.
Att. 1. 15: 104 нап. 258.
Att. 1. 16: 76, 101.
Att. 1. 18: 76.
Att. 1. 20: 69.
Att. 2. 1: 69, 111 нап. 279.
Att. 2. 4: 43, 44, 70.
Att. 2. 6: 95.
Att. 2. 7: 48.
Att. 2. 8: 79.
Att. 2. 12: 76, 114 нап. 292.
Att. 2. 14: 38 нап. 84.
Att. 2. 15: 44.
Att. 2. 17: 48.
Att. 2. 18: 41, 87 нап. 213.
Att. 2. 19: 87 нап. 213.
Att. 2. 20: 18 нап. 33.
Att. 2. 22: 41.
Att. 2. 23: 18 нап. 32, 41, 45.
Att. 3. 10: 91.
Att. 3. 20: 82.
Att. 3. 23: 41.
Att. 4. 1: 41.
Att. 4. 3: 52, 53.
Att. 4. 4: 43.
Att. 4. 5: 49.
Att. 4. 6: 79.
Att. 4. 13: 78.
Att. 4. 15: 5 нап. 7, 41.
Att. 4. 16: 19.
Att. 4. 17: 55.
Att. 4. 18: 5 нап. 8.
Att. 4. 19: 6 нап. 9, 70, 76.
Att. 5. 2: 41.
Att. 5. 4: 21 нап. 40, 69.
Att. 5. 10: 32 нап. 63.
Att. 5. 12: 113.
Att. 5. 14: 69.
Att. 5. 15: 55, 69.
Att. 5. 17: 32 нап. 62, 69.
Att. 5. 21: 109.
Att. 6. 1: 41, 79, 106 нап. 263.
Att. 6. 2: 109.
Att. 6. 3: 55.
Att. 6. 4: 78.
Att. 6. 7: 54, 106 нап. 263.
Att. 6. 9: 66 нап. 165, 69.
Att. 7. 1: 55, 116 нап. 296.
Att. 7. 3: 95.
Att. 7. 6: 45.
Att. 7. 9: 77.
Att. 7. 23: 77.
Att. 7. 25: 77.
Att. 8. 8: 78, 79.
Att. 8. 13: 18.
Att. 9. 7: 74.
Att. 9. 11: 111 нап. 279.
Att. 9. 12: 66.

Att. 9. 18: 76, 78, 111 нап. 279.

Att. 9. 19: 65.

Att. 11. 7: 78.

Att. 11. 15: 66.

Att. 12. 1: 65.

Att. 12. 4: 77.

Att. 12. 6: 69.

Att. 12. 8: 65.

Att. 13. 16: 79.

Att. 13. 22: 78.

Att. 13. 35 – 36: 78.

Att. 13. 38: 66.

Att. 14. 9: 76.

Att. 14. 17: 78.

Att. 14. 18: 78.

Att. 14. 19: 79.

Att. 14. 21: 76.

Att. 15. 5: 78.

Att. 15. 9: 78.

Att. 15. 10: 76.

Att. 15. 13: 66, 78.

Att. 16. 16: 45.

Epistulae ad familiares

Fam. 1. 7: 43.

Fam. 1. 9: 43.

Fam. 2. 8: 74, 100 нап. 246.

Fam. 2. 14: 70.

Fam. 3. 6: 20 нап. 38.

Fam. 5. 11: 70.

Fam. 5. 12: 42, 48.

Fam. 7. 16: 42.

Fam. 7. 17: 48.

Fam. 7. 21: 70.

Fam. 7. 32: 70.

Fam. 9. 15: 70 нап. 174.

Fam. 9. 17: 70.

Fam. 9. 20: 70.

Fam. 9. 21: 7 нап. 16.

Fam. 9. 24: 70.

Fam. 9. 25: 70.

Fam. 11. 16: 45.

Fam. 11. 23: 20 нап. 38.

Fam. 12. 21: 70.

Fam. 13. 41: 44.

Fam. 13. 60: 44.

Fam. 14. 1: 16, 41, 77, 82.

Fam. 14. 2: 16, 27, 28 нап. 53, 41, 82.

Fam. 14. 3: 27, 28 нап. 53.

Fam. 14. 4: 27, 41, 77, 82, 90.

Fam. 14. 5: 27.

Fam. 14. 14: 16, 32 нап. 63.

Fam. 16. 1: 15, 70, 28 нап. 53.

Fam. 16. 2: 16.

Fam. 16. 4: 15, 28 нап. 53.

Fam. 16. 5: 16.

Fam. 16. 8: 3 нап. 1.

Fam. 16. 9: 32 нап. 63.

Fam. 16. 15: 21 нап. 40.

Fam. 16. 16: 17, 55 нап. 138.

Fam. 16. 17: 28 нап. 53.

Fam. 16. 18: 70.

Fam. 16. 20: 70.

Fam. 16. 21: 16.

Fam. 16. 22: 20 нап. 38.

Fam. 16. 26: 3 нап. 1.

Fam. 16. 27: 3 нап. 1

Epistulae ad Quintum fratrem

Q. fr. 1. 1: 4 нап. 2, нап. 3, 6, 29, 38 нап. 84, 42, 43, 45, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 71, 85, 86.

Q. fr. 1. 2: 6, 31, 42, 46, 49, 57, 58, 59, 64, 65, 71, 79, 80, 83, 87, 95, 97, 98, 106, 117, 118.

Q. fr. 1. 3: 24, 30, 33, 50, 82, 88, 89.

Q. fr. 1. 4: 24, 30, 50, 61, 64, 68, 77, 84 нап. 209.

Q. fr. 2. 1: 22, 35, 39, 60, 64, 69.

Q. fr. 2. 2: 18, 33, 39.

Q. fr. 2. 3: 23, 26, 30, 33, 51, 61, 72, 73.

Q. fr. 2. 4: 80, 99.

Q. fr. 2. 5 (4. 3–7): 25, 42, 61, 63, 80, 110.

Q. fr. 2. 6 (5): 22, 26, 28 нап. 54, 33, 42, 46, 50, 54, 99.

Q. fr. 2. 7 (6): 6, 22, 25, 56, 76, 107.

Q. fr. 2. 9 (8): 29, 57, 64, 67, 80, 93, 107, 117.

Q. fr. 2. 8 (7): 42, 44 нап. 108, 57, 58, 98.

Q. fr. 2. 10 (9): 6, 21, 35, 37, 56.

Q. fr. 2. 11 (10): 24, 35, 36, 84.

Q. fr. 2. 12 (11): 31, 40, 42, 46, 56, 62, 63.

Q. fr. 2. 13 (12): 23, 113.

Q. fr. 2. 14 (13): 23, 35, 38, 42, 46, 101, 117, 122.

Q. fr. 2. 15 (14): 20, 108, 110.

Q. fr. 2. 16 (15): 20, 57, 76, 79, 84 нап. 208, 111, 112.

Q. fr. 3. 1: 6, 26, 35, 36, 40, 42, 44, 46, 48, 49, 54, 55, 57, 60, 77, 80, 93, 94, 96 нап. 239, 99, 117.

Q. fr. 3. 2: 55, 57, 73, 76, 99, 115.

Q. fr. 3. 3: 19, 30, 60, 72, 114.

Q. fr. 3. 4: 26, 33, 35, 37, 55, 57, 73, 74, 82, 98, 111, 122 нап. 318.

Q. fr. 3. 5 (5–7): 25, 40, 42, 43, 53, 60, 73, 104 нап. 257, 111, 117, 118, 119, 120.

Q. fr. 3. 6 (8): 22, 26, 42, 43, 57, 61, 63, 74, 76.

Q. fr. 3. 7 (9): 25, 64, 68, 96, 115, 116, 118, 121.

ИНДЕКС

A

atabo (te), 64, 66-69, 70, 133
auricula, 35, 37-39, 129
Атик, 2, 5 нап. 8, 6 нап. 9, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 18,
19, 20, 25 нап. 45, 28, 32, 39, 41, 45, 51, 52,
53, 54, 56, 65 нап. 164, 67, 69, 77, 78, 82, 86
нап. 211, 92, 94, 95, 106, 107 нап. 266, 109,
110 нап. 279, 113 нап. 288, 114 нап. 292, 123,
124, 127, 129, 130, 134, 136, 138.

C

codicilli, 21, 35, 37, 127, 129
cura ut valeas, 10, 24, 25, 26-28, 127

D

деминутиви, 11, 17, 27, 11, 34-42, 47, 49, 129,
135

E

esse, 75, 76, 79, 83, 134
елатив, 46, 47 нап. 112, нап. 114, 90
Епихарм, 117, 138
Есхил, 117, 138
Еурипид, 112 нап. 285, 117, 122, 138

F

fac ut valeas, 24, 26, 28
facere certiorem, 31, 128

H

hapaх legomena, 43, 107
heus, 75, 76, 78-79, 102, 113, 134
хипербола, 108-110
Хомер, 13, 112 нап. 285, 117-121, 123, 138
Хорације, 38, 69 нап. 172

K

Катул, 36 нап. 77, 38 нап. 86
Квинт, Квинтов син, 15, 31, 46, 54, 55 нап. 138,
93, 107
колоквијални језик / разговорни језик, 7, 8, 11,
12, 38 нап. 87, 39, 42 нап. 101, 75, 129, 135,
138

L

ligneolum, 39, 40, 129
Ливије, 56 нап. 139

M

Марко, Цицеронов син, 27, 41, 54, 55 нап. 138,
60, 61, 70, 77, 82, 107, 114 нап. 292, 128, 129,
136, 140
mehercule, 74, 75, 76, 79-82, 83, 107, 113, 134,
135
mihi crede, 62, 63, 82, 132
minuscule, 39, 40, 129

N

negotiolum, 35, 37, 129
nihil са компаративом придева 54-55, 131
nonne, 79, 97

O

o, 22, 73, 74, 75-78, 82, 90, 134
o di, 73, 74, 76, 134
oppidulum, 35, 36, 129
oricula, 35, 38-39, 129

P

парентеза
ut arbitror, 59, 60, 61, 62, 132
credo, 59, 60, 61, 62, 132
ut dico, 64, 132
inquam, 63, 64, 132
(ut) opinor, 59, 60, 61, 62, 132
(ut) puto, 59, 60, 61, 62, 132
(ut) spero, 61, 62, 132
parvula, 18, 19, 39, 40, 129
pergratus, 42, 44, 130
periucundus, 40, 42, 43, 44, 130
permagnus, 42, 45, 46, 130
perscribere, 49-50, 131
pusillus, 39, 40-41, 56, 129
Петроније, 32 нап. 62, 35, 38 нап. 85, 69
нап. 172
Плаут, 9, 11, 32 нап. 62, 49, 67 нап. 169, 77 нап.
190
Плиније, 35

Q

quaeso, 30 нап. 58, 46, 64-66, 68, 70, 91, 133
quid, упитна заменица, 54, 57, 79, 80, 85, 86, 88,
89, 90, 93-103, 131, 136, 137

R

реторска питања, 8, 12, 57, 66, 77, 79, 84-102,
115, 131, 135, 136
реторски плурал, 93

S

Салустије, 56 нап. 139
Сенека, 35, 38 нап. 85, 97 нап. 241
sermo cotidianus, 7 нап. 16, 10, 11, 42, 47, 129,
135
si te amas, 29, 64, 67, 69-71, 133
si minus, 58, 132
Сократ, 120, 138
Софокле, 117, 138
subgrande, 47-48, 130
суперлативи, 16, 17, 25, 27, 32, 42, 45, 46, 90,
127, 128
Светоније, 38 нап. 85

T

Тацит, 56 нап. 139
te oro ut valeas, 24, 25 нап. 47, 26, 28, 127
Теренција, Цицеронова супруга, 14 нап. 23, 16,
27, 28, 30, 32, 41, 51, 65 нап. 164, 70, 77, 82,
83, 90, 91, 92, 100, 106, 124, 128, 129, 136,
140
Теренције, 65 нап. 162, 77 нап. 190
Тирон, Цицеронов ослобођеник, 3 нап. 1, 10, 14
нап. 23, 15, 16, 27 нап. 51, 28, 32, 54, 55 нап.
138, 56, 70, 100, 124
тмеза, 42, 44, 130
Тукидид, 40, 56, 116
Тулија, Цицеронова кћерка, 16, 22, 23, 27, 41,
54 нап. 136, 70, 77, 80, 82, 91, 124, 128, 129,
136, 140

V

vale, 10, 24, 25-28, 127
velim, 30-31, 53, 66 нап. 166, 80, 86, 128
вокатив *mi frater*, 25, 26, 68, 82, 84 нап. 208, 88,
89, 128

СКРАЋЕНИЦЕ

- LS** Lewis, C. T., Short, C. (1879) *A Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.
- LSJ** Liddell, H. G., Scott, R., Jones, H. S. (1968) *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press
- OCD** *Oxford Classical Dictionary*, eds. Hammond, N. G. L., Scullard, H. H. (1984) Oxford: Clarendon Press.
- SB** Shackleton Bailey, D. R. (1961) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. VI, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shackleton Bailey, D. R. (1965) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. II, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shackleton Bailey, D. R. (1966) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. V, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shackleton Bailey, D. R. (1968) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. III, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shackleton Bailey, D. R. (1968) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. IV, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shackleton Bailey, D. R. (1980) *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shackleton Bailey, D. R. (2001) *Cicero. Letters to friends*, vol. I, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Shackleton Bailey, D. R. (2001) *Cicero. Letters to friends*, vol. II, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Shackleton Bailey, D. R. (2001) *Cicero. Letters to friends*, vol. III, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- T-P** Tyrrell, R. Y. Purser, L. C. (1904) *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, vol. I, Dublin / London: Hodges, Figgis, & Co / Longmans, Green, & Co.
- Tyrrell, R. Y. Purser, L. C. (1906) *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, vol. II, Dublin / London: Hodges, Figgis, & Co / Longmans, Green, & Co.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Критичка издања

Shackleton Bailey, D. R. (1961) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. VI, Cambridge: Cambridge University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (1965) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. II, Cambridge: Cambridge University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (1966) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. V, Cambridge: Cambridge University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (1968) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. III, Cambridge: Cambridge University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (1968) *Cicero's Letters to Atticus*, vol. IV, Cambridge: Cambridge University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (1980) *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum*, Cambridge: Cambridge University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (2001) *Cicero. Letters to friends*, vol. I, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (2001) *Cicero. Letters to friends*, vol. II, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Shackleton Bailey, D. R. (2001) *Cicero. Letters to friends*, vol. III, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Tyrrell, R. Y. Purser, L. C. (1904) *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, vol. I, Dublin / London: Hodges, Figgis, & Co / Longmans, Green, & Co.

Tyrrell, R. Y. Purser, L. C. (1906) *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, vol. II, Dublin / London: Hodges, Figgis, & Co / Longmans, Green, & Co.

2. Секундарна литература

Adams, J. N. (1978) "Conventions of Naming in Cicero", *The Classical Quarterly*, 28 (1), 145-166, *JSTOR*, www.jstor.org/stable/638719

Adams, J. N. (1995) *Pelagonius and Latin Veterinary Terminology in the Roman Empire*, Leiden; New York; Köln: Brill.

Adams, J. N., Janse, M., Swain, S. (eds.) (2002) *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Text*, New York: Oxford University Press.

Adams, J. N. (2003a) “The New Vindolanda Writing -Tablets”, *The Classical Quarterly* 53, Cambridge: Cambridge University Press, 530–575.

Adams, J. N. (2003b) *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge: Cambridge University Press,.

Adams, J. N. (2013) *Social variation and the Latin language*, New York: Cambridge University Press,.

Adams, J. N. (2016) *An Anthology of Informal Latin 200 BC – AD 900: Fifty Texts with Translations and Linguistic Commentary*, Cambridge: Cambridge University Press.

Von Albrecht, M. (2003) *Cicero’s style. A synopsis, followed by selected analytic studies*, Leiden-Boston: Brill.

Allen, Walter. “The British Epics of Quintus and Marcus Cicero.” *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 86, 1955, pp. 143–159. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/283615.

Alkire, T., Rosen, C. (2010) *Romance Languages. A Historical Introduction*, New York: Cambridge University Press.

Bagić, K. (2012) *Rječnik stilskih figura*, Zagreb: Školska knjiga.

Baldwin, B. (1992) “Greek in Cicero’s Letters”, *Acta Classica* Vol. 35, 1–17.

Ball Platner, S. (1895) “Diminutives in Catullus”, *The American Journal of Philology* Vol. 16, No. 2, 186–202.

Balsdon, J. P. V. D (1968) “Cicero the Man”, in Dudley, D. R., Dorey, T. A. (eds.) *Studies in Latin Literature. Cicero*, London: Lowe & Brydone, 171–214.

Beach, G. B. (1955) “De Sermone Cotidiano”, *The Classical Journal*, vol. 50, no. 8, 355–359. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/3292652.

Beard M. (2002) “Ciceronian correspondences: making a book out of letters” in Wiseman, T. P. (ed.) *Classics in progress. Essays on ancient Greece and Rome*, New York: Oxford University Press, 103–144.

Blase, H. (1896) “Amabo”, *Archiv für Lateinische Lexicographie und Gramatik* 9, 48–91.

Bolkestein, A. M. (1998) “Between brackets: (some properties of) parenthetical clauses in Latin. An investigation of the language of Cicero’s letters” in Risselada, R. (ed.) *Latin in use. Amsterdam studies in the pragmatic of Latin*, Amsterdam: J.C. Gieben, 1–17.

Carney, T. F. (1964) “The words *sodes* and *quaeso* in Terentian usage”, *Acta Classica* 7, 57–63.

Clackson, J., Horrocks, G. (2007) *The Blackwell History of the Latin Language*, Wiley-Blackwell.

Cooper, F. T. (1895) *Word Formation in the Roman Sermo Plebeius. An Historical Study of the Development of Vocabulary in Vulgar and Later Latin, with Special Reference to the Romance Language*, New York: Published by Georg Olms Verlag.

Cuzzolin, P. (2009) “Comparative and superlative” in *New Perspectives on Historical Latin Syntax 4. Complex Sentences, Grammaticalization, Typology*, pp. 549–659, Berlin – New York.

Dickey, E., Chahoud A. (eds.) (2010) *Colloquial and Litterary Latin*, New York: Cambridge University Press.

Dickey, E. (2012) “How to say 'Please' in Classical Latin”, *Classical Quarterly* 62, 731–748.

Dimitrijević, D. (2017) “The Functions of the Rhetorical Question *Quid?* in Cicero’s Philippics I-II”, *Studia Classica Anniversaria: Proceedings of the International Conference Held on the Occasion of the 70th Anniversary of the Institute of Classical Studies, 22nd - 23th November 2016, Skopje*. Eds. Vesna Tomovska et al. Filozofski fakultet-Skopje, Skopje, 107–126.

Dunkel, G. E. (2000) "Remarks on Code-Switching in Cicero's Letters to Atticus", *Museum Helveticum* 57, 122–129.

Đurić, M. (2009) (prevod i komentari) *Homer, Ilijada*, Beograd: Dereta.

Đurić, M. (2015) (prevod i komentari) *Homer, Odiseja*, Beograd: Dereta.

Flickinger, R. (1913) "The Accusative of Exclamation in Epistolary Latin" in *The American Journal of Philology* Vol. 3, No. 3, 276–299.

Grickat, I. (1995) „O nekim osobenostima deminucije“, *Južnoslovenski filolog*, No. 51, 1–30.

Grochowski, M. (1986) „Parenteza i metarečenica“, *Južnoslovenski filolog*, No. 42, 1–8.

Hall, J. (2009) *Politeness and Politics in Cicero's Letters*, New York: Oxford University Press.

Halla-aho, H. (2011) "Epistolary Latin", in Clackson, J. (ed.) *A companion to the Latin language*, Chichester: Wiley-Blackwell, 426–444.

Harrison, S. J. (1990) "Cicero's 'De Temporibus Suis': The Evidence Reconsidered." *Hermes*, vol. 118, no. 4, 455–463. *JSTOR*. Available at: www.jstor.org/stable/4476780. (Accessed 12 September 2018)

Heidemann, A. (1893) *De Ciceronis in epistulis verborum ellipsis usu*. Dissertatio inauguralis philologica, Berolini.

Hofmann, J. B. (1951) *Lateinische Umgangssprache*, Heidelberg: Carl Winter.

Hofmann, J. B., Szantyr, A. (1965) *Lateinsche Syntax und Stilistik*, München: H. Beck'sche verlagsbuchhandlung.

Holford-Strevens, L. (2010) "Current and ancient colloquial in Gellius", in Dickey, E., Chahoud, A. (eds.) *Colloquial and Litterary Latin*, New York: Cambridge University Press, 331–338.

Hutchinson, G. O. (1998), *Cicero's Correspondence: A Literary Study*, New York: Oxford University Press.

Joshel, S. (2010) *Slavery in the Roman world*, New York: Cambridge University Press.

Klajn, I. (2001) *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Prvi deo: Slaganje i prefiksacija*, Beograd – Novi Sad: Institut za srpski jezik SANU, Matica srpska.

Кочовска, С. (2014) *Епистоларниот дискурс на Марк Тулиј Кикерон*. Скопје: Профундум.

Kristal, D. (1988) *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit.

Laidlaw, W. A. (1939) “S. V. B. E”, *Classical Philology* Vol. 34, No. 3, 251–252.

McDermott, W. (1971) “Q. Cicero”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 20, H. 5/6 (4th Qtr.), 702–717.

Miller, A. B. (1914) *Roman Etiquette of the Late Republic as Revealed by the Correspondence of Cicero*, Lancaster, PA: Press of the New Era Printing Company.

Monsuez, R. (1953) “La Style épistolaire de Cicéron et la langue de la Conversation”, in *Pallas* 1/1953, *Etudes sur l’Antiquité*, 98–120.

Moore, F. G. (1903) “Studies in Tacitean Ellipsis”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* Vol. 34, 5–26.

Nastić, A., Zdravković Stojanović, T. (2016) (prevod i komentari) *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku III*, Beograd: Fedon.

Недељковић, В. (2012) *Увод у проучавање вулгарног латинитета I: Феноменологија и извори*, Београд: Филозофски факултет – Универзитет у Београду.

Palmer, L. R. (1954) *The Latin Language*, London: Faber and Faber

Pease, E. M. (1902) “The greeting in the letters of Cicero”, in *Studies in Honor of Basil L. Gildersleeve*, Baltimore: The Johns Hopkins Press.

Pendelj, B. (2002) „O biznisu, julu, putovanju...: Ciceron Atiku, jula 44. Ciceron i Atik – obostrano krajnje iskreno prijateljstvo?“ u *Lucida intervalla*, 26, 73–77.

Pendelj, B. (2002) „»Should I Stay or Should I go«: Ciceron Atiku, krajem 44.“ u *Lucida intervalla*, 26, 117–119.

Пендељ, Б., Димитријевић, Д. (2016) „Херојство нових генерација: ἀριστεία у Цицероновим писмима Атику“ у *Lucida intervalla*, 45, 41–1.

Петковић, Ж. (1998) „О једној кризи Римске републике – Цицеронов говор за Милона“, у Недељковић, В. *Цицерон, Беседа за Милона*, Сремски Карловци; Нови Сад, 7–111.

Pinkster, H. (2015) *The Oxford Latin Syntax vol. 1 The Simple Clause*, New York: Oxford University Press.

Пипер, П. Клајн, И. (2013) *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

Rocchetti, P. (2010) “Greeting and farewell expressions as evidence for colloquial language: between literary and epigraphical texts”, in Dickey, E., Chahoud, A. (eds.) *Colloquial and Litterary Latin*, New York: Cambridge University Press, 100–126.

Polovina, V. (1987) *Leksičko-semantička kohezija u razgovornom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta.

Porterfield, C. (1898) “The Ad Atticum Superscriptions”, *The Classical Review*, 12(9), 438-440. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/695330>.

Putnik, N. (2009) „Grčki jezik u Ciceronovim pismima Atiku“, у *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku I*, Beograd: Fedon, 33–59.

Radević, J. Matić, D. Pendelj, B. Vasić, V. (1998) (prevod i komentari), Maričić, G. (priredio) *Marko Tulije Ciceron, Intimna prepiska*, Beograd: Paideia

Reinhardt, T. (2010) “Syntactic colloquialism in Lucretius”, in Dickey, E., Chahoud, A. (eds.) *Colloquial and Litterary Latin*, New York: Cambridge University Press, 203–228.

Shackleton Bailey, D. R. (1962). “L. S. J. And Cicero's Letters.” *The Classical Quarterly*, 12(1), 159-165. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/638038>.

Shackleton Bailey, D. R. (1980) “Introduction” in *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sadler, J. D. (1979) “Ellipsis”, *The Classical Journal*, Vol. 74, No. 3, 261–264

Savić, J., Kisić, M., Putnik, N. (2009) (prevod i komentari) *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku I*, Beograd: Fedon.

Savić, J. (2009) „Šaljivi nadimci“, u *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku I*, Beograd: Fedon, 282–287.

Savić, J. Vidović, G., Dimitrijević, D. (2013) (prevod i komentari) *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku II*, Beograd: Fedon.

Schneider, K. P. (2013) “The truth about diminutives, and how we can find it: Some theoretical and methodological considerations”, *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*, 10:1, 137-151. Available at:

http://www.skase.sk/Volumes/JTL22/pdf_doc/08.pdf. (Accessed 01 December 2017)

Sihler, E. G. (1902) “*Θετικώτερον*” in *The American Journal of Philology*, Vol. 23, No. 3, 283–294. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/288566.

Späth, T. (2010) “Cicero, Tullia, and Marcus: Gender-Specific Concerns for Family Tradition?” in Dasen, V., Späth, T. (eds.) *Children, Memory and Family Identity in Roman Culture*, New York: Oxford University Press.

Spevak, O. (2010) *Constituent Order in Classical Latin Prose*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Stanojčić, Ž., Popović, LJ. (2000) *Gramatika srpskog jezika*, Beograd

Steele, R. B. (1900) “The Greek in Cicero’s Epistles” in *The American Journal of Philology* Vol. 21, No. 4, 387–410.

Strachan-Davidson, J. L. (1903) *Cicero and the Fall of the Roman Republic*, New York – London: G. P. Putnam’s sons.

Swain, S. (2002) “Bilingualism in Cicero? The Evidence of Code-Switching” in Adams, J. N., Janse M., Swain, S. (eds.) *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Text*, New York: Oxford University Press.

Townend, G. B. (1968) “The Poems”, in Dudley, D. R., Dorey, T. A. (eds.) *Studies in Latin Literature. Cicero*, London: Lowe & Brydone, 109–134.

Trapp, M. (2003) *Greek and Latin Letters, An anthology, with translation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Tyrrell, R. Y. Purser, L. C. (1904) "Introduction" in *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, vol. I, Dublin / London: Hodges, Figgis, & Co / Longmans, Green, & Co.

Väänänen, V. (1981) *Introduction au Latin Vulgaire*, Paris: Klincksieck.

Grochowski, M. (1986) „Preteza i metarečenica“, *Južnoslovenski filolog*, No. 42, 1–7.

Watt, W. S. (1963) "Heus", in *Glotta* 41. Bd., 1/2. H, 138–143.

White, P. (2010) *Cicero in Letters: Epistolary Relations of the Late Republic*, New York: Oxford University Press.

Wood, N. (1991) *Cicero's Social and Political Thought*, California: University of California Press.

Woodcock, E. C. (1959) *A New Latin Syntax*, London: Methuen.

Zdravković Stojanović, T. (2016) „Jusivni i prohibitivni konjunktivi u Ciceronovim pismima Atiku i bratu Kvintu“, u *Lucida intervalla*, 45, 57–67.

Биографија аутора

Татјана Здравковић Стојановић рођена је 1976. године у Нишу, где је завршила основну школу и гимназију. Дипломирала је на Филозофском факултету у Београду, на Одељењу за класичне науке 2002. године. Мастер студије је завршила 2013. године са просечном оценом 9,83 и одбранила мастер рад на тему *Независни конјунктиви у Цицероновим писмима Атику и Квинту 59–54. године*. Исте године уписала је докторске студије на Филозофском факултету у Београду.

Од 2002. године ради у нишким гимназијама као наставник латинског језика, а школске 2018/2019. године била је на позицији помоћника директора Прве нишке гимназије „Стеван Сремац”.

Аутор је рада „Јусивни и прохибитивни конјунктиви у Цицероновим писмима Атику и брату Квинту“ и коаутор монографског дела (превода) *Марко Тулије Цицерон, Писма Атику III*.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Татјана Здравковић Стојановић

Број индекса: 9K130002

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ЈЕЗИК ЦИЦЕРОНОВИХ ПИСАМА БРАТУ КВИНТУ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 13.01.2020.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Татјана Здравковић Стојановић
Број индекса: 9K130002
Студијски програм: Докторске студије класичних наука
Наслов рада: Језик Цицеронових писама брату Квинту
Ментор: проф. др Борис Пендељ

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 13.01.2020.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ЈЕЗИК ЦИЦЕРОНОВИХ ПИСАМА БРАТУ КВИНТУ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 13.01.2020.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.